

پہ فکري ڪتاب

غدري سورما

—رندير سنگھ

انقلابن جي تاريخ

—ايم. اين. راءِ

سنديکار: امان الله شيخ

PEACOCK
PRINTRES &
PUBLISHERS

ٻه فڪري ڪتاب

غدري سُورما

— رفتير سنگھ

انقلابن جي تاريخ

— ايم اين راءِ

سنڌيڪار

امان الله شيخ

پيڪاڪ پرنٽرز اينڊ پبلشرز
ڪراچي سنڌ

ڪتاب جا حق ۽ واسطا محفوظ.

ڪتاب جو نالو: ٻه فڪري ڪتاب (انقلابن جي تاريخ ۽ غدري سورما)

سنڌيڪار: امان الله شيخ

ڇاپو پهريون: آڪٽوبر 2013ع

تعداد: 1000 ڪاپيون

قيمت: 200 روپيه

ٽائيتل: ظفر آفتاب ابڙو

ڇپيندڙ: پيڪاڪ پرنٽرز، ڪراچي. 0300-2152634

ناشر: پيڪاڪ پرنٽرز اينڊ پبلشرز ڪراچي

پاران: ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

ISBN NO. 978-969-9543-19-7

Book: BA FIKRI KITAB

(TWO THOUGHT BOOKS)

Translator: AMAAN ULLAH SHAIKH

Edition First: October 2013

Title: Zafar Aftab Abro

Price: Rs. 200

Printed by: Peacock Printers Karachi. 021-35680607

Published by: Peacock Printers & Publishers, Karachi

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

ڪتاب ملڻ جو هنڌ

ڪاٺياواڙ بڪ اسٽور اردو بازار ڪراچي، ٿامس ايڊ ٿامس ريگل صدر ڪراچي،

رابيل ڪتاب گهر لاڙڪاڻو، رحيم ڪتاب گهر مهراڻ چوڪ بدين، ٿر ڪتاب

گهر عمرڪوٽ، ڪنول ڪتاب گهر مورو، ديدار بڪ ڊيپو ٽنڊوالهيار، رفعت

بڪ هائوس ماتلي، مڪتبہ يوسف ميرپورخاص، جنيد بڪ اسٽور دادو، عزيز

ڪتاب گهر سکر، سنڌي ادبي بورڊ بڪ شاپ تلڪ ڇاڙهي حيدرآباد.

پيڪاڪ بڪ هائوس 404 رفيق سينٽر، صدر ڪراچي

سٽاءُ

- 5 چيائيندڙ پاران
- 7 مهاڳ

عبدالخالق جوڻيجو

غدري سورما

- 10
- 15 اهڙو ڏينهن به ايندو
- 20 مهاڳ
- 22 روزگار جي ووڙ
- 25 غلاميءَ جو طوق
- 27 نعين ذهني اوسر
- 29 غدر پارٽي
- 32 ڪوما گاتا مارو
- 35 وطن ڏانهن ورڻ
- 38 گولين سان آڌرڀاءُ
- 43 هٿيار بند انقلاب لاءِ سانباھو
- 45 رڻا جو پٽ پوڻ
- 54 بادشاهه سلامت خلاف جنگ!
- 59 انڊيمان
- 62 انقلابي ڪڏهن به جھور نه ٿيندو آھي
- 66 جدوجھد لاءِ موت
- ساميه واد ڏانهن

انقلابن جي تاريخ

- 70 • ايمر. اين. راء (هڪ تعارف)
- 80 • پنهنجي نظري
- 86 • انقلاب جي تاريخ
- 93 • مذهبي انقلاب
- 110 • انقلاب فرانس
- 118 • نئون دور
- 124 • ضميمو

چيائيندڙ پاران

هڪ اديب جي گهر جنم وٺڻ ۽ سندس تربيت هيٺ رهڻ سان محسوس ڪيو اٿم ته ليکڪ پنهنجي تحقيقي ڪم مان مطمئن گهٽ ٿين ٿا ۽ ٻار ٻار ان ۾ بهتري جي لاءِ تبديليون ڪندا رهن ٿا. سندن تبديلي واري ان عمل جو احساس ڪندي، وس آهر اسان ساڻن سهڪار ڪندا رهندا آهيون.

ليکڪ ۽ پرنٽر جي بهتر سهڪار سان هڪ سٺو ڪتاب وجود ۾ اچي ٿو، ڇاڪاڻ ته هڪ ليکڪ جي سوچن جي سهيڙڻ لاءِ جيڪو وقت ڪمپوزنگ، پروف ريڊنگ، لي آئوٽ ۽ ڊزائنگ جي مرحلي ۾ لڳي ٿو. ان کي سهڻي ۽ احسن طريقي سان نڀائڻ لاءِ ڇپائي واري مرحلي جو نهايت اهم ڪردار رهي ٿو. انهن سڀني مرحلن کي اسان وقت جي گهرج مطابق نه صرف خوش اسلوبي سان نڀائي رهيا آهيون. پر اڃا به ان کي بهتر بنائڻ لاءِ مؤثر اپاءَ وٺي رهيا آهيون.

اداري جي هڪ مڪمل ٽيم ڏينهن رات هران ليکڪ جي خدمت ۾ مصروف عمل آهي، جيڪو اسان جي در ڪهي اچي ٿو. اداري ٿوري عرصي کان پنهنجي پبلشنگ جو ڪم به شروع ڪيو آهي. اسان جي ڪوشش آهي ته پڙهندڙن کي انتهائي معياري ۽ جديد فڪر وارا ڪتاب فراهم ڪيون. خوشي جي ڳالهه آهي ته اسان جو پهريون ڪتاب ”ون يونٽ ۽ سنڌ“ جيڪو مانواري محقق پروفيسر اعجاز احمد قريشي صاحب لکيو آهي، اهو فقط ٻه مهينن ۾ ٻئي ايڊيشن جي مرحلي ۾ اچي ويو آهي. سڀني دوستن جا لک لک ٿورا، جن اسان جي ڪوششن کي مان بخشيو.

ادب جي ترقي ۾ ترجمي جي اهميت کي نظر انداز نٿو ڪري

سگهجي، ڇاڪاڻ ته ان عمل سان هڪ ٻولي جي علمي ۽ ثقافتي ورثي کي ٻي ٻوليءَ جي علمي سرمائي ڏانهن منتقل ڪجي ٿو. ترجمي نگار جي اها خوبي ليکبي ته ترجمو ڪيل ڪتاب جي ٻولي، ادب، ثقافت جي خزانن کي نه فقط پنهنجي ٻولي، ادب ۽ ثقافت ۾ نمايان ڪري پر ٻنهي ٻولين ۾ ويجهڙائي پڻ پيدا ڪري.

اسان جو مهربان سائين امان الله شيخ صاحب جيڪو پنهنجي علم ۽ قلم ۾ سنڌ اندر وڏو مان ۽ مرتبور ڪي ٿو، تنهن نهايت خوش اسلوبي سان ترجمي جو حق ادا ڪيو آهي. سندس ڪتاب نالي ”ٻه فڪري ڪتاب“: ’غدري سورما‘ - رنڌير سنگهه ۽ ’انقلابن جي تاريخ‘ - ايم. اين. راءِ ۾ سندس ڪمال جي ترجمي نگاري نظر اچي ٿي، جنهن کي سائين جن تمام سٺي نموني سولي سنڌي جو روپ وٺرايو آهي، جيڪو اميد ته پڙهندڙن کي تمام گهڻو پسند ايندو. ۽ اميد ٿي ڪجي ته پڙهندڙن جو سهڪار اڳ کان اڳي ورتندو ته جيئن اسان جو ادارو ان جستجو کي جاري رکندي، سٺي کان سٺا ڪتاب پڙهندڙن تائين پهچائي سگهي.

قمر آفتاب ابڙو

مئنيجر

پيڪاڪ پرنٽرز ۽ پبلشرز

مهاڳ

مان مئٽرڪ پاس ڪري ڪاليج ۾ داخل ٿيس ته پاڪستان جي پهرئين فوجي ڊڪٽيٽر جنرل ايوب خان جي خلاف عوام جي احتجاجي تحريڪ عروج تي هئي. سنڌ ۾ به اها تحريڪ جاري هئي پر ان تي قومپرستيءَ جو رنگ وڌيڪ چڙهيل هئو. سنڌ جي تحريڪ جو سڀ کان وڏو ۽ مقبول مطالبو ته "اهو هئو ته" وٺي وٺيو ته "ان کان علاوه سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري زبان بنائڻ ۽ بئراجن جون زمينون چوڌرين، فوجين ۽ ڪامورن کان ڪسي سنڌي هارين ۾ ورهائڻ مڪيه مطالبا هئا جڏهن ته ڪوٽا سسٽم، زرعي يونيورسٽي قائم ڪرڻ ۽ سنڌ ريجمنٽ جهڙا مطالب پڻ اٿندا رهندا هئا.

ايوب خان جي خلاف تحريڪ جا مڪيه محرڪ مزدور ۽ شاگرد هئا، خاص ڪري اڳوڻي مغربي پاڪستان ۾ گورنمينٽ ڊگري ڪاليج لاڙڪاڻو جتي مون داخلا ورتي هئي اتان جا شاگرد به جمهوريت ۽ قومي حقن جي تحريڪ ۾ ڪنهن کان پوئتي نه هئا. ٿوري گهڻي ڏينهن ڪاليج کان جلوس نڪرندا هئا جيڪي شهر تائين گشت ڪندا هئا. انهن جلوسن جي جيڪي نوجوان اڳواڻي ڪندا هئا ۽ نعرا لڳرائيندا هئا انهن ۾ امان الله شيخ به هوندو هئو. انهن جلوسن دوران منهنجي ساٿس واقفيت ٿي جيڪا پوءِ ويجهڙائپ ۾ ۽ اڳتي هلي دوستيءَ ۾ تبديل ٿي. ان تحريڪ جي نتيجي ۾ وٺي وٺيو ته ان ڏينهن تي يعني پهرين جولاءِ 1970ع تي لاڙڪاڻي جي جناح باغ ۾ هڪ وڏو جلسو منعقد ڪيو ويو. ان جلسي کي منظم ڪرڻ ۾ به امان الله شيخ جو وڏو هٿ هئو. ان ئي جلسي ۾ مون پهريون دفعو چاچي حفيظ قريشيءَ جي پرجوش ۽ پرمغز تقرير ٻڌي. هاڻي گذريل ڏهن

سالن کان اسان جيئي سنڌ محاذ جي پليٽ فارم تان ون يونٽ ٽٽڻ واري ڏينهن تي جلسو ڪندا آهيون ۽ ان ۾ اڪثر ڪري امان الله تقرير ڪندڙن ۾ شامل هوندو آهي.

ڪاليج کان نڪري يونيورسٽيءَ ۾ آياسين ته امان الله سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ايم ايس سي ۾ داخلا ورتي ۽ مون سنڌ يونيورسٽي انجنيئرنگ ڪاليج ۾. ان وقت سنڌ يونيورسٽي نصابي تعليم سان گڏ سياسي تعليم ۽ جدوجهد جو به مرڪز هئي. يونيورسٽيءَ تائين پهچندي مون به سياست ۾ متحرڪ رول ادا ڪرڻ شروع ڪيو. اهڙي طرح ڄامشوري جي سخت زمين، تيز هوائن ۽ گرم سياسي ماحول ۾ امان الله ۽ منهنجو سياسي تعلق وڌيڪ ويجهڙائيءَ وارو ٿيندو ويو. 18 جون 1972ع تي جڏهن سائين جي ايم سيد نئين صورتحال ۾ (بنگلاديش جي قيام کانپوءِ) مستقبل جولائيءَ ۾ عمل ٺاهڻ لاءِ حيدر منزل ڪراچيءَ ۾ پنهنجي سائين ۽ همدردن جو اجلاس گهرايو ته ان ۾ شرڪت لاءِ امان الله شيخ ۽ مان گڏجي ڄامشوري کان واپس آياسين. ان ئي اجلاس ۾ جيئي سنڌ محاذ جو بنياد وڌو ويو.

يونيورسٽي کان پوءِ سياسي وابستگيون ڌار ڌار ٿيڻ ڪري اسانجو رابطو گهٽ ٿي ويو پر شعوري ويجهڙائي رهندي. شاگرديءَ واري زماني دوران جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جا جيڪي ڪجهه ساٿي مطالعي جو شوق رکندا هئا انهن ۾ امان الله شيخ به هئو. ڪجهه عرصي کانپوءِ سندس اهو شوق لکڻين جي صورت ۾ ظاهر ٿيڻ لڳو. پهرين مضمونن جي شڪل ۾ ۽ پوءِ ڪتابن جي صورت ۾ سندس لکڻيون سامهون اينديون رهيون. مونکي به جيئن ته پڙهڻ لکڻ سان ٿوري گهڻي دلچسپي آهي تنهن ڪري اهو وري اسانجي وچ ۾ رابطي جو نئون سبب پيدا ٿيو. سياسي صورتحال به تبديل ٿيندي ٿي رهي، اهڙيءَ طرح گذريل ڪافي سالن کان اسانجي وچ ۾ سياسي سوچ ۽ علمي آڇ جي حوالي سان رابطو رهندو ايندو آهي. جيئي سنڌ محاذ جي سياسي پروگرامن ۾ جڏهن به کيس سڏ ڪندا آهيون ته هو موجود هوندو آهي ۽ جڏهن به سندس ڪو ڪتاب بازار ۾ ايندو آهي ته هو ان

جي ٿورائتي ڪاپي مون کي ڏيندو آهي. سندس 3-4 ڪتاب مون وٽ موجود آهن ان کان علاوه وقت به وقت مختلف اخبارن ۽ مخزنن ۾ مضمون يا ڪتابن تي تبصرا پڻ پڙهڻ لاءِ ملندا ٿا رهن.

امان الله شيخ مضمون ۽ ڪتاب پنهنجا به لکندو رهندو آهي ته ناليوارن ليکڪن ۽ دانشورن جا ترجما به ڪندو رهندو آهي. هيءُ به فڪري ڪتاب ”انقلابن جي تواريخ“ ۽ ”غدي سورما“ به ترجمو ٿيل آهن. پهريون ننڍي ڪنڊ جي وڏي ڏاهي ايمر اين راءِ جو لکيل آهي جنهن ۾ انقلاب يعني سماجي تبديليءَ بابت ڄاڻ ڏنل آهي. انقلاب لاءِ گهربل سماجي حالتون، انقلاب آڻڻ ۾ مختلف قوتن ۽ شخصيتن جو ڪردار، انقلاب جا نتيجا ۽ اثر ۽ ان کان پوءِ جون حالتون.... انهن سڀني معاملن بابت ايمر اين راءِ پنهنجي مطالعي، مشاهدي ۽ تجزيي جي روشنيءَ ۾ معلومات مهيا ڪئي آهي. ايمر اين راءِ سوشلسٽ فڪر جو ماڻهو هئو. هو هندستان جي قومي آزاديءَ جو ته پرپور حامي هو پر ان سان گڏ هو ان ۾ غريب ماڻهن جي حيثيت ۽ رول کي به اهم سمجهندڙ هئو. ٻين لفظن ۾ ته هو قومي سوال کي طبقاتي سوال سان جوڙي هلائڻ جو حامي هئو. سوشلسٽ سوچ ۽ فڪر جي حوالي سان ايمر اين راءِ عالمي سطح جي شخصيت هئو. ايتري تائين جو هن چين ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ کي منظم ڪرڻ ۾ عالمي ڪميونسٽ تحريڪ جي مدد ڪئي. ڪن ماڻهن جو خيال آهي ته ايمر اين راءِ جيڪڏهن هندستان بجاءِ يورپ ۾ پيدا ٿئي ها ته شايد سندس نالو لينن ۽ ٽراٽسڪيءَ جي صف ۾ شمار ٿئي ها.

اهو خيال ڪيترو صحيح آهي يا نه ان کي ڇڏي اهو ته هر باشعور ۽ هڏ ڏوڪي ماڻهو مڃيندو ته اها قومي آزاديءَ سان طبقاتي انقلاب کي ڳنڍڻ واري ايمر اين راءِ جي سوچ صحيح هئي. ان جو اڪين ڏنو ثبوت اڄ جو هندستان آهي. سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته ”ڌڪن جا شاهد ڦٽ هوندا آهن“. آزاديءَ جا 65 سال گذرڻ جي باوجود هندستان ۾ امير ۽ غريب جو فرق گهٽ نه ٿيو آهي بلڪه حقيقت اها آهي ته سائنس ۽ صنعتي ترقيءَ سان اهو فرق اڃا وڌندو پيو وڃي. هڪ طرف

”چڪندڙ ڀارت“ آهي ته ٻئي پاسي اونهاهي ماڻهيءَ مان گذري موت جي کوھ ۾ ڪرندڙ هندستان آهي. هڪ طرف ائٽم بم ٺاهي عظيم هجڻ جا اعلان ڪيا ٿا وڃن ته ٻئي پاسي مذهبي متعصب ۽ ذات پات جي ذلت وارو هندستان ڪر ڪنيو پيو آهي. جتي دنيا جي تيزيءَ سان وڌندڙ معاشيات آهي ته ان سان گڏوگڏ دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪ تيزيءَ سان غربت وڌي رهي آهي. غربت جي ڪري خودڪشيون دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪ ڀارت ۾ ٿين ٿيون، بک وگهي ٻارن جي موت جي شرح ۾ ڀارت دنيا ۾ نمبر هڪ تي آهي. هڪ طرف امپاڻين جهڙا دنيا جا امير ترين ماڻهو آهن جن جو ذاتي گهر ايڪڙن ۾ ڦهليل آهي جنهن کي پنج سئو ملازم سنڀالين ٿا ته ان جي پاسي ۾ ئي ممبئي جي ڦٽ پاڻن تي ڪپڙن کان آڇا ۽ بک کان بي حال انسان سڌڪي سڌڪي ساهه ڏيئي رهيا آهن.

البتہ ايمر اين راءِ جي ايتري ۽ ايڏين خوبين ۽ صلاحيتن جي سامهون هڪڙو وڏو سوال ڪاريهر جيان ڪر ڪنيو پيو آهي ته هو هندستان ۾ هڪڙي وسيع ۽ مضبوط عوام دوست تعظيم ٺاهي يا تحريڪ اڀاري چونه سگهيو؟

سنڌ جي موجوده صورتحال ۾ انقلاب بابت هن ڪتاب جي گهڻي اهميت ۽ ضرورت آهي. هن وقت سنڌي قوم جي آڏو اصلي ۽ بنيادي سوال اهو آهي ته اسان کي انقلاب يعني بنيادي تبديليءَ جي ضرورت آهي يا اصلاح جي؟ اصلاح سان معاملا اُتي سڌرندا آهن جتي بنيادي ڍانچو درست هجي. هتي ته صورتحال اها آهي ته هڪ طرف پاڪستان جو رياستي ڍانچو سنڌ دشمن بنيادن تي بيٺل آهي ته ٻئي پاسي سنڌ جي سماجي جوڙجڪ جاگيرداري، قبائليت ۽ نسل پرستيءَ جي انسان دشمن ۽ ترقي مخالف ٿين تي قائم آهي. ان ڪري سنڌ جي قومي بقاء، نجات ۽ ترقي رڳو بنيادي تبديلي يعني انقلاب ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهي ٿي ۽ ان مان اندازو ڪري سگهجي ٿو ته تبديليءَ بابت علم جي اسان لاءِ ڪيتري اهميت آهي.

هن ڳڻڪي ۾ شامل ٻئي ڪتاب ”عذري سورما“ جي به

اچوڪي سنڌ جي حالتن ۾ پنهنجي جاءِ تي اهميت آهي ۽ ان ۾ قومي تحريڪ جي همدردن لاءِ ڪجهه سبق آهن. هڪ اهو ته جڏهن غلام هندستان جا محب وطن ماڻهو دنيا جي آزاد ملڪن خاص ڪري آمريڪا ۽ ڪئناڊا ۾ وڃن ٿا ته اُهي پنهنجي زندگي انهن آزاد ملڪن جي شهرين جي نقل ۾ ڪونه ٿا گذارين پر پاڻ کي غلام ملڪ جو شهري ٿي تصور ڪن ٿا جنهن کي اها آزادي آهي ته هو پنهنجي غلام وطن کي آزاد ڪرائڻ لاءِ آزاد ملڪن جي معاشري مان مدد وٺي سگهن. ٻيو غور لائق نقطو سنڌ جي قومي ڪارڪنن لاءِ اهو آهي ته وطن جي آزاديءَ لاءِ سر تريءَ تي رکندڙ انهن غدري سورمن پهرين هٿياربند ويڙهه جي ذريعي هندستان کي آزاد ڪرائڻ لاءِ جدوجهد جي شروعات ڪئي پر پوءِ اڳتي هلي بدليل حالتن ۽ حقيقتن جو ادراڪ ڪندي ويڙهه جو عدم تشدد وارو طريقو اختيار ڪيائون. ان مان پيغام اهو ٿو ملي ته مقدس رڳو مقصد هوندو آهي، جدوجهد جا رستا، طريقا ۽ حڪمت عمليون، اهي سڀ تبديل ٿيڻ جوڳا هوندا آهن ۽ قومي ڪارڪنن کي انهن تبديلين جي لاءِ سدائين تيار ۽ تبديل ٿيل رستن ۽ طريقن ذريعي منزل مقصود تائين پهچڻ جو اهل هجڻ کپي.

اميد ته منهنجو پراڻو دوست امان الله شيخ اڳتي به سٺا ۽ ڪرائتا ڪتاب سنڌ جي سياسي ۽ فڪري ميدان ۾ آڻيندو رهندو. ان سان گڏوگڏ مان اها به اميد ڪريان ٿو ته امان الله اسانجي دوستيءَ واري تعلق جو سبب ۽ ذريعو بنجندڙ عمل کان پاڻ کي پري نه رکندو. منهنجو مطلب آهي ته هن فيصلو جي گهڙيءَ ۾ سنڌ جي نجات لاءِ ٿيندڙ سياسي جدوجهد ۾ به پنهنجو گهربل ڪردار ادا ڪندو.

عبدالخالق جوڻيجو

ڪراچي

23 سيپٽمبر 2012ع

غڊري سورما

رنڌير سنگھ

سندھيڪار: امان الله شيخ

(سنديڪار پاران)

اهڙو ڏينهن به ايندو

(پهرين ڇاپي جو مهاڳ)

آڊجڳاد کان دستور آهي ته هر هڪ ساهواري کي سندس چوڦير سماجي ۽ معاشي حالتون ئي سوچ ويچار لاءِ مجبور ڪنديون آهن. مون به جڏهن هي ڪتابچو پڙهيو ۽ ٿورو ٿانڪو ٿي پنهنجي اوسي پاسي ڏسڻ وائسڻ لڳس ته لڳم ته اڄ به ساڳيا لائون ۽ ساڳيا چڱهه آهن. اڄ به ساڳي لڏپلاڻ ۽ ڌارين ملڪن ۾ ڌڪا ۽ ٿاڀا کائڻ اسان جي پوڙهن، جوانن ۽ ٻارن جي پاڳ ۾ هن ڌرتيءَ تي وسندڙ ڏاڍن ۽ جابرن زوريءَ ويهي لکيا آهن. هينئر به اسان جو ڊيس واسي سعودي، دبئي ۽ ڪويت جي چڪرن ۾ جڪڙيل آهي. ڪجهه وقت اڳ ته انهيءَ دردناڪ لڏپلاڻ جو هڪ دردناڪ واقعو اڪين سان ڏٺو هيم. ٿيو هيئن جو گج وٽ اڳ مان شهدادڪوٽ ڪنهن ڪم سانگي ويو هئس ۽ اتي هڪ همراھ ٻڌايو ته رات شهر ۾ هڪ ننڍي نيتي نينگريءَ جو وڪرو ٿيڻو آهي. مون کي پهريائين ته ويساهه ٿي ڪونه پئي آيو ته اڄ جي هن ترقي ڪندڙ دور ۾ ههڙا ڦهري ڪلور به ٿي سگهن ٿا؟ پر پوءِ مون اهو سڄو لقاءَ وڃي اڪين سان ڏٺو ۽ پسيو ۽ چڙهتو ٻولي وڃ اوڀر منجهان آيل هڪ همراھ جي هتي جيڪو هئو ته سنڌ جو پر روزگار خاطر پرڏيهه ويل هو. بهرحال راتوواهه اها چوڪري نيلا مڙهي، نڪاح پيو ۽ ڪنوار بڻجي چنڊڙيل ور سان ڏيهان ڏور رواني ٿي وئي ۽ اوڏانهن ڇا پيو وهي واپري سو ڪنهن کان گجهو ڪونهي. مون جنهن ويل اهو تماشو پئي ڏٺو ته جمال ابڙي جي ”پيرالهي“ اڪين آڏو

تري آئي پر هينئر مون اڳيان فرق رکڻو اهو هو ته جمال جي پيراڻي ان سمي ابهر پار هئي ۽ منهنجي آڏو جوان جمال پيراڻي هئي.

مان ڪيترا ڏهاڙا مونجهه، نراسائي ۽ اڀاڻڪائيءَ جي گهيرن ۾ هئس ۽ پوءِ جڏهن هوريان هوريان سڌير ٿيس ته سمجهه ۾ آيو ته فطرت سڀني انسانن کي هڪ جهڙي مان ۽ مرتبي سان پيدا ڪيو آهي، پر جنهن سمي انساني معاشري ۾ ”مان“ ۽ ”تون“ جو ويڇو پيدا ٿيو ته انسانن جي هڪڙي گروهه جي اندر ۾ حرص ۽ هوس جا پيڙ پڙڪي اٿيا. سندن من ۾ ٻين آدمين مٿان راڄ ڪرڻ جو سوداءُ اچي سمايو، سو انهن ويهي ويچار ڪيو ته هي جو انسانن پاڻ کان وڌيڪ هيبتناڪ ۽ طاقتور جانورن کي فرمانبردار بڻايو آهي، ان جو مکيه ڪارڻ جانورن ۾ سوچ ۽ سمجهه جي گهٽتائي آهي. انهيءَ ڪري انسانن جي گهٽتائيءَ کي زبردست بنائڻ جو سنئون سنوآٽو طريقو هڪ ئي آهي ته سندن سوچ ۽ سمجهه جي صلاحيتن کي اسرڻ کان اڳ ئي پاڙون پٽي ڦٽو ڪجي. ظاهر آهي ته انساني سوچ ۽ سمجهه جو قتلام تمام خبرداريءَ سان ڪرڻو آهي ته پوءِ سندس معاشي ۽ اقتصادي وسيلن کي يا ته نيست نابود ڪري ڇڏجي يا وري ماڳهين پنهنجي هٿ وسيلو بڻائجي. مان هٿ پندت جواهر لال نهروءَ جي ڪتاب The Discovery of India جو حوالو ڏيڻ ضروري ٿو سمجهان ته جيئن ڳالهه اڃا به پيرائتي نموني سمجهڻ ۾ سولائي ٿئي ته ڪيئن معاشي ۽ اقتصادي تباهيءَ جي ڪري هاڃا تين ٿا:

”هندوستان ۾ انگريزن جي پير پائڻ سان پهريائين ته صنعتي تباهي آئي ۽ پوءِ وري زرعي تباهيءَ اچي منهن ڪڍيو، زمين تي زرعي قرضن جو بار وڌندو ويو. انت ته زمين جو ڳچل حصو وياج خورن جي هٿن ۾ هليو ويو. نتيجو اهو نڪتو ته هاري بي روزگار ٿيڻ لڳا. هندوستان صنعتي سرماييدار سرڪار (انگريزن) جو ماتحت ته هو پر سندس سماجي ۽ معاشي سرشتو سرماييداريءَ کان آڳاٽي دور جو هو. جنهنڪري ناڻي اپائڻ جي وسيلن ۾ گهٽتائي ايندي وئي ۽ نيٺ هندوستانی سماج ماٺ ميٺ ۾ پونجي واد/ سرماييدار معاشري جو-

هتيو بڻجي ويو. اهڙي ريت سرمائيدار معاشري جي بدعتن ۽ خرابين ته هندوستاني معاشري ۾ اچي واسو ڪيو پر ان معاشري جي خوين کي هندوستان ماڻي نه سگهيو.

هتي هڪ سوال اڀري ٿو ته پونجي واد معاشري جي خوين کي هندوستان ڇو نه ماڻي سگهيو؟ منهنجي راءِ ۾ ته ان سمي جو هندوستاني معاشرو هڪ ته نئين آيل سماجي سرشتي آڏو سينو ساھي نه سگهيو ۽ ٻيو ته پنهنجي تواريخي (مراد حاڪميت آ) حيثيت تان به کيس هٿ ڪڍڻو پيو، جنهن ڪري سڄو سٽاءُ ڊھي اچي پٽ پيو.

ڪارل مارڪس "هندوستان ۾ برطانوي راڄ" بابت 1853ع ڌاري لکيل هڪ ليک ۾ اجهو هيئن چنڊڇاڻ ڪري ٿو:

"گهرو لڙايون، انقلاب، ڪاهون، سويون، ڏڪار ۽ اڪيچار مسئلا ۽ مامرا جن جي ڪري هندوستان ۾ ڪيتري به تباهي آئي، اهي هندوستان جي بڻ بڻياد کي ٽوڙي نه سگهيا، پر انگلستان هندوستان جي معاشي ٻيهڪ کي ڀڄي پورا ڪري ڇڏيو آهي ۽ سندس نئين سر ٺهڻ جو امڪان نظر ڪونه ٿو اچي، پنهنجي پراڻي دور جي خاتمي کانپوءِ هندوستاني لاءِ ڪا به نواڻ پيدا ٿي نه سگهي آهي، ڇو ته انگلستان جي هٿ هيٺ هندوستان پنهنجي روايتن ۽ سڄي تواريخي حيثيت کان ڇڄي ڌار ٿيو آهي."

هيئنر به، ننڍي کنڊ ۾ ورهاڱي کانپوءِ به صورتحال ۾ ڪو خاص سڌارو يا واڌارو ڪونه آيو آهي. اسان جون گهڻي ڀاڱي انقلابي ڌريون هاڻي به ساڳئي پراڻي ۽ فرسوده طور طريقي کي پنهنجي سوچ ويچار ۽ انقلاب جو وسيلو بڻائي هلائي رهيون آهن ۽ هيل تائين سندن طريقيڪار ۾ سائنسي نقطه نگاهه کان واڌارو ڪونه آيو آهي. جهڙي ريت مذهبي گروهه يا فرقا هڪ ٻئي جي چنڊا پٽ مان وانڊا ٿي ڪونه ٿا ٿين، تيئن عوامي ۽ انقلابي سوچ ويچار رکندڙ گروهه به ساڳئي موڙي مرض ۾ ورتا پيا آهن. انهي سڄي منجهيل ست کي ڇڏائڻ ۽ سمجهڻ لاءِ اڄو ته پنهنجي چوڌاري وايومنڊل تي به نظر ڦيرائي ڏسون ته ڇا ٿو وهي واپري پيو.

دنيا جي گولي تي سياسي ۽ معاشي داداگيرن ۽ ڦورن کي جيئن ڦريل ۽ ستايل همراھ سوڙھو ڪندا وڃن ٿا تيئن ڦورو به نٿو نوان خيلا ۽ بهانا پنهنجي بچاءَ لاءِ ايجاد ڪندا وڃن ٿا. هونئن هن مهل تائين ڦورو طبقو ڪنهن نه ڪنهن حد تائين پنهنجي ٽولي سان وفادار رهندو آيو هو پر هاڻي ته هو مورڳو ئي پنهنجي ڪوڙي ۽ هٿرادو ساک کي بچائڻ لاءِ وطن جو وڪرو ڪندي ويرم ڪونه ڪري ٿو.

حييف تنين کي هوءَ وطن جن وساريو
(شاهه لطيف)

تواريخ ويهين صديءَ کي جدوجهد، اٿل پٿل ۽ ڏاڍن ۽ جابرن جي پٽڪا ڏاهه جو نالو ڏيئي ڇڏيو آهي ۽ اسان جي اڳيان ويهين صدي جو وڏي ۾ وڏو ڪارنامو روس ۾ پورهيت انقلاب جو اچڻ آهي. هتي اهو رجائڻ ضروري سمجهان ٿو ته انقلاب جو چيهه ڪاٽي ڪونه ٿيندو آهي پر هر ايندڙ انقلاب ماضيءَ جي انقلابن جون برڪتون ۽ چڱايون به پاڻ سان کنيون ايندو آهي. ان ڪري جيڪڏهن هتي ٿورو ڳوڙهي نموني ويچار ڪبو ته ويهين صديءَ ۾ آيل ان عظيم انقلاب ۾ ماضي جي انقلابن جهڙوڪ: انگلستان جي صنعتي انقلاب، فرانس جي سياسي انقلاب ۽ آمريڪا جي آزاديءَ واري انقلاب جو عڪس چٽي ريت پسجي پيو ۽ جيستائين هي سنسار قائم ۽ دائم آهي تيستائين اڳتي وڌڻ ۽ هڪ نئين انقلاب ۽ ردوبدل لاءِ هينئر کان راهون هموار ٿين پيون.

هن ڪتابجي (غدري سورما) ۾ ايڪتا، پاڻي، رواداري، سهڻ ۽ انسان ذات جي خوشحاليءَ لاءِ اربين ڇڏڻ جا املهه مثال موجود آهن جيڪي اڄ جي هن دور ۾ هوريان هوريان ڇڻ ته اٽلپ ٿيندا پيا وڃن ۽ ان جي جاءِ تي انقلاب جي نالي ۾ وٺ وٺان، سس پس ۽ چٽواڳيءَ اچي واسو ڪيو آهي. ان لاءِ چڱو ايئن ٿيندو ته اسين هن ڌرتيءَ جا رهواسي، ڪاوڙ، ڪروڙ، شخصي چڱ مڙسائپ ۽ بهتان بازيءَ جي ڪوڙ کي ۾ ڦاسڻ کان پاڻ بچايون ۽ هڪ ٻئي لاءِ سهڻ ۽ رواداريءَ

ڪي سونهون بنائي، سنڌ ۽ سڄي انسان ذات جي پلائيءَ لاءِ پاڻ اربي
 ڇڏيون، پر جيڪڏهن اسان سڀني انهي ذميواريءَ کان لنوائڻ جي
 ڪوشش ڪئي ته تواريخ جو عمل اسان کي اهڙي اوڙاهه ۾ اڇلائيندو
 جتان سنئين لڳين نڪرڻ ڪجهه وقت لاءِ محال ٿي پوندو. هونئن
 ڪيترا به حيل ۽ حجتون ڪجن پر اهو ڏينهن ساڻي اوس اچڻو آ
 جنهن جو اسان کي اوسيئڻو آهي:

پنهنجي رت ۾ ريتو جهنڊو آپ تائين جهوليندو
 اهڙو ڏينهن به ايندو ساڻي، اهڙو ڏينهن به ايندو.
 (شيخ اياز)

امان الله شيخ

لاڙڪاڻو- سنڌ

4 مارچ 1984ع

مهاڳ

هن ننڍڙي ڪتابچي ۾، اپڪنڊ جي غدر پارٽيءَ جي انهن سورمن (1914-1915ع) جو داستان پڙهنداسين جيڪي اسان جي قومي تواريخ جو حصو آهن. هيءُ انهن سورمن جي حياتي جو وچور آهي جن جي منهن تي موت جي دهشت جا گھنڄ پئجي نه سگھيا. هيءُ ٽيهن سالن جي قرباني ۽ جدوجهد جو هڪ اڻ وسرندڙ باب آهي.

مان سمجهان ٿو ته اڄ جي سياسي ڪارڪن کي تواريخ ۾ هن ڪيل جدوجهد جي يادگيري نه هئڻ برابر هوندي. ڪيترن کي ته غدر پارٽي، ڪوما گاتا مارو (Komo Gata Maru) جي واقعن جي ايتري سڌ ڪانه هوندي ۽ ڪن کي وري ايتري ڄاڻ هوندي ته 14-1915ع ۾ ڪي ماڻهو ڦاهي چاڙهيا ويا هئا ۽ ٿورا گھڻا قتل ڪيا ويا هوندا.

اسين پهريون ڀيرو انهيءَ تواريخي باب کي هڪ ننڍڙي ڪتابچي جي صورت ۾، غدر پارٽي جي پيڙهه پٿر وجهندڙ بابا سوهن سنگهه بکنا جي ٻڌايل واقعن جي بنياد تي سنواري پيش ڪري رهيا آهيون. هيءُ انهن سادن سندن اوجھه هارين ۽ پورهيتن جي جدوجهد جي ڪهاڻي آهي، جيڪي انقلاب جي لهر ۾ ايترو ته اڳتي وهي ويا جو اهڙي سمي هٿياربند انقلاب لاءِ ڪم ڪيائون جڏهن اسان جا ٻيا قومي اڳواڻ ”هوم رول“ کان اڳتي سوچ ويچار ڪري نه پئي سگھيا. اسان کي هن جاکوڙ پڙهندي سڌ پوندي ته اهي ڪير هئا جن زباني لٻاڙ تي زور رکيو ۽ اهي مانجهي مٿس مٿير ڪير هئا جن پنهنجي آدرشن خاطر ڪات هيٺان اچڻ قبول ڪيو؟

* ڪٽاري ۽ ڪات، من مرادون پٺيون

رت ڀريا وات، مانجهين هڏ مچائيا.

«(خليفو نبي بخش)»

غدر هلچل ڪا پاراڻي ٺڪا ٺوڪيءَ واري راند ڪانه هئي. انهي هلچل جو بڻياد هندوستان ۾ نه پر آمريڪا ۾ رکيو ويو هو. انهيءَ تحريڪ جو پيڙهه پتر رڪنڊڙوچولي درجي (مڊل ڪلاس) جا نوجوان نه، پر اهي هاري ناري ۽ پورهيت هئا، جن پرڏيهه ۾ وڃي پنهنجي رت ۽ ست جي ولوڙ منجهان پئسو ڪمايو. انهن پورهيتن ۾ وڏو حصو پنجابي سکن جو هو. جڏهن انهن پورهيتن پرڏيهه وڃي سڪ، آزادي ۽ شائتي واري ماحول کي ڏٺو، پرکيو ۽ پنهنجي غلام هئڻ جو احساس شدت سان محسوس ڪيو ته انهي شعور ۽ احساس هيٺ غدر پارٽي جنم ورتو. انقلابين جي پارٽيءَ جا ڪارڪن ۽ همدردي پارٽي ٺهڻ سان پنهنجي ڪم ۾ جنبي ويا ته جيئن هڪ ڏينهن هٿيارن سان ليس ٿي پنهنجي وطن ڏانهن واپس ورن ۽ هٿياربند جدوجهد سان برطانوي سامراج جي ڳت منجهان پاڻ ڇڏائين. انهي عظيم ڪارج کي عملي جامو پهراڻڻ لاءِ ڏوڪر گڏ ٿيڻ شروع ٿي ويا ۽ ڪيترن ته پنهنجو الهو تلهو ويڙهي تحريڪ جي حوالي ڪيو. انهن پئسن مان هٿيار پنهور خريد ڪيا ويا ۽ ساٿين جي سکيا جو جوڳو بندوبست ڪيو ويو ۽ تيستائين ڪارڪنن جو انگ پڻ ٻارهن هزارن تائين وڃي پهتو هو.

پهرين مهاڀاري لڙائيءَ لڳڻ کان پوءِ پارٽي جي هاءِ ڪمانڊ پنهنجي رٿا کي عملي شڪل وٺرائڻ لاءِ صورتحال کي سازگار ڏٺو. اهڙي ريت سٺاءِ مطابق پارٽي جي هاءِ ڪمانڊ جي حڪم تي ننڍن ننڍن جتن جي صورت ۾ ماڻهن هندوستان موٽڻ شروع ڪيو. اٺن هزارن جي لڳ ڀڳ ماڻهو ٻهچي چڪا هئا ۽ ٻهچڻ ۾ کين ٻه ورهيه کن لڳي ويا. اڀوجهه ۽ سادا پورهيت ڀڄڻ وقت ٿورو ٿڪو سرڪاري خابرن (جاسوسن) جو خيال ڪندا هئا پر ٿوري سامهي پٽڻ کان پوءِ ڪم کي لڳي ويندا هئا پر کين اها خبر ڪانه هئي ته سرڪار کي به سندن تياريءَ جي ٿوري گهڻي ڪڙڪ پئجي وئي هئي، جنهن ڪري

« اسان کي هن ڪتابچي پڙهڻ مان ڄاڻ ملندي ته اهي ڪهڙا سورهي سوڍا هئا جن پنهنجي ڄمار جو وڏو حصو انڊيمان جي ٻيٽ ۾ گذاريو ۽ اتي باندي رهندي به پنهنجن حقن لاءِ ڪيئن وڙهيا ۽ اڄ ڇا ڪري رهيا آهن؟

ڪيترن همراهن کي بندرگاهه تي پير رکندي سوڳهو ڪيو پئي ويو. ان هوندي به پورهيتن جو چڱو ڇوڪو انگ پوليس ۽ سرڪار کي اکين ۾ سرمون پائي نڪري ويڃڻ ۾ ڪامياب ٿيو. ان کان پوءِ مڙپئي پورهيت زير زمين (Under Ground) وڃي سونپيل ڪم کي لڳا.

انهن ڏينهن ۾ هندوستاني سياست رڳو انگريز سرڪار کي عريضيون اماڻڻ تائين محدود هئي ۽ ڪانگريس به انهي زماني ۾ گڏجاڻيون ڪري ٺهراءَ بحال ڪرڻ واري سرگرميءَ تائين محدود هئي. جيتوڻيڪ ڪانگريس ۾ ڪيترائي محب وطن ماڻهو هئا پر انهن ڪڏهن پنهنجي خواب خيال ۾ به انگريز سرڪار خلاف هٿياربند هلچل نه ڇڏيو پر ڪنهن به سڌي قدم کڻڻ لاءِ ويچار به ڪونه ڪيو هو. عام راءِ انهي ويل تائين سياسي ميدان ۾ ڪونه آئي هئي جنهن ڪري قومي جاڳرتا لاءِ سندن ورتاءُ ٿڌو ۽ ٽڪائيندڙ هو.

جڏهن پارٽيءَ جا مکيه اڳواڻ هندوستان پهتا ته چوطرفو حالتون ڏسي ان راءِ تي پهتا ته ڏيهي ماڻهو جيڪي فوج ۾ ڀرتي ٿيل آهن، انهن جي مدد سان، انگريز سرڪار کي هتان تڙي سگهجي ٿو. پارٽيءَ جي ميمبرن جو چڱو موچارو انگ پورهيتن جو هو ۽ فوج ۾ به ججهو انگ سندن ڀائرن، مٿن ماڻهن ۽ ساٿين جو هو. ٻئي پاسي وري هندوستاني فوجين کي گهڻو تنو ملڪ کان ٻاهر اماڻيو پئي ويو جنهن ڪري منجهن ناراضگي ۽ چڙ پيدا ٿي پئي هئي. ڏيهي فوجي، انگريز عملدارن جي حڪم تي سر وڇائڻ جي سخت خلاف هئا ڇو ته بالا آفيسرن جو ساڻن سلوڪ به نفرت ۽ ڌڪار ڀريل هو. جڏهن غدر پارٽيءَ جا ڪارڪن ڏيهي فوجين سان لهه وچڙ ۾ آيا ته هو سندن سات ڏيڻ لاءِ تيار ٿي ويا پر اهو سڄو ستاءُ ڪجهه ماڻهن جي پاڙيائپ ۽ غداري جي سبب ناڪام ٿيو. هونئن بنيادي طور انهي ستاءُ جي ناڪام ٿيڻ جو اصلي سبب اهو هو ته ان سڄي تياري کي عام راءِ جي مڪمل پٺڀرائي ڪونه هئي، پر فوجين جي وسيلي انقلاب آڻڻ جو سانها هو. هو انقلاب جي ناڪام ٿيڻ جي ڪري سوڀن سوريءَ سينگار ٿيا، ڪيترا جيل جي اونداھين ۾ واڙيا ويا ۽ هزارن کي ملڪ کان ٻاهر

گرفتار ڪيو ويو.

جيترن به انقلابين کي ڪاري پاڻي جي سزا ڏني وئي، انهن ۾ سٺ ورهين جي پوڙهن توڙي مڇن جي ريهه ڦٽندڙ ڳيرن کي به انگريز سرڪار نه بخشيو. هندوستان جي جيلن ۽ انڊيمان جي ٻيٽ تي، انهن جوڌن جوانن سان ڏاڍ ۽ جبر جي انتها ڪئي وئي. ان کان سواءِ مختلف لوپ لالچون ۽ انعام اڪرام سندن مضبوط عزم کي لوڏي نه سگهيا ۽ پنهنجي حقن جي جدوجهد لاءِ ائن جئن انڊيمان ۾ پساھ پورا ڪيا.

اهي سورهيہ سرواڻ ويهن ورهين جي ڊگهي سزا ڪاٽڻ کان پوءِ آزاد ٿيا. هو جسماني طرح ته ڏبرا ۽ ضعيف ٿي ويا هئا پر سندن حوصلا هماليہ جي ڪيلاش پرٻت وانگر اٿل هئا. ايڏي عذاب ۽ پيڙا کان پوءِ وري به فيصلو ٿيو ته هٿياربند جدوجهد لاءِ ٻيهر تياري ڪجي.

انهي تياريءَ ۾ پنهنجن ساٿين جي ڊگهي تجربي ۽ قرباني منجهن نئين سوچ ۽ نئون لاڙو آندو هو. آخر ڏيهي ۽ پرڏيهي حالتن ۽ سياسي اٿل پٿل کي پرڪٽ کان پوءِ فيصلو ڪيو ويو ته پراڻا طور طريقا فرسوده ۽ بيڪار ٿي چڪا آهن ۽ جيستائين سڄي ملڪ جا رهواسي سجاڳ نه ٿيندا تيستائين ڪنهن به تحريڪ جو ڪامياب ٿيڻ ناممڪن آهي. ان ڪري اسان جي اصل فوج هاري ناري ۽ پورهيت آهن جن جي حمايت ۽ پٺڀرائي سان ئي پنهنجي مقصد کي ماڻي سگهجي ٿو.

عامراءِ کي پنهنجي پاسي موڙڻ ۾ نه رڳو انهن ماڻهن جو تجربو ۽ 14-1915ع وارا اصول شامل هئا پر سندن جوش، چاهه ۽ پاڻ اڀڻ وارو جذبو به شامل هو. انهن انقلابين جي قرباني جي ڪري ڪانگريس به ڪجهه نه ڪجهه خيالي ۽ پورالي دنيا منجهان نڪري حقيقتن کي سمجهڻ لڳي. هنن انقلابين نه رڳو پنجاب ۾ ساميه واد تحريڪ (ڪميونسٽ تحريڪ) کي مضبوط ڪيو پر هاري هلچل کي طاقتور بنائڻ ۾ به وڏي هٿي ڏني.

اهي آزاديءَ ڪوڏيا عمر جي لحاظ کان وڏا هئا پر انهن ۾ اتساهه ۽ لڙپنا ساڳي 1914ع واري آهي جنهن ۾ هرڪو آزاديءَ جي

محاذ تي وڙهڻ ۾ اڳيرو آهي ۽ هيٺنر به ساڳي ثابت قدمي سان ساڻ ڏئي آهن پر اهي نون تجربن ۽ آدرشن پرائڻ ۾ به پوئتي ڪونه آهن. هاڻي آزادي جي ويڙهه ۾ هوسيعي ساميه واد جهنڊي هيٺان گڏ آهن.

غذر پارٽي جا مڙيئي سرواڻ جيڪي اڄ ساميه واد پارٽي ۾ آهن سي گهڻو ٿو شهيد ڪرتار سنگهه جا ساٿي آهن، جنهن سوريءَ تي مرڪي ساهه ڏنو پر رحم جي اپيل ڪرڻ کان نابري واري، * انهن ساٿين جا نالا آهن: سوهن سنگهه بڪنا، بابا ڪيسر سنگهه، بابا اروڙ سنگهه، گرمڪ سنگهه، پرتوي سنگهه ۽ ٻيا. هر هڪ ساٿي پنهنجي جاءِ تي تواريخ جو هڪ مڪمل ورق آهي ۽ انهن سڀني ساٿين لاءِ پنجاب جي بهراڙين ۾ حد درجي جي عزت ۽ پيار آهي.

1914ع ۾ جيڪي وهيو واپريو سوانهن ماڻهن جي ديس ڏانهن واپس ورڻ کان پوءِ ٿيو، انهن انقلابين جي قرباني سان ننڍي کنڊ جي جننا ۾ سياسي جاڳرتا آئي، جنهن اڳتي هلي زورائتي هلچل جي صورت اختيار ڪئي. آزاديءَ جي لات جيڪا هنن مانجهين ٻاري ان جي روشني، اڄ سڄي ننڍي کنڊ ۾ چوڏس پکڙيل آهي، جنهن ڪري اڄ آزاديءَ جي ڏاڪي تي پهچڻ ۾ ويهر ڪانه لڳندي.

اڄ تواريخ جي هن نازڪ وراڪي تي هنن سورهين جي سورهياڻپ جو احوال ديس واسين لاءِ هڪ نئين دڳ جي سڃاڻپ ڏئي ٿو. هي اهي آزاديءَ جا متوالا آهن جن پنهنجو سڀ ڪجهه آزاديءَ جي ديوي جي قدمن ۾ نچاوري ڪيو ۽ پاڻ مٿان مصيبتون ۽ مامرا مرڪي سٺا.

اجي ڪمار گهوش

ڊسمبر 1945ع

* سوري چڙهڻ سيج پسڻ، ايءُ ڪم عاشقن

پاهون ڪين پسن، ساڻو هلن سامهان.

(لطيف)

روزگار جي ووڙ

اٺويھين صديءَ جي پوئين ڏھاڪي ۽ ويھين صدي جي منڍ ۾، هزارين پنجابي سک ۽ مسلمان هاري، پوڙها ۽ جوان ڏيھ ڇڏي پرڏيھ روزگار جي ووڙ ۾ روانا ٿيا، ڇاڪاڻ ته پنجاب جي زمين تي آدمين جي گهڻائي سبب، زمين جي ننڍن ٽڪرن کيڙڻ سان سندن پوراڻو ڪونه پئي ٿيو.

اهو دور اقتصادي طور سخت اونڊاهو ۽ ڏقيڙ وارو دور هو. ڏيڍ سئو ورهيه پراڻي گئل پينل، ناڪاره ۽ بدبودار بادشاهي سرشتي جي مڙني براين جا اثر به ظاهر ٿيڻ لڳا هئا. نون حاڪمن جي وارد ٿيڻ سان هندوستان جي اقتصادي حالت وڌيڪ پائمال ٿي رهي هئي ۽ ان کان به وڌيڪ بدتر اقتصادي سرشتو ان جي جڳهه والاري رهيو هو. هٿ جو پورهيو ۽ بيا اڪيچار هنر پوئين پسامن ۾ هئا، ان کان سواءِ زمين ڪسڻ ۽ هارين کي بي دخل ڪرڻ جي رفتار ڏينهون ڏينهن وڌي رهي هئي، جنهن ڪري زراعت به تباهي جي ڪناري تي اچي پهتي هئي. ساڳئي وقت وري هڪ ٻي مصيبت اچي منهن ڪڍيو جو ڪوڙن کاتن جي مٽاستا ۽ هٿرادو قرضن مٿان قرض به پورهيتن کي نيسٽ ۽ نابود ڪري ڇڏيو. ڏڪار ته ماڳهين حالتن کي وڌيڪ پوائتو بڻائي ڇڏيو جنهن ڪري رهيو گهيو زرعي اپڙاسوبه ختم ٿي ويو.

اهڙي لاچاري ۽ نااميدي وارين حالتن ۾ پنجاب جي هاري ۽ پورهيت لاءِ ان کانسواءِ ٻيو ڪوبه چارو ڪونه هو ته هو اباڻا ڪڪ ڇڏي ٻاهرين ملڪن ۾ وڃي قسمت آزمائي ڪري. انهي سبب ڪيترائي هاري ناري پنهنجا گهه گنا گروي رکي، زرعي زمين جا رهيل ٽڪر نيلا ڪري ۽ ڍڳا ڍور وڪڻي پرڏيھ روانا ٿي ويا.

اها لڏپلاڻ ويهين صديءَ جي اڳياڙي ۾ ته گهڻو زور وٺي وئي. اهي بي وطن ماڻهو سڄي دنيا جهڙوڪ: برما، ملايا، سنگاپور، هانگ ڪانگ، سنگهائي، چين جي ٻين ڀاڱن ۽ آسٽريليا ۾ تڙي پڪڙي ويا. هڏ ڪاٺ ۾ مضبوط ۽ جفاڪش هئڻ ڪري کين پوليس اهلڪارن ۽ چوڪيدارن جي حيثيت ۾ جتي ڪٿي ڀرتي ڪيو ويو. ڪجهه همراھ جيڪي ٿورو گهڻو پئسو پنجنڙ پاڇي ڪري ڪٿي آيا هئا، انهن وري ننڍا دوڪان کوليا يا نئڪيڊاري شروع ڪئي. ٿوري ئي عرصي ۾ اهي لوڪ چڱو پئسو ڪمائي سگهيا جو ساھ ڪٽڻ لائق ٿيا... پر ساڻن هڪ جٺ به ٿي جو اهي جنهن به ملڪ ۾ وڃي رهيا ته اُتي اتان جا اصولوڪا رهواسي کين سخت ڪروڌ ۽ ڪاوڙ منجهان ڏسڻ لڳا، چو ته اهي کين پنهنجن حقن تي ڏاڙو هڻندڙ سمجهندا هئا.

انهي سمي کين سڏ پئي ته آمريڪا ۾ ٻين ملڪن جي پيٽ ۾ وڌيڪ سهولتون ۽ وڏيون پگهارون آهن. پوءِ آزمودي خاطر ڪجهه ماڻهن جو جڻو آمريڪا اُماڻيائون، جن کين ورائٽيءَ ۾ سٺي خبر موڪلي. ان کان پوءِ ته هندوستانين جا انبوهه آمريڪا ۽ ڪئناڊا ڏانهن لڙي پيا. پهرين مهاڀاري لڙائيءَ جي شروعات ۾ ته سندن انگ پندرهن هزارن تائين وڃي پهتو هو.

غلاميءَ جو طوق

آمريڪا ۾ ڪارخانيدارن ۽ باغن جي مالڪن وٽان کين ٻن کان ٽن ڊالرن تائين چڱو اجورو روزانو ملندو هو. انهي ڪمائي منجهان هو وڏو حصو بچائي رکندا هئا ڇاڪاڻ ته پاڻ آمريڪي مزدور جي پيٽ ۾ وڌيڪ محنتي ۽ گهٽ خرچائو هئا. ان سمي ائين پئي ڏسڻ ۾ آيو ته آمريڪين ۽ هندوستانين وچ ۾ دنگو ۽ فساد اڻ ٿر هو پر ڇاڪاڻ ته اهو خوشحالي جو دور هو جنهن ڪري ڪوبه اهڙو اڻ وڻندڙ واقعو ڪونه ٿيو.

1907ع ۾ اقتصادي يونچال آيو. بي روزگاري ۽ اجرت جي گهٽتائي هئي وڃي هنڌ ڪيو جنهن جو نتيجو اهو نڪتو ته آمريڪي پورهيتن جماعت سازي ڪري سرمائيدارن خلاف مرڻ مارڻ جي جدوجهد شروع ڪئي پر هندوستانی مزدور ان سڄي هلچل کي ڪٽراڳ سمجهي ان کان پاسيرو رهڻ لڳا. ڇاڪاڻ ته سندن ذهن ۾ اها ڳالهه ويٺل هئي ته پاڻ رڳو پئسو ڪمائڻ خاطر هتي آيا آهن، جنهن ڪري آمريڪي سرمائيدار کين ڏيهي مزدور خلاف استعمال ڪيو. ان سبب هڪ لڳا ماڳهين ريلوي جي هڙتال هندوستانين جي مخالفت ڪري ناڪام ٿي ۽ ردعمل ۾ آمريڪي مزدورن جي ذهن ۾ هندوستانين لاءِ نفرت ۽ ڦٽڪار جو جذبو وڌي ويو. آمريڪي پورهيت، پنهنجن ساٿين سان گڏجي جتن جي شڪل ۾ هندوستانين جي وسندين تي حملا ڪرڻ لڳا. هندوستانی مزدور به سينٽ جان، ٽيڪوما، وليمر ۽ ٻين شهرن ۾ تڙيا پڪڙيا پيا هئا ۽ اتان آمريڪي مزدور کين ڪڍي سڄڻ ۽ پڙيانگ جاين تي ڦٽو ڪري ايندا هئا.

آمريڪا منجهان في الحال ته اقتصادي يونچال ختم ٿي ويو ۽

مزدورن جون اره زورايون به بند ٿي ويون پر ان هوندي به هندوستانين لاءِ نفرت ۽ ڌڪار جو جذبو ڏيهي ماڻهن ۾ جڙهڪو ڪونه ٿيو. هونئن ته آمريڪين جو سلوڪ ايشيا ۽ يورپ منجهان لڏي آيلن سان اينگو هو. پر اهي هندوستانين تي وڌيڪ جڳ ڪائيندا هئا. ان جو مکيه ڪارڻ ائين چئي سگهجي ٿو ته ٻين ملڪن جا رهواسي گهڻو ڪري آزاد قوم جا فرد هئا جنهن ڪري سندن سرڪار ٿوري ٽڪي حادثي تي به ڪن ڪڙا ڪندي هئي. ائين ئي هڪ پيري ڪئليفورنيا جي ڪجهه مزدورن، جپاني مزدورن سان ڏاڍائي ڪئي، جنهن تي جپان سرڪار اعتراض ڪيو. آخرڪار آمريڪي حڪومت نقصان جو معاوضو هڪ ڊالر جي جاءِ تي ڏهه ڊالر پري ڏنو. ان جي ابتڙ اهڙي ساڳي واردات هندوستانين مزدورن سان ٿي ته انگريز سرڪار پنهنجي غلام رعيت مان هٿ ڪڍي ويهي رهي ۽ سخت اڻڄاڻائي ۽ واهيات پئي جو ورتاءُ اختيار ڪيو. اهو پهريون موقعو هو جو هند واسين کي محسوس ٿيو ته هو هڪ غلام قوم جا فرد آهن.

آمريڪا منجهه هندوستانين گهڻو ڪري ڪئليفورنيا، اورٿن ۽ واشنگٽن ۾ سٿيا پيا هئا. انهن آبادڪارن ۾ جوالا سنگهه، واسا سنگهه، سنتوش سنگهه، ڪيسر سنگهه، سوهن سنگهه بکنا، ڪانشي رام ۽ ٻين چڱو چوڪو پئسو ڪمايو هو. پر جڏهن پنهنجي چوڌاري نظر ڦيرائي ڏٺائون ته پئسي هٿ ٻاوجود به سندن عزت ۾ ڪوبه واڌارو ڪو نه ٿيو هو. التو ڏيهي لوڪ گهڻي ڀاڱي کين نفرت ۽ ڌڪار سان ڏسندو هو. اهڙي ريت ڪهڙي به جاءِ پوءِ هوٽل هجي، ريل گاڏي جو سفر هجي، سٺنن ۾ گهر هجي، هر هنڌ کين گهٽ درجي جو شهري سمجهيو ويندو هو. ڪيترين مکيه جاين ۽ تفريح گاهن تي تختي لڳل هوندي هئي ته ”هندوستانين ۽ ڪتن جي اچڻ تي بندش آهي.“ هڪ لڱا، هڪ هوٽل ۾ اچي چمڙي واري سوهن سنگهه بکنا سان ويهڻ کان انڪار ڪيو. هڪ گوري، ڪيسر سنگهه کي نوڪري گهرڻ تان جواب ڏنو ته ”تون نوڪريءَ جي بجاءِ گولي هڻڻ جي لائق آهين.“ ڪيترائي آمريڪي هندوستانين مٿان ٺٺوليون ڪندا هئا ته ”تيه ڪروڙ ماڻهو آهيو يا رڍن

جو ڏٺ آهيو جو ٿورائي وارا اوهان تي راج ڪن ٿا!"

اهو نفرت جو سلسلو ائين پئي هليو. پورهيتن ۾ ڪجهه آمريڪي هندوستائين سان همدردي به رکندا هئا، پر اهي به لڪ چوري ائين چوڻ کان ڪونه مڙندا هئا ته "غلامي لعنت جو طوق آهي ۽ اوهان بدقسمتيءَ سان غلام آهيو." بهرحال انهن ورهين ۾ جيڪي وهيو واپريو سو سڀ ڪجهه هندوستائين جي ذهن تي چٽجي ويو ته هو غلام قوم جا غلام جيتا مڙا آهن.

ڪئناڊا ۾ به ساڻن ساڳي جڻ هئي. سرڪار کين سخت گندگي ۽ پوسل وارين جاءِ تي رهڻ لاءِ مجبور ڪيو پر هندوستائين منجهان ڪجهه همراھ جڏهن اهڙي بدبودار رهائش گاهه تي پهتا ته اتي رهڻ کان نابري واري بيٺا.

ڪئناڊا سرڪار 1910ع ۾ لڏپلاڻ وارو نئون قانون جاري ڪيو، جنهن مطابق ڪئناڊا ۾ ايندڙ هر شخص وٽ 200 ڊالر هجن ۽ پنهنجي ملڪ لاءِ اوت موٽ جي تڪيٽ هئڻ به لازمي شرط هو. اهو قانون رڳو هندوستائين کي دلشڪستو ڪرڻ ۽ ذهني عذاب ڏيڻ لاءِ ته هو اهڙي غلام ملڪ جا رهواسي آهن، جن وٽ نه پنهنجي جهاز راني آهي ۽ نه وري ڪو ساهوارو سندن حقن جو بچاءُ ڪري سگهي ٿو!

نئين ذهني اوسر

آمريڪا ۾ جمهوريت ۽ آزاديءَ جي ماحول کي ڏسي هندوستاني لوڪن ۾ غلامي ۽ نڌڪاٽپ جو شديد احساس پيدا ٿيو. هڪ جمهوري ۽ آزاد ملڪ ۾ سياسي برابري، آزاديءَ سان هر چڱي ڪم ڪرڻ جي آزادي، هندوستاني ۾ گهٽ درجي ۽ ڪمتر هٿ جي احساس کي هٿي پئي ڏني، جنهن ڪري چوڦير جمهوريت ۽ آزاديءَ کي ڏسي پسي، پاڻ لاءِ قومي حوالي سان پوسٽ ۽ بدتر پسي، منجهن آزاديءَ جي لاءِ جيئن پوءِ ٿيڻ وڌيڪ اتساهه پيدا ٿيڻ لڳو. ان کان سواءِ پنهنجي آسپاس ڌرتيءَ جي گولي تي ٻين ملڪن جهڙوڪ آئرلينڊ، چين، مصر ۽ ترڪيءَ ۾ قومي تحريڪن به منجهن وڏي چاهنا پيدا ڪئي، ائين ڏسندي وائسندي مولوي برڪت الله ۽ هرديال سنگهه وارن ڪوشش ڪري چٽواڳ قسم جي ٺهيل گروهن کي صحت مند طور طريقن تي منظم ڪيو. جلد ئي ڪئليفورنيا ۽ وئڪور جي گردوارن ۾ سياسي گڏجاڻيون ٿيڻ لڳيون.

ڪئليفورنيا جي باغن ۽ واشنگٽن ۽ اورٿن جي ڪارخانن ۾ جيڪي هڪ ٻئي کان ڪوهين ڏور هئا، اتي برطانيه سرڪار خلاف هڪ انقلاب جي تياري ٿيڻ لڳي.

هاڻي اهو وقت اچي پهتو هو جنهن ۾ هندوستاني لوڪن کي منظم ۽ صحيح سوچ تي هلچل هلائڻ جو وجهه مليو هو.

غدر پارٽي

هند واسين کي يڪجا ڪري هڪ پليٽفارم تان تحريڪ هلائڻ ۾ سڀ کان اڳ ۾ وقتائتو قدم کڻندڙ بابا سوهن سنگهه بکنا هو. جيڪو اسٽوريا Astoria ۾ هڪ چير جي ڪارخاني ۾ ڪم ڪندو هو. 13 مارچ 1913ع جي پهرين گڏجاڻيءَ ۾ 120 جڻا آيا، جن مان ۾ چاليهه جڻا واشنگٽن ۽ باقي اورٽن (Oregon) جي ڪارخانن منجهان آيل هئا. انهي کان پوءِ سٽاءُ موجب ٻي گڏجاڻي سان فرانسسڪو ۾ پهرين نومبر 1913ع تي رڪي وئي، جنهن ۾ پندرهن هزار ڊالر چنڊو گڏ ڪيو ويو. اهو بئڪراءِ فيصلو ڪيو ويو ته جنگ آزادي (1857ع) جي شهيدن جي ياد ۾ هڪ هفتيوار اخبار ”غدر“ هندي، اردو، مرهٽي ۽ گرمکي ۾ ڇپجڻدي. انهي اخبار جي ڪري جماعت تي نالوبه ”غدر پارٽي“ رکيو ويو.

غدر پارٽي جي بڻياد رکڻ ۾ هيٺين ساٿين جا نالا ذڪر لائق آهن:

- (1) سوهن سنگهه بکنا، (2) جوالا سنگهه، (3) واسڪا سنگهه، (4) سنتوش سنگهه، (5) ڪرتار سنگهه، (6) ڪيسر سنگهه، (7) پرثوي سنگهه، (8) اروڙ سنگهه، (9) ناٿن سنگهه مهيسري، (10) ڪانشي رام، (11) ناٿن سنگهه چڱا، (12) جڳترام، (13) ڪرم سنگهه، (14) ڀاڳ سنگهه (ڪٽناڊا)، (15) شير سنگهه، (16) لال سنگهه، (17) اڏام سنگهه، (18) سنتا سنگهه، (19) هرنام سنگهه. اهي سڀئي اسان جي تواريخ جا جوڌا جنگ جوان آهن جن پنهنجي حياتيءَ جو رت ۽ ست آزادي جي ديويءَ جي قدمن ۾ قربان ڪيو.

غدر پارٽي جي مکيه گڏجاڻي ۾ ٺهراءُ بحال ڪيو ويو ته، ”اسان جو مول ۽ متو آهي ته برطانوي سامراج جو انت آڻي انهي جاءِ تي عوامي راج قائم ڪجي، جنهن ۾ هڪ جهڙائي ۽ آزادي هجي.“ پارٽيءَ جي هر

ڪنهن ڪارڪن لاءِ لازم ڄاڻايو ويو ته دنيا جي جنهن به ڪنڊ ڪڙڇ ۾ رهندو هجي اتي غلامي جي خلاف جدوجهد ڪندو رهي ۽ اهو مقصد رڳو قومي سطح تي هٿياربند جهڊوجهد سان ماڻي سگهجي ٿو.

ساڳي گڏجاڻيءَ ۾ سوهن سنگهه بڪنا کي صدر ۽ هرديال سنگهه کي جنرل سيڪريٽري چونڊيو ويو. جڏهن ته جوالا سنگهه ۽ ڪيسر سنگهه کي نائب صدرن جي عهدن لاءِ چونڊيو ويو. ساڳئي ريت ڪانشي رام خزانچي ۽ ڪريم بخش ۽ منشي رام کي آرگنائيزنگ سيڪريٽري چونڊيو ويو. هڪ جوڙجڪ ڪميٽي سان گڏوگڏ هڪ ته رڪني ڪميٽي مخفي ڪمن هلائڻ لاءِ به جوڙي وئي. هرديال سنگهه کي اخبار ۾ مدد طور ڪرتار سنگهه سرپا، هرنام سنگهه ۽ جڳت رام ڏنا ويا.

غدر پارٽي جي مرڪزي آفيس سان ٽرانسسڪو جي 436 جابلو گهٽي (Hill street) ۾ جوڳينٽر آشرم جي نالي سان کولي وئي. اڳتي هلي 1914ع ۾ 5- ڪاٺ گهٽي (Wood Street) ۾ پنهنجي آفيس ٺهي راس ٿي ته مرڪزي آفيس اوڏانهن منتقل ڪئي وئي.

نومبر جي آخر ۾ ”غدر“ اخبار جي پهرين ڪاپي بازار ۾ آندي وئي جنهن ۾ برطانوي سامراج جي خلاف سخت کان سخت ورتاءُ اختيار ڪرڻ جي تلقين ڪئي وئي هئي. هن مهل تائين جيڪي به ڏاڍا، جبر ۽ ظلم هندوستانين مٿان ٿيا هئا، انهن جو وڇور پيرائڻي نموني ڇاپيو ويو. ٿوري وقت ۾ پارٽي ميمبرن جو انگ پنجن هزارن کان به مٿي ٿي ويو. پارٽيءَ جي ڪارڪنن ٿوري ٿوري تلاءُ ڪرڻ واري پهڪي تي عمل ڪندي چڱو خاصو پئسو گڏ ڪيو. پارٽيءَ جي اڳواڻن کي چڱي ريت احساس هو ته اهو پئسو ڪيڏي نه جاکوڙ سان غريبن جي پورهئي ۽ پگهر مان ڪنو ڪيل آهي. انهن اڳواڻن جي ايمانداري ۽ سادگيءَ جي وري اها حالت هئي جو هنن ٿوري اجوري تي پنهنجو ڏينهن رات پارٽي لاءِ اربپي ڇڏيو هو.

غدر پارٽي ۽ سندس اخبار ٿورن مهينن ۾ ڪٽناڊا، ملايا، جپان، چين، فلپائن، فجي ۽ ارجنٽائن ۾ وڃي پهتي. هندوستان ۾ به پارٽي پنهنجا پير ڄمائڻ لڳي. ٿوري عرصي ۾ پارٽي جون آمريڪا ۽

ڪئناڊا ۾ 72 برانچون ڪلي ويون. پارٽي ٻين ملڪن جهڙوڪ: روس، چين ۽ آئرلينڊ ۾ آزادي لاءِ وڙهندڙ سورمن سان لاڳاپا وڌايا ۽ سندن حمايت حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

انقلابي جدوجهد لاءِ ڪارڪنن پنهنجون گهرجون گهٽائي ڇڏيون جو ”جوگينٽر آشرم“ ۾ 25 جڻن جو جتو روزانو ٻه ڊالر خرچ ڪندو هو ۽ ٻي سڀ آمدني پارٽي لاءِ وقف هوندي هئي. ائين ٻئي سمجهه ۾ آيو ته انهي نموني جي رهڻي ڪهڻي ۽ رات ڏينهن جدوجهد ڪرڻ سان اهو ڏينهن پري ڪونهي جڏهن آزاديءَ جو سڄ پنهنجي ڦوه سان اُڀرندو.

ان هوندي به پارٽي ۾ وڏي خامي هئي ته اها هڪ عوامي تحريڪ هلائڻ جي ابتڙ پارٽي سازش ۽ اندروني پيچ ڊاهه پيدا ڪري پنهنجو مطلب حاصل ڪرڻ لاءِ هٿ پير هڻي رهي هئي. اهڙي قسم جي سازشي ستاء جي برطانيا سرڪار کي اڳ ۾ ئي ڪڙڪ پئجي وئي هئي ۽ سرڪار ان سڄي صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ اڳ ئي هٿيار پنهور ٽڪا ۽ تيار ڪيو وٺي هئي. سرڪار پئسي جي زور تي لويي پندڻ کي گردوارن ۾ خريد ڪيو. پوءِ ته اهي مذهبي مهendar آشرمن ۽ گردوارن ۾ رهواسين جي ڪنن ۾ انقلابين خلاف زهر اوتڻ لڳا. مذهبي مهendarن پنهنجي واهيات گيرين جي اها حد ڪئي جو هندوستانين جي هر چڱي ڪم جي مخالفت ڪرڻ لڳا.

مارچ 1914ع ۾ هرديال کي سرڪار ”اڻ وڻندڙ شخصيت“ قرار ڏنو پر پارٽي وارن ڪوشش ڪري سندس ضمانت ڪڍائي کيس سٽيزرلينڊ ڪسڪائي ڇڏيو.

هرديال انهي کان پوءِ پارٽي سان پنهنجا ناتا رکي نه سگهيو پر آزادي جو ستل طوفان آمريڪا ۾ هوريان ڏاڍيان ڪر ڪٽڻ لڳو ۽ پارٽي ڏينهن ڏينهن سگهاري ٿيندي وئي. انهي سمي پهرين مهاڀاري لڙائي جا ڪارا ڪڪر سڄي يورپ تي چانئجڻ لڳا هئا.

ڪوما گاتا مارو

ڪئناڊا جي 1910ع واري ”لڏپلاڻ قانون“ نه رڳو آئيندي لاءِ لڏپلاڻ کي ختم ڪري ڇڏيو، پر اهي هڙتيا هندوستانی جيڪي برما، ملايا، سنگاپور ۽ چين منجهان ڪئناڊا اچڻ لاءِ آتا هئا، سي به رڪجي پيا. مختلف ملڪن منجهان ايندڙ لوڪ گهڻي قدر سرندي پيچندي وارا ڪونه هئا، پر اهي مسڪين هئا جيڪي پنهنجو الهوتلھو وڪڻي يا گروي رکي اباڻو ملڪ ڇڏي آيا هئا. ڪئناڊا ۾ ڪيترا اهڙا به رهواسي هئا جيڪي ڳچ وقت کان رهندا پئي آيا پر سرڪار انهن جي آيل ٻارن، زالن ۽ ماڻهن کي به ڪجهه ڏينهن ڪناري تي ترسائي واپس ڪيو. انهي بيھودگي واري هلت جي ڪري هندوستانی منجهه سخت تاءُ پيدا ٿيو، جنهن ڪري مظاهرا به ٿيا ۽ جڏهن هڪ وفد هندوستان جي رياستي سيڪريٽري (Secretary of state) سان ملڻ ويو ته هن مورڳو ملڻ کان ئي انڪار ڪيو. ٻئي پاسي ڪئناڊا جي سرڪار ڪنهن به قسم جي نرمي اختيار ڪرڻ کان پڙ ڪڍي بيٺي ۽ پنهنجي ڪيل فيصلي کي پهريون ۽ آخري قدم ڄاڻايو.

هوڏانهن هندوستان ۾ اهي ماڻهو به سخت پريشاني ۽ مايوسي ۾ مبتلا ٿيا جيڪي روزگار سانگي پنهنجو الهوتلھو وڪڻي ملڪ کان ٻاهر اچڻ لاءِ تيار ويٺا هئا. آخر آمريڪا ۽ ڪئناڊا مان ڦوڙي ڪري، هڪ جپاني جهاز ڪوما گاتا مارو کي هانگ ڪانگ منجهان پاڙي تي حاصل ڪيو ويو ۽ جهاز ۾ سونهين جي حيثيت سان بابا گروڊت سنگھ سوار هو. اٽڪل 400 مسافر سنگاپور ۽ ڪلڪتي منجهان جهاز ۾ سوار ٿيا ۽ اهو جهاز 14 اپريل 1914ع تي ڪئناڊا روانو ٿيو ۽ 23 مئي تي وئنگور پهتو. نئين لڏپلاڻ جي قاعدن ضابطن مطابق سڀني

ٻه فڪري ڪتاب

مسافرن جا ڪاغذ پٽ درست هئا پر تڏهن به ڪٽنڊا سرڪار جهاز کي ماڳهين بندرگاهه تي اچڻ کان ئي روڪيو ۽ حڪم ڏنو ته جهاز جو منهن هڪدم هندوستان ڏانهن موڙيو وڃي.

جهاز جي مسافرن اهو حڪم سختي سان رد ڪري ڇڏيو ۽ پنٿي موٽڻ کان انڪار ڪيو. جهاز ڪيترائي ڏهاڙا سمنڊ ۾ بيٺو رهيو ۽ آخر جهاز منجهان مٺي پاڻي جو ذخيرو به ختم ٿيڻ لڳو. اهڙي حالت ۾ به مسافر پنهنجي هوڏ ۽ ضد تي اٿل رهيا، جنهن ڪري ڪٽنڊا سرڪار طاقت استعمال ڪرڻ جي ڌمڪي ڏني. ان کانپوءِ ڪٽنڊا جي فوج جهاز کي وڪوڙي وئي ۽ ڌمڪي ڏني ته جيڪڏهن هو (مسافر) جهاز سوڌا واپس نه ورندا ته کين گولين جي زور تي موٽايو ويندو.

ڪٽنڊا ۽ آمريڪا ۾ رهندڙ هندوستاني ٻاويهه هزار ڊالر جهاز جي مسافرن جي بچاءَ ۽ رهيل پاڙو ادا ڪرڻ لاءِ گڏ ڪيا ۽ ان کانسواءِ جلسا ۽ جلوس جهاز جي مسافرن جي حمايت ۾ ڪڍيا ويا. ڪٽنڊا ۾ ته طاقت استعمال ڪرڻ جي مڪمل تياري ڪئي وئي هئي. انهي ويل ته هندوستاني لوڪ ماڳهين آڀي کان ٻاهر نڪري ويا جڏهن کين ڄاڻ پئي ته جهاز جي مسافرن کي ڌمڪي ڏني وئي آهي ته جيڪڏهن جهاز پنٿي نه موٽيو ته گولين جو مينهن وسايو ويندو. ان کان پوءِ هڪدم وئٽڪور جي گردواري ۾ چار هزار هندوستاني گڏ ٿيا ۽ پڪراءِ فيصلو ڪيو ويو ته جيڪڏهن ڪوما گاتا مارو تي بارود جي طاقت آزمائي وئي ته سڄي شهر کي باهه ڏني ويندي. جڏهن ڪٽنڊا سرڪار کي انهي فيصلي جي سڻس پئي ته سندن ڍڍر ٿي ڍرا ٿي ويا.

هوڏانهن جهاز جي مسافرن جي حالت پاڻي ۽ کاڌي جي کوٽ سبب رحم جوڳي بڻجي چڪي هئي، جنهن ڪري مسافرن لاءِ پنهنجي جدوجهد کي مستقل جاري رکڻ بابت مونجهارو ٿيڻ لڳو. نيٺ 23 جولاءِ تي جهاز وارن کي سخت بي وسي ۽ لاچارِي جي حالت ۾ موٽڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو. ڪٽنڊا سرڪار سڀني مسافرن جي پاڙي ۽ هلڪي سلڪي خرچ جوڌمو پاڻ تي کنيو.

انهي موٽندڙ ڪوما گاتا مارو جي حالت اُن جهاز وانگر هئي

جنهن ۾ مسافرن کي اڳيان باهه ۽ پويان پاڻي هجي، چو ته جهاز ۾ سوار مسافرن جو ڪو به آئندو ڪونه هو. ان سبب مسافرن ۾ سخت تاءُ ۽ ڌڪار هئي ۽ بلاشڪ انهي ويڌن ۽ جُٺ جو ڪارڻ برطانوي سامراج هو ۽ ان منجهان چوٽڪاري حاصل ڪرڻ جو آخري دڳ اهو هو ته برطانوي سامراج جو خاتمو آڻجي. انهي جوش ۽ جولان جي اڳواڻي نوجوان گرمک سنگهه ڪري رهيو هو.

غدر پارٽي جهاز جي ڌٽڙيل مسافرن لاءِ هٿان وٽان وس آهر سڀ ڪجهه ڪيو پر تڏهن به سندن دلين ۾ پنهنجي ديس واسين سان ٿيل غير انساني سلوڪ جي ڪري سخت ناراضپو هو ۽ نتيجي ۾ ورهين کان سانڀيل نفرت جو لاوا پچي راس ٿي چڪو هو. سندن راءِ موجب انهيءَ سرڪار کي ڪنهن به حالت ۾ رهڻ جو حق ڪونه هو، جنهن سندن هيڏي بي عزتي ڪرائي هئي!

وطن ڏانهن ورڻ

غدر پارٽي هندوستانين کي ڏيساور ۾ اڃا چڱي ريت منظم ڪونه ڪيو هو، پر تڏهن به وس آهر گهڻو ڪم ڪيو هو. تمام ٿوري عرصي ۾ آزادي جي چڪ انهن ڏيهه کان ڏور ماڻهن ۾ وڏي جاڳرتا آڻي ڇڏي جو ساڻ ڪينو، ڪروڙ ۽ هڪ ٻئي تي چڙهت واري عمل جي ابتڙ منجهن ايڪتا جو احساس پيدا ٿيو ۽ پاڻ کي هڪ برادري جو سمجهي هڪ سوچ لاءِ وڪون وڌائڻ لڳا. هڪ ٻئي جي گلا غيبت ڪرڻ ۽ هڙتالون ناڪام ڪرائڻ جي برعڪس مزدور سياڻون ٺاهڻ لڳا. جيڪي هندوستانی لوڪ اڳ ۾ نشو واپرائي وحشي ۽ اڙبنگ ڍڳن ڍورن وانگر وڙهندا هئا، سي انهن براين کان پاسو ڪرڻ لڳا ۽ اهڙن بيهودگي جي ڪم ڪارين کي هاڻي قومي بيعزتي سمجهڻ لڳا. هاڻي هو چند ڊالرن ڪمائڻ جي پويان ڪونه هئا، پر پنهنجي وطن لاءِ ڪجهه نه ڪجهه ڪرڻ لاءِ آيا هئا، جنهن ڪري آمريڪي به کين عزت ۽ مان پرين نظرن سان ڏسندا هئا. ٽي آمريڪي جن ۾ هڪ عورت به هئي، هندستان ۾ آزاديءَ جي ويڙهه ۾ ساڻن ٻانهن بيلي ٿيڻ به آيا هئا، پر برطانيه سرڪار کين ڪنهن حيلي بهاني گرفتار ڪري موٽائي موڪليو. آمريڪي سرمائيدار جيڪي هندستاني لوڪن کي رڌن ۽ پڪرين کان وڌيڪ اهميت ڪونه ڏيندا هئا، سي به کين اچرج پرين نظرن سان ڏسندا هئا.

هونئن به 1913ع جي اڳياڙي ۾ غدر پارٽي جو نه رڪني جڻو هندوستان ۾ برطانوي سامراج خلاف پرچار ڪرڻ لاءِ پهچي چڪو هو. غدر پارٽي کي اها چڱي ريت ڄاڻ هئي ته برطانيا خلاف سندن تيارين کي آمريڪا کان ئي پيڇو ڪيو پئي ويو، پر ڪوما گاتا واري

حادثي ته مورگو ٿي باهه تي گاسليت جو ڪم ڪيو ۽ هندوستاني لوڪن جي دلين ۾ ڪاوڙ ۽ ڪروڙ جا پيڙ پيڙ ڪڍ لڳا. انت ته لڙائي جو سانباھو وڌيڪ تڪو ڪيو ويو ۽ آمريڪا ۾ ڪيتريون ئي گڏجاڻيون ڪيون ويون جنهن ۾ هزارين ماڻهن رضاڪارانہ طور سڄي ذميوارِي ۾ هٿ وٺڻ جي آڇ ڪئي.

بابا سوهن سنگھ بکنا ته ڪوما گاتا مارو جي مسافرن سان رلجي پوئتي موٽيو. ٻيو جڻو جنهن ۾ مکيه شخص ڪرتار سنگھ سريا، پرڻوي سنگھ، ڪرم سنگھ چيما، جوالا سنگھ، اروڙ سنگھ ۽ ٻيا هئا، سي پهرين مهاڀاري لڙائي چڙڻ کانپوءِ هڪدم وطن پهتا. پارٽي جي ويچار موجب ته هاڻي اهو سمو اچي ويجهو پهتو آهي، جنهن لاءِ هي سڄي سبب ڪئي وئي هئي ۽ ان ڪري سڀني ساٿين کي حڪم مليو ته هڪدم وطن ڏانهن موٽي اچن.

پنهنجن گهرن ڏانهن لڏپلاڻ جو سلسلو شروع ٿي ويو. هزارين همراھ پنهنجو ڪمائيون نوڪريون، ڌنڌا ڌاڙي ۽ لکين ڊالرن جون ملڪيتون جيڪي هنن ورهين جي محنت ۽ مشقت کانپوءِ ٺاهيون هيون، انهن تان هٿ ڪڍي ورتو. جيڪڏهن ڪجهه سامان ساڻ ڪنڀائون ته اهي رڳو هٿيار هئا جيڪي سندن قيمتي سرمايو هئا.

موتندڙن کي هندستاني صورتحال جي پوري پني ڄاڻ ڪونه هئي، پر سندن ذهن ۾ هڪ خيال ويٺل هو ته هي قيمتي وقت پنهنجي مقصد ماڻڻ لاءِ وري ڪونه ايندو. اسان کي مرڻو ته ضرور آهي پر مرڻ کان اڳ آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪو وڏو ڌماڪو ڪرڻ ضروري آهي.

ڇپان ۾ مولوي برڪت الله، شنگهاڻي ۾ مٿرا سنگھ ۽ هانگ ڪانگ ۾ ڀڳوان سنگھ هئا، جن غدر پارٽيءَ جون آفيسون کوليون هيون پر هاڻي سڀ ڪو ڏيساور ۾ رهندڙ هندوستاني وطن ڏانهن واپس وڙڻ لڳو ۽ رستي ۾ هر هڪ هندوستاني ٻين ديس واسين کي پوئتي موٽڻ لاءِ چڱي رهيو هو ۽ کين خوشخبري ٻڌائي پئي وئي ته سنت ٿي هٿياربند جدوجهد وسيلي اسين پنهنجو مول مقصد ماڻڻ وارا آهيون. انهي پرچار ڪرڻ ۾ وڏو هٿ گوجر سنگھ ۽ سُچا سنگھ جو هو.

واپس موٽندي ڪوهيڙي ۾ ويڙهيل انديمان ٻيٽن وٽان
 لنگهندي برطانوي سامراج جي دهشتگردي جي يادگار کي به ڏسندا
 پئي ويا. اتان لنگهندي خيالن ۾ ڏسڻ لڳا ته انهن قبر جهڙين ٻاٽ
 اونداهين ۾ وطن جا جوڌا پيڙيون ۽ هٿ ڪڙيون پايو ويٺا آهن. اهو
 ويچار ڪندي سندن اکيون ڳوڙهن سان ڀرجي آيون ۽ پوءِ به سندن
 اندر جي آس اٻڙڪا ڌڻي رهي هئي ته اي غلام وطن جا رهواسيو! اسين
 اچي ويا آهيون ۽ ڄاڻ اهي غلامي جا زنجير ٽٽي اچي پٽ پوندا. *
 . انهن سڀني منجهان ڪن ٿورن همراهن کي ذهن ۾ چڻي ريت
 ويٺل هو ته جيڪڏهن پنهنجي جدوجهد ۾ ماڳ ماڻي نه سگهياسون ته
 شايد اسين به انهن دهشت ۽ ڏهڪاءُ وارن ٻُهرن ۾ موٽي اچون.

ڄاڻ ٿئي زنجير پيا، پوءِ زندانن جو ڇا ٿيندو؟
 جن مظلومن تي وار ڪيا، تن شيطانن جو ڇا ٿيندو؟
 ”دوست“

گولين سان آڌرياءُ

برطانوي سرڪار انقلاب جو سنهيو ڪٿي ايندڙن مان گهڻو ٿڌو سڀني کان ڀليءَ ڀت واقف هئي. سرڪاري جاسوس ۽ چغل به غدر پارٽي ۾ چڱو خاصو اثر رسوخ رکندڙ هئا. انهن منجهان رامچندر به هڪ هو. پارٽيءَ وارن به گهڻو ڪري پنهنجن مول متن ۽ هلچل کي مخفي ڪونه رکيو هو. ٻيو اهم ڪارڻ هيءُ هو ته سخت جوش ۽ اڻ ڄاڻائي جي ڪري همراھ ملڪ موٽڻ واري اصل فيصلي کي لڪائي نه سگهيا. ان کان سواءِ سرڪاري چغلن به ستاءُ سان انقلابين جو پيرو ھانگ ڪانگ کان ڪٽڻ شروع ڪيو هو. ڪلڪتي ۾ کين فوج ۽ پوليس جي پھري هيٺ بيهاريل ريل گاڏين ۾ بنا ڪنھن تھمت جي سڻيو ويو.

ڪوما گاڏا مارو 27 سيپٽمبر تي هڪلي نديءَ ۾ پهتو ۽ 29 سيپٽمبر تي صبح جويارهين وڳي بَچَ بَچَ جي بندرگاهه تي لنگر انداز ٿيو. انهي جهاز جي مسافرن کي سنگاپور ۽ هانگ ڪانگ ۾ به لهڻ نه ڏنو ويو. بهر حال جڏهن مسافرن کي جهاز منجهان لهي ريل گاڏيءَ ۾ سوار ٿيڻ لاءِ چيو ويو ته هو پڙ ڪڍي بيهي رهيا، جنهن ڪري اُتي ئي پوليس ۽ مسافرن جي وچ ۾ جهڙپ ٿي ۽ ارڙهن ڇڻا ٿڌي تي مارجي ويا، 31 ڇڻن کي گرفتار ڪري جيل اماڻيو ويو. 60 ڇڻن کي ريل گاڏيءَ ۾ سڻيو ويو ۽ ٽيهارو ڪن گروڊت سنگهه جي اڳواڻي هيٺ گهيرو پيڇي نڪري ويا. بَچَ بَچَ جي بندرگاهه تي ريتي رت جو ٻليدان ڏيڻ وارن شهيدن جي ساراهه ۾ قومي گيت ٺهي سڄي هندستان ۾ پکڙجي ويا. ٻيا هندوستاني جيڪي اڃا تائين پوئتي شنگهائي، هانگ ڪانگ، بينڪاڪ ۽ رنگون ۾ ترسيل هئا، تن کي جيئن ئي اهڙي

وحشي پٽي ۽ ڏاڍ جي خبر پئي ته ماڳهين هُو آبي کان ٻاهر نڪري ويا ۽ سندن دٻين ۾ به پلاند وٺڻ جي آند مائڻ وڌيڪ پڙڪا ڏيڻ لڳي. پر ساڳئي وقت احتياط سان ڪم ڪرڻ لاءِ سوچ ويچار به ڪيو ويو. چين جي انقلابين سان به پارٽيءَ وارن جا ناتا هئا. انهن به کين ابهرائپ ۾ ڪنهن قدم کڻڻ کان منع ڪئي، تنهن ڪري هندوستاني وٽ جيڪي به هٿيار هئا، سي انهن مصلحت خاطر چين جي انقلابين کي ڏئي ڇڏيا. آخرڪار فيصلو ٿيو ته هو برما کان ننڍن جڻن جي صورت ۾ هندوستان ۾ داخل ٿيندا ۽ پوءِ سرڪاري ڪارندن کي گوهيون ڏئي نڪري وڃي پنهنجي ڪم ڪار سان لڳندا.

پر ان احتياط ڪرڻ ۾ به کين دير ٿي هئي. ڇاڪاڻ ته سوهن سنگهه بکنا جي پڪڙجڻ کان پوءِ ته سرڪار سڀني رستن ۽ چوواتن تي چوڪسي مضبوط ڪري ڇڏي هئي. ان کانسواءِ ٿوسا مارو (Tosa Maru) نالي هڪ ڀڳي جهاز ۾ سوار ٿيل 173 مسافرن کي زمين تي پير رکڻ کان اڳ ئي گرفتار ڪيو ويو. انهي پوئين ڪپ ۾ گهڻو ڪري پارٽي جا مکيه ڪارڪن هئا، جنهن ڪري 73 جڻن کي اڻڄاهه ۽ اڻڻو سمجهي ڇڏيو ويو پر باقي ٻين کي منتگمري (موجوده ساهيوال) ۽ ملتان جي سينٽرل جيلن ڏانهن اماڻيو ويو. *

وطن واپس ورنڌڻ منجهان 3125 جڻن کي پوليس جي پڇا ڳاڇا مان لنگهڻو پيو. جن مان هڪ هزار جڻا پاڻ به جلاوطن ڪيا ويا يا جيلن ۾ موڪليا ويا. ٻن ورهين جي مدي ۾ اٽڪل اٺ هزار انقلابي هندوستان موٽي آيا ۽ پارٽي ميمبرن جو انگ يارهن هزارن تائين وڃي رسيو هو.

* هڪڙي ڀيري ملتان جي جيل ۾، جليان والا باغ ۾ هندوستاني جو قهري ڪوس ڪرائيندڙ پنجاب جو گورنر مائڪل ڊائر آيو، جڏهن جنرل ڊائر قيد ۾ پيل انقلابين جي آڏو آيو ته هٿ ۽ وڏائيءَ سان ڪنڌ تائي چوڻ لڳو: ”توهان پنجاب کي آزاد ڪرائڻ گهرو ٿا ۽ سمجهو ٿا ته پنجاب اوهان جو آهي.“ تنهن تي هڪ انقلابي ورائيس ته ”نه رڳو پنجاب پر سڄو هندستان آزاد ڪرائينداسون ۽ عوامي راڄ قائم ڪنداسون.“ پنهنجي ڪتاب ”هندوستان کي جيئن مان ڄاڻان“ ۾ جنرل ڊائر لکي ٿو ته اهڙي سوچ جيڪڏهن وڏي پيماني تي پڪڙجي وئي ته پوءِ اسان جو اقتدار به گهڻو وقت جالي نه سگهندو.

انهن منجهان به 400 جڻن کي جيل ياترا لاءِ موڪليو ويو ۽ 2500 جڻن کي جلاوطن ڪيو ويو.

انهن سڀني مسئلن کي منهن ڏيڻ لاءِ هندوستانی سرڪار پاڻ کي خاص اختيارن سان هٿياربند ڪيو هو ۽ انهن اختيارن کي تمام بي رحمي ۽ ڪئورٽا سان انقلابين کي چيپاٽڻ لاءِ ڪتب آندو ويو. انهي ڏاڍ ۽ جبر واري ورتاءُ کان پوءِ سرڪار کي سورهن آنا خاطري ٿي وئي ته وري ڪابه اهڙي اُٿل ڪَڙ ڪڍي نه سگهندي.

هٽيار بند انقلاب لاءِ سانباھو

ايڏي ڏاڍ ۽ ڏھڪاء واري صورتحال کان پوءِ به ڏيساور منجهان ڇھ هزار کن هندوستانی پھچي ويا هئا جن مان اڌ جيترن جو پوليس پيچوبه نه ڪري سگهي. هتان جي حالتن کي ڏسي پسي ڳاڻيٽي جيترا ساڻي ٿڌا ٿانهرا ٿي ويهي رهيا، پر گهڻائي وري به انقلاب ۽ آزادي جي ڪم کي وڃي لڳي. ڪرتار سنگھ سريا، پنگلي، ڪانشي رام، جڳت سنگھ ۽ ٻين ڪيترن همراهن جو پوليس پاچوبه نه لهي سگهي. پندرت جڳت رام پوليس جي اکين ۾ سرمو پاڻي ڪسڪي ويو ۽ پرتوي سنگھ راولپنڊي ۾ قيدين جي گاڏي منجهان لهي الوپ ٿي ويو. گرمڪ سنگھ جي گهر تي سرڪار سخت چوڪسي رکي پر پوءِ به هو ڪنهن نموني گوهيون ڏئي اچي ساڻين سان مليو. ڪرم سنگھ چيما پٺ وڌي سختي هوندي به ساڻين جي لڪ چپ ۾ سهائتا پيو ڪندو هو. ايڏي وڏي حادثي ٿيڻ کان پوءِ سڄي تحريڪ چڙوچڙ ٿي وئي، پر تڏهن به انهن مڙس مٽيرن دل نه لائي ۽ نئين سر پنهنجا لڳ لاڳاپا سڌارڻ ۽ ساڻين ۾ نئين سر صف بندي ڪرڻ ۾ جنبي ويا.

انقلابين جي ذهن ۾ هڪ ويچار گهر ڪري ويو هو ته برطانوي راج جوانت آڻڻو آهي ته فوج ۾ انقلاب لاءِ راهه هموار ڪرڻ گهرجي ۽ فوج کي محاذ آرائي لاءِ تيار ڪجي. انهيءَ طريقي آزمائش جو وڏو ڪارڻ هيءُ هو ته فوج ۾ ٻه هارين، نارين ۽ ڪڙمين ڪاسبين جو اولاد گهڻي ڀاڱي ڀرتي ٿيل هو جن مان ڪوڙسارا ته سندن ويجهه مائٽ هئا. انهي کان سواءِ فوج ۾ پڻ اندروني طور اهڙي سرڪار خلاف سخت حقارت ۽ قوت هئي جو ڪيترن ڏيهي سپاهين کي ملڪ کان ڏيساور ۾ عراق، فرانس ۽ برطانوي سرڪار جي بچاء لاءِ مقابلي تي موڪليو پئي

ويو اهڙي ريت جڏهن ڪي انقلابي فوج وارن جي ويجهو آيا ته کين وڏو سهڪار مليو.

جهونن انقلابين سان به غدر پارٽيءَ وارن ڏيٺ ويٺ وڌائي ۽ اهي انقلابي گهڻي ڀاڱي بنگال ۽ يو-پي ۾ هئا ۽ سندن مشهور اڳواڻ سچندر نات سنڀال، وي-جي پنگلي ۽ راش بهاري بوس هئا. انهن ننڍن گروهن کي سازش وسيلي ڪم ڪرڻ جو چڱو خاصو تجربو هو. تعليمي ادارن ۽ وچولي طبقي (Middle Class) جي نوجوانن ۾ ڪم ڪرڻ جو پڻ ڪين ڏانءُ هو. انهيءَ لحاظ کان ڏٺو وڃي ته غدر انقلابي اپڪنڊ جي تواريخ ۾ پهريان جدوجهد ڪندڙ سورهي سرور آهن، جيڪي پنهنجي حڪمت عملي ۽ جدوجهد جو مدار ڪڙمين ڪاسبين ۽ فوج کي سمجهڻ لڳا.

غدر انقلابي ستت ٽي پنهنجا پير پختا ڪري ويا ۽ 4-5 جطن جا گوريلن جا ننڍا گروه ٺاهيائون. سندن لکڻيون ۽ ننڍا ڪتابڙا ماڻهو ڏاڍي چاهه سان پڙهڻ لڳا. ننڍا گردوارا انقلابين جي پناهه ۽ مکيه چرپر جو ڪم ڏيڻ لڳا. ڪيترن ڳوٺن ۾ هاري پوليس سان منهن اٽڪائڻ ۽ انقلابين کي پناهه ڏيڻ لڳا.

فوج ۾ جنهن جوان سڀ کان وڌيڪ جاکوڙ ڪئي سو 19 ورهين جو ڪرتار سنگهه سريا هو جنهن پنهنجي منزل ماڻڻ لاءِ پاڻ کي ڏينهن رات انقلابي ڪارج لاءِ اربپي ڇڏيو هو. هي نوجوان رن شا (Reven Shaw) ڪاليج اوڙيسا ۾ پڙهي چڪو هو. هن همراھ سائيڪل تي سوين ميل سفر ڪيو ۽ انقلاب جي دونهيون دڪائڻ لاءِ جدوجهد ڪندو رهيو. بنون کان بنارس تائين ڪابه اهڙي فوجي چانوٽي رهيل ڪانه هئي جنهن ۾ هن نوجوان انقلابين جا مرڪز نه ٺاهيا هئا. ڪرتار سنگهه حد درجي جو ذهين ۽ بيخوف انقلابي هو. هو ساڄهه سان وقتاتو قدم ڪندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن ته فوجي آفيسر جي وردي پائي وڃي ماتحتن جي مٿان بيهندو هو. ان کان پوءِ ساڻن ڳالهائيندي مطلب جي ڳالهه تي اچي ڪين چونڊو هو. ”اوھين جيڪڏهن چند رپين خاطر ظالمن جي جهنڊي جو بچاءُ ڪري، مظلوم

جو ناحق رت وهايو ٿا ته پنهنجي ديس جي بچاءَ لاءِ ڇو نه ٿا وڙهو؟“ ڪڏهن ته ڪچهريءَ ۾ ائين به چوندو هو ته ”بين ملڪن ۾ وڃي اتان جي ماڻهن جو قتل عام ڪرڻ ۾ اسان جي عزت ۽ ناموس ۾ ڪهڙو اضافو ٿئي ٿو؟“ آخر انهن محنتن ۽ مامرن هٽي وڃي هنڌ ڪيو. پارٽي وارن سان فيروزپور، راولپنڊي ۽ لاهور جي چانوڻين منجهان مڪمل پئپرائي ڪرڻ جو وعدو ڪيو ويو. انقلاب جي چٽنگ ميرٺ، ڪاٺيوار، لکنو، فيض آباد، اله آباد، جبل پور ۽ ڍاڪا جي چانوڻين ۾ به وڃي رسي. ان کان سواءِ ملڪ کان ٻاهر ملایا ۽ برما ۾ غدر پارٽيءَ وارن انقلاب لاءِ مڪمل سانباھو ڪري ڇڏيو هو ۽ مکيه آفيس رنگون جي 16 ڊفرن اسٽريٽ ۾ قائم ڪئي وئي.

ائين ظاهري طور وايومنڊل انقلابين جي فائدي ۾ پئي نظر آيو، ڇاڪاڻ ته هڪ پاسي فوج جو سخت ناراضپو ۽ تاءُ هو ته ٻئي پاسي ڏکڻ اولھ پنجاب جي مسلمان هارين منجهه به سرڪار جي به اڪيائي واري ورتاءُ جي ڪري سخت ڪاوڙ ۽ ڪروڙ هو.

آخرڪار توري ٽڪي، سوڄي سمجهي 21 فيبروري تي سڌي قدم کڻڻ جو فيصلو ڪيو ويو. هونئن ته ڊسمبر جي اوائل ۾ ئي انقلابين جي جڻ فوج ۽ پوليس جي چوڪين تي حملا شروع ڪري ڏنا هئا. ان کان سواءِ مالخائن، مال گاڏين ۽ ريلوي اسٽيشنن جي ڦر عام جام ٿي وئي هئي ته جيئن فيبروري واري انقلاب لاءِ ڏوڪڙ ۽ هٿيار گڏ ڪري سگهجن. عام ماڻهن کي گرفتار ڪيو پئي ويو پر سرڪار حالتن کي ڪنٽرول ڪرڻ ۾ ناڪام وئي ۽ انهن ناڪامين سرڪار کي ماڳهين چتو ڪري وڌو. اهڙي حالت ۾ پنجاب سرڪار، مرڪزي سرڪار کي 9 ڊسمبر تي درخواست ڪئي ته کين خاص اختيار ڏنا وڃن جنهن تحت ههڙي ڳنڀير ۽ خوفناڪ صورتحال کي منهن ڏئي سگهجي، ڇاڪاڻ ته موجوده حالتن ۾ ڪنهن به قيدي (انقلابي) کي هلندڙ ڪارروائي کي غير ضروري اينگهائڻ يا کين اپيل ٽيبل جا موقعا فراهم ڪرڻ سرڪار لاءِ سخت هاجيڪار ٿيندو. ائين ئي سگهي ٿو ته قيدي وڪيلن معرفت يا پنهنجي چالاڪيءَ سان ڪورٽن منجهان

جان بچائي آزاد ٿي وڃن.

انقلابين رٿيل سٽاءَ کي چڱي ريت جانچيو ۽ جڏهن کين پڪ ٿي وئي ته سندن تياري ۾ هاڻي ڪابه ڪسر نه رهي آهي ته آخري وار ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو. هونئن سندن رٿا ۾ هو ته رات جي ٻات اونڊاهين ۾ سڀني فوجي چانوڻين ۽ شهرن ۾ حملو ڪري بارود خانن ۽ هٿيارن جي گودامن تي قبضو ڪيو ويندو. انهي ڪارج ۾ کين چانوڻين جي فوج به هٿ وٺڻا پئندي. ان کان پوءِ قيدين کي آزاد ڪرائي، خزاني ۽ بينڪن کي خالي ڪري سڀئي انقلابي اچي پنجاب ۾ گڏ ٿيندا. تيستائين انقلابين جي قوت ايڏي ته مضبوط ٿي ويندي جو دشمن سان مقابلو ڪرڻ لاءِ وڻن پئسو ۽ هٿيار جام هوندا ۽ اهڙي ريت سڄو سال به ويڙهاند ڪري سگهبي. انقلابين جو خيال هو ته جيڪڏهن سندن پير هڪ پرڳڻي ۾ پختا ٿي ويندا ته سڄي ملڪ ۾ آزاديءَ جي جهنڊي جهولاڻڻ ۾ ويرم ڪانه لڳندي.

لاهور کي سٽاءَ موجب سڄي چرپر جو مرڪز بڻايو ويو ۽ سموري منصوبي جو چار ملڪ جي ڏورانهن حصن ۾ به پکيڙيو ويو هو. امرتسر ۾ ڇاپخانو اڳ ۾ ئي قائم ڪيو ويو هو، بمب جون فيڪٽريون ۽ هٿيارن جا ذخيرا لوهاڻي آباد ۽ جيسوال ۾ رکيا ويا. جڳت رام کي ڪابل ۽ پرمائنڊ کي بنگال اماڻيو ويو ته اتي رهندڙ انقلابين سان لهه وچڙهه ۾ اچن. انقلابين لاءِ هڪ چار رنگو جهنڊو ۽ وردي به مقرر ڪئي ويئي. هن مهل تائين صورتحال انقلابين جي فائدي ۾ پئجي ويئي ڇو ته سرڪاري فوج جو ڳچ حصو به سرڪاري نيتيءَ کان ناراض هو. ملڪ ۾ مهاڀاري لڙائي جا اثر به ظاهر ٿيڻ لڳا هئا جو مهانگائي ۽ ڏڪر نگهوسار ڪري وڌو هو جنهن ڪري عام ماڻهو به سرڪار کان بيزار هو. سڄي ديس ۾ افواهن ۽ سس پس جي بازار گرم هئي. اهو به مشهور ٿي ويو هو ته هماليه جبل تي هڪ يوگي شري مها پرش جڳ بندو رهي ٿو. انهي يوگي 13 ورهيه هڪ غار ۾ ويهي چلا ڪڍيا آهن ۽ اڳڪٿي ڪئي آهي ته 13 ورهيه پورا ٿيڻ سان هندوستان سونٿرتا/آزادي ماڻيندو! پنجاب جي بگڙجندڙ حالتن کي ڏسي هر ڪو ائين سمجهي

رهيو هو ته ڪو ممڻ مڇڻ وارو آهي.

انت ته ائين پئي لڳو ته 21 فيبروري تي اوچتو پنجاب جي شهرن ۽ فوجي چانوڻين ۾ چو طرف ڪا اجهل اٿل اچڻ واري هئي. ائين وسهڻ ۾ پي آيو ته 1857ع جي جنگ آزادي کان به هيءَ ويڙهه وڌيڪ ڪارائتي ۽ اثرائتي ثابت ٿيندي.

رٿا جو پٽ پوٽ

سموري رٿا مڪمل ٿي چُڪي هئي ۽ هر ڪنهن وطن دوست جون اکيون پنجاب جي پالوت ۾ ڪتل هيون ته اوچتو حالتن ڦيرو ڪاٽڻ شروع ڪيو.

18 فيبروري تي رات پيٽ ۾ گورن ۽ ڊيسي سپاهين جا ڪٽڪ اچي شهرن ۾ لٿا. اوچتو ئي شهر جي مکيه مرڪزن تي پهريو سخت ٿي ويو ۽ گهٽين ۽ شاهراهن تي گشت شروع ٿي ويا. اڻڄاڻ لوڪ ته سخت هراسجي پيا ته پنجاب ۾ ڪهڙي آپڊا اچي لٿي آهي جو جنگ و جدل جهڙيون حالتون پيدا ٿي پيون آهن.

19 فيبروريءَ تي پيپرسڪي ڌاري ڪرتار سنگهه سريا، فيروزپور ۾ پنجاهه ساٿين سان پهتو ته اتان جي صورتحال ڏسي سندس پيرن هيٺان زمين چڙائجي وئي، جنهن ڪري نراسائي ۽ نااميدي سبب في الحال ته کين ڪجهه سمجهه ۾ نٿي آيو ڇو ته ڇانوڻيءَ ۾ چوڌاري گورا سپاهي گشت ڪري رهيا هئا ۽ ڊيسي سپاهي زارو قطار روئي رهيا هئا. ڪرتار سنگهه کي پنهنجا هڙئي منصوبا واريءَ جا ڪوٽ نظر پئي آيا ۽ ورهين جا ڪشالا ۽ ڪشت خاڪ ۾ ملندي نظر چڻ لڳا. ائين ئي سندس اکين منجهان ڳوڙهن جي پنڌ پڇي پيئي ۽ اهڙي آدمي جون اکيون وهي پيون، جنهن ڪڏهن حوصلي ۽ همت هارڻ جو نالو به ڪونه ٻڌو هو.

هاڻي پنجاب جي ڌرتي سندس رهواسين لاءِ جيئن پوءِ ٿيڻ سوڙهي ٿيندي پئي وئي ۽ پڌري پٽ ابوجهه انسانن جو شڪار ڪيو پئي ويو. گهڻو ڪري سڀ همراهه سو گهاٽي ويا جن مان ٻه سو کن ته مکيه انقلابي قابو ٿي پيا ۽ ڪجهه ڳاڻيٽي جيترا جان بچائي فرار ٿي

ويا . ڪرتار کي ڪجهه سائين صلاح ڏني ته تون ڪسڪي وڃ ته سختيءَ سان ورائيائين ”منهنجا ڪوڙ سارا ساڻي جيل جي اونداهن بهرن ۾ وڃي بند ٿيا آهن ۽ مان پڇ پائي پڇي وڃان ، ائين ڪونه ٿيندو.“ نيٺ، وزير آباد ۾ ڊيسي سپاهين سان گڏ گرفتار ٿيو.

ٻئي پاسي پنگلي ، 12 ڪيلوري جي سپاهين سان ميرٿ ۾ هٿيڪوٽيو ۽ جنرل ڊائر جي چوڻ مطابق ڪانٽس، بارود جو ايترو ته ذخيرو هٿ آيو هو جو ان سان سڄي هڪ ريجمنٽ کي تباهه ڪري سگهجي پيو.

جڳت رام کي پشاور ۾ گرفتار ڪيو ويو.

هن سڄي منصوبي جي ناڪام ٿيڻ جو وڏو ڪارڻ هيءُ هو ته ڪريال سنگهه نالي هڪ جاسوس سرڪار کي اڳواٽ ٿي مخبري ڏني ڇڏي هئي. جڏهن سرڪار کي اهڙي اتل اچڻ جي ڄاڻ پئي ته سندس طاق ٿي لڳي ويا . هوڏانهن انقلابين وس آهر ڪوشش ڪئي ته سندن رٿا وقت کان اڳ ظاهر نه ٿئي پر سرڪار کي اتندي ئي سٽس پئجي وئي هئي.

سرڪار جتي ڪٿي پنهنجا پير جمائي وئي هئي پر پوءِ به هلڪيون سلڪيون جهڙيون سيپٽمبر 1915 جي پڇاڙيءَ تائين هلنديون آيون.

بادشاه سلامت خلاف جنگ!

اٽين پئي لڳو ته گرفتار ٿيل باغي کليل ڪورٽ ۾ پيش ڪيا ويندا. پر سرڪار کليل عدالت ۾ ڪارروائي هلائڻ لاءِ تيار نه هئي، ان ڪري تڙتڪڙ ۾ ”هندوستان جي بچاءَ واري قاعدي هيٺ بادشاه سلامت جي دستوري اداري“ کان موڪل وئي خاص تربيونل قائم ڪري هڙني انقلابين تي اُتي مقدمو هلائڻ جو بندوبست ڪيو ويو. ان تربيونل جي مٿان ڪنهن به اعليٰ عدالت کي ٿيڪا ٿيڻي ڪرڻ جي اجازت ڪونه هئي ۽ نه وري قيدي اپيل ڪري پئي سگهيا. خاص تربيونل جي شاخ پنجاب پرڳڻي جي گاديءَ واري شهر لاهور ۾ کولي وئي جنهن ۾ هڪ دينسي ميمبر شوٽارائڻ شرما پڻ هو.

27 مارچ 1915ع تي پهريون ”لاهور سازش ڪيس“ خاص تربيونل ۾ شروع ڪيو ويو. سينٽرل جيل جي بئڪ ۾ 16 ۾ ڪارروائي هلائڻ جو بندوبست ڪيو ويو هو. سامراجي دٻڊي ۽ ڏهڪاءُ خاطر ڏيک لاءِ پليٽ فارم عام رواجي فرش کان مٿي ٺاهيو ويو، جيئن صاحب لوڪن جي وڌائڻ ۽ معتبريءَ ۾ گهٽتائي نه اچي. عدالت جي ساڄي پاسي سرڪاري وڪيل پٽ مين (Pit Men) پنهنجي ساٿين ۽ سي - آءِ - ڊي جي اتالي سميت اچي ويٺو ته کاٻي پاسي هٿ ڪڙيون پاتل 65 جوابدارن کي حاضر ڪيو ويو. مٿن تهمت مڙهي وئي ته جوابدارن هڪ خطرناڪ سازش وسيلي بادشاه سلامت خلاف جنگ جوڻج جي سازش ڪئي هئي.

جوابدارن ۾ ڪجهه اهڙا به هئا جن هندوستان جي ڌرتيءَ تي جيئن ئي پير ڌريو ته کين گرفتار ڪيو ويو هو. سوهن سنگه بکنا به انهن منجهان هڪ هو جنهن کي ڪلڪتي ۾ لهندي شرط سوگهو

ڪيو ويو هو. انهن باندنن کي لوپ لالچون ڏئي پنهنجن ٻين ساٿين مٿان سرڪاري شاهد ٿيڻ جي آڇ ڪئي وئي پر سڀني انهيءَ آڇ کي تڏي ڇڏيو. ڪيترن همراهن کي هلچل هلندي گرفتار ڪيو ويو هو پر ڪي ته اهڙا به هئا جيڪي ڏيساور منجهان موٽيا ٿي ڪونه هئا ته به سندن گرفتاريءَ جا وارنٽ جاري ڪيا ويا هئا. اهڙي نراساڻي جهڙين حالتن کي ڏسندي وائسندي به ڀان سنڱهه، ناٿن سنڱهه ۽ ڪيهر سنڱهه جهڙا پوڙها ۽ پرڻوي سنڱهه ۽ گرمڪ سنڱهه جهڙا چوڪرات به ٻيهر وري وڃي وطن جي آزاديءَ لاءِ جدوجهد ۾ لڳا.

هوڏانهن جوابدارن شروع کان جاتو پئي ته عدالتي ڪارروائي رڳو هڪ قسم جونماءُ آهي، جنهن ڪري پنهنجي بچاءُ ڪرڻ جو خاص الڪونه پئي ڪيائون. جوابداران راءِ جا هئا ته جنهن سرڪار جو بڻ بڻياد ٿي انيءَ تي رکيل هجي ته پوءِ انهي منجهان نياءَ جي ڪهڙي آس رکي سگهبي؟

هونئن، سرڪار ٻاهرين طرح پنهنجي ڪارپٽ رکڻ لاءِ جوابدارن کي ٽوڪيل مهيا ڪري ڏنا هئا پر قيدين لاءِ وڪيلن ۽ سرڪاري شاهدن جي وچ ۾ ڪو خاص تفاوت ڪونه هو. جوابدارن منجهان گهڻن کي ته انگريزي ۾ هلندڙ ڪارروائي سمجهه ۾ ئي ڪونه پئي آئي، باقي جن کي ٿوري ٿڪي سمجهه ۾ آئي انهن کي به هن ناٽڪ سان ڪولڳاءُ ڪونه هو.

ڪيس جي ڪارروائي ۾ سرڪاري ڏر حاوي رهندي پئي آئي. هٿرادو گواه جوابدارن مٿان بيان ڏيندا پي ويا، جنهن تي جوالا سنڱهه انهي ڪوڙي رڇايل سانگ کي ختم ڪرڻ لاءِ عدالت تي زور ڀريو ۽ موت ۾ جيل سپرنٽينڊنٽ ڪيس سرڪاري ڪارروائي ۾ مداخلت ڪرڻ تي ٽيهه ڦٽڪا هڻايا. ان هوندي به هڪ سرڪاري گواهه ٿورڙي آڏي پڇا ۾ منجهي پيو ۽ پوڙ هاري ويٺو ته ”اسان کي ته جيئن صوبيدار جوالا سنڱهه بيان ڪرائي ٿو تيئن پيا هتي ڳالهائون، وڌيڪ ته اسان کي سڌ سماءُ ڪونهي.“ عدالت ۾ سڄو رينگت سرڪار جي مرضي ۽ منشا مطابق هلي رهيو هو. هڪ بچاءُ جو وڪيل

رگهونائت عدالتي ڪارروائي پنهنجي مرضيءَ سان هلائي رهيو هو ته ڪيسر سنگهه وڃ ۾ چيو ته مون تي ڪا به تهمت مڙهي نه ٿي سگهجي. چو ته مون کي جهاز تان گرفتار ڪيو ويو هو. انهي سوال تي وڪيل چيس ته ”تون ڪهڙن خوابن جي ڪاڪ محل ۾ رهين ٿو؟“ ۽ اڃا به بچاءَ جي وڪيل ڪيسر سنگهه کي سنئون سڌو چيو ته ”تون گهڻ ڳالهائو ۽ واتوڙو آهين، تنهن ڪري تون ڦاهيءَ لاءِ تيار ٿي وڃ!“

ڳچ مهينا انهيءَ ڪارروائي کي گذري ويا ۽ جوابدار شنوائين تي رڳو چرچا ۽ ڪل پوڳ ڪري هليا ويندا هئا. هيل تائين سرڪاري شاهدن جو انگ 44 کان مٿي چڙهي ويو هو ۽ ٽريبونل جا ميمبر رڳو گهڻي وڃائي ڏيڏو قائم ڪري ڪيس ۾ گهڻ گهڻان ڪندا رهيا.

ڪيس جي ڪارروائي اچي پڄاڻيءَ کي پهتي ۽ فيصلو ڪيو ويو ته ست جڙا مکيه جوابدار آهن ۽ سندن بيانن منجهان به پڌرو آهي، ته انهن کي سزا ڏيڻ گهرجي پر سرڪار کي شڪ هو ته ٿي سگهي ٿو ته اهي ست جڙا ٻين ساٿين کي بچائڻ لاءِ سڄي ذميواري پنهنجي مٿان کڻندا هجن، ان ڪري سرڪار حرفت ۽ مڪاريءَ سان هر هڪ جوابدار کان انفرادي طور برطانيا سرڪار لاءِ سنئون سڌو پڇاڳاچا شروع ڪئي.

نوجوان ڪرتار سنگهه سريان ٺهه پهره جواب ڏنو: ”اسان تي جيڪا به تهمت مڙهي وئي آهي سا غلط آهي.“ انهي ورائيءَ تي سرڪاري ڌر جا ڪن ڪٽا ٿي ويا. ڪرتار اڳتي چيو ”اسانجي جدوجهد ڪا به ڳجهي سازش ڪونهي، اها ڪلم ڪلا جدوجهد آهي انهن حاڪمن خلاف جيڪي اسان جي ڌرتيءَ تي ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ وسيلي قابض آهن ۽ اسان جي ديس کي وڻ ويڙهيءَ وانگر وڪوڙي ويا آهن.“ هن صاف صاف لفظن ۾ ٻڌايو ته بک، بيروزگاري ۽ غلاميءَ جي ڪري هندوستان جي عوام ۾ اڻ کٽ بربادي ۽ تباھه هلي آئي آهي. اڃا به هن سورهيءَ پنهنجي تقرير کي اڳتي وڌائيندي ڪوما گاڏا مارو واري قهري واقعي، غدر پارٽيءَ جي بنياد ۽ انقلابي هلچل جي اوسر بابت اثرات تي ۽ پيرائڻي نموني ڳالهائڻ، ان کانپوءِ به ڪرتار بنا ڪنهن ڊپ

ڊاءُ ۽ رک رکاءُ جي سرڪار کي تنبيهه ڪندي چيو: ”اوهين ڇا به ڪيو پر آزادي جي مشعل کي اُجهائي نه سگهندؤ.“

ڪرتار ۽ سندس ساٿي ڪورٽ ۾ وڌي واکاڻ لاءِ ڳالهائيندا هئا ته نه رڳو مٿي انصاف جي ڪرسي تي ٿاڦيل همراھ ٻڌن پر سندن پين ساٿين جي هيٺڙن کي به ڏي ملي. انهي سڄي ڪاروائي کي سرڪار مخفي رکڻ لاءِ وسان ڪونه گهٽايو، ان حد تائين جو ڪورٽ ۾ ڪنهن به اوڀري آدميءَ کي ته ڇڏيو پر مٿن ماڻهن کي به ملڻ جي اجازت ڪونه هئي. جيڪڏهن ڪا خبر اخبار ۾ ڇپبي هئي ته سرڪاري سينسر مان گهٽڙ جي ٻاهر ايندي هئي. ان هوندي به انقلابين کي پڪو ويساهه هو ته ڪوڙ ۽ ڪپٽ جي هن رڇايل سانگ جي ديس واسين کي نيٺ ته سڌ پوندي، پوءِ اسان جيئرا رهون يا نه رهون!

نوجوان سريا جي من موھيندڙ تقرير کي انصاف جي ڪرسي تي ويٺل منصف بت بڻيا غور سان سٽندا رهيا پر جڏهن چرڪ ڀري سجاڳ ٿيا ته پڇيائون ”تون پنهنجي ان چوڪراڻي تقرير جو نتيجو سمجهين ٿو ته ڇا ٿيندو؟“ ڪرتار ڳڻپيرتا سان وراڻيو، ”هاڻو موت ۽ فقط موت!“ ججن سمجهيو ته جوش ۽ جذبي جي وهڪري ۾ لڙهندي هيءُ نوجوان الائي ڇا جوڇا چئي وڃي پار پيو آهي، تنهنڪري کيس سوچ ويچار ڪرڻ لاءِ مهلت ڏئي سندس بيان ايندڙ ڏينهن تي قلمبند ڪرڻ لاءِ چيو ويو. ٻئي ڏينهن تي به ڪرتار جو ساڳيو بيان هو ۽ وَرَ وَرَ ڪري چوڻ لڳو ته ”مون ڪوبه پاپ نه ڪيو آهي، ڇاڪاڻ ته غلام جو موروثي حق آهي ته مٿس ٿيندڙ ڏاڍ ڏهڪاءُ، دهشتگردي ۽ پماريت خلاف سينو ٽائي تيستائين جدوجهد ڪري جيستائين آزاديءَ جو ماڳ نه ٿو ماڻي.“ آخرڪار هن جو بيان قلمبند ڪيو ويو ۽ سندس ساٿين به صحيحون ڪيون.

آخري فتويٰ ڏيڻ لاءِ ڪورٽ جي شنوائي ان ڄاڻايل مدي تائين ملتوي ڪئي وئي. انقلابين کي بنديخاني ۾ آرهڙ جي تتل ڏينهن ۾ هٿڪڙيون ۽ ڏنڊا پيڙيون هڻي بند ڪيو ويندو هو. اها ويڌن لڳاتار ٻه مهينا هلندي رهي.

نيٽ 13 سيپٽمبر تي مڙني کي آخري پيروي ڪرڻ 16 مهينا
آندو ويو ۽ خاص تربيتون پنهني فتويٰ ڏني:

24 جنهن کي قاسميءَ جي سزا ٻڌائي وئي. ملڪيت ضبط ڪرڻ
جو ٻڌل حڪم جاري ڪيو ويو. قاسمي پائيندڙن ۾ هئا: ڪرتار سنگهه
سريا (لڏيانه)، جڳت سنگهه (لاهور)، هرنام سنگهه (سيالڪوٽ)،
پنگلي (مهاراشتر)، بخشيش سنگهه (امرتسر)، سوهن سنگهه (امرتسر)
۽ ٻيو به هڪ سورن سنگهه هو. ان کانسواءِ سورن سنگهه بکنا (امرتسر)،
ڪيسر سنگهه (امرتسر)، ناٿن سنگهه (فيروزپور)، پرماتند (جهانسي)،
جڳت رام (هوشياريپور)، هرنام سنگهه (هوشياريپور)، ڀرتوي سنگهه
(امبالا)، نند سنگهه (لڏيانه) ۽ ٻيا به ساڳي سزا ۾ شامل هئا.

جن 26 جنهن کي عمر قيد ۽ سندن مال ملڪيت ضبط ڪرڻ
جي سزا ڏني وئي سي هئا: جوالا سنگهه (امرتسر)، واسڪا سنگهه
(امرتسر)، اروڙ سنگهه (فيروزپور)، اڏام سنگهه (امرتسر). ان کانسواءِ
هينين همراهن کي ڪابل ۾ ماريو ويو: گرمک سنگهه (لڏيانه)، شير
سنگهه (امرتسر) ۽ مدن سنگهه گاگا (لاهور).

ڇهن جنهن کي مختلف سزائون ڏنيون ويون ۽ باقي جيڪي
آزاد ٿيا تن کي ٿڌي تي ئي گرفتار ڪيو ويو. ٻيهر گرفتار ٿيلن کي وري
سزائون ڏنيون ويون پر بابا گوجر سنگهه کي عمر قيد جي سزا ڏني وئي.
پندرهن اهڙن نردوشن (بي گناهين) کي سوليءَ تي لٽڪايو ويو
جن کي وطن جي ڌرتيءَ تي پير رکندي ئي پڪڙيو ويو هو. انهن
منجهان تن جنهن کي هڪ سپاهيءَ جي قتل ۾ جوابدار بڻايو ويو. انهي
فيصلي خلاف جوابدارن کي ڪنهن به عدالت ۾ اپيل ڪرڻ جو حق
ڪونه هو ۽ رڳو رحم جي عرضداشت ڪرڻ جي اجازت هئي جيڪا
تن جنهن ڪئي.

جنهن ڏينهن انقلابين کي سوريءَ سينگار ڪرڻ جو ڏهاڙو
مقرر ٿيو، ان ڏينهن سندن ڪولين آڏو پاڻيءَ ڀريل بالٽيون رکيون ويون.
انقلابي وهنجي سهنجي، اڃا اجرا ڪپڙا ٻهري ڏئيءَ دردعا گوڻيا ۽ هر
هڪ جي مرضي هئي ته کيس اڳ ۾ ڦاهي لٽڪايو وڃي. هن مهل

تائين جيڪي به مٿ ۾ دوست ساٿن آخري ملاقات لاءِ آيا هئا تن کي چوندا رهيا ”اهو آدمي ڪيڏو نه اتر ۾ اعليٰ آهي جيڪو ديس مٿان پاڻ کي گهور ڪري ٿو.“ اهي سورما، اڄ انهي پليدان ڏيڻ لاءِ ٺهي نڪي آيا هئا پر سندن سموري سنبت اڏوري رهجي وئي، چوٽه پٺير کي ڌاري جيل سپرنٽينڊنٽ اچي ٻڌايو ته هينئر کين سوريءَ تي ڇاڙهڻ جو عمل ملتوي ڪيو ويو آهي.

هونئن به انهن ڏهاڙن ۾ پنجاب جو ڪرتا ڌرتا جنرل ڊاٽر جهڙو پاپي ۽ بي رحم انسان هو ته ٻئي پاسي ڏيهي پڇ لتڪاڻو به پنهنجن ديس واسين خلاف ڏاڍ ۽ ڏهڪاءُ ۾ سرڪار سان پاڻي پياڻيو هئا. انهن ديس دروهين ۾ سر سندر سنگهه، سردار بهادر گجن سنگهه جهڙن سرڪاري ڪارندن ته ائين چوڻ کان به ڪونه ڪيڀاريو ته ”انهن باغين ته سڪ برادري جي انگريز سرڪار سان شڪ شبهي کان به بالاتر وفاداريءَ کي هاجيڪار چيهو رسايو آهي ۽ ان لاءِ چڱو ائين ٿيندو ته اهڙن آدمين کي پاڻيءَ منجهان ئي نيڪالي ڏيڻ گهرجي ڇو ته اهڙن باغين کي سڪ سڏيندي اسان کي شرم اچي ٿو!“ پر ديس جي عام رهواسيءَ انهيءَ ظلم ۽ ڏاڍائي واري هلت کي نه رڳو سختيءَ سان ننڍيو پر مطالبو ڪيو ته سڀني قيدين تي کليل عدالتن ۾ ڪيس هلايو وڃي جيئن هر هڪ شهري آزاديءَ سان ڏسي ۽ سڻي سگهي. سرڪار انهيءَ گهر کان سخت هراسجي پئي ۽ تڙ ٽڪڙ ۾ 17 جڻن جي ڦاسيءَ جي سزا گهٽائي جنب ٿيڻ بحال ڪئي.

ان هوندي به سينٽرل جيل لاهور مٿان ڏک ۽ غم جي چانيل وايومنڊل ۾ گهٽتائي ڪانه آئي، چوٽه جنهن ڏهاڙي ڪرتار سنگهه سرپا کي سوليءَ سينگار بڻايو ويو اهو ڏهاڙو جيل جي عام قيديءَ به ڳوڙها ڳاڙيندي گذاريو.

19 نومبر 1915ع تي ساجهر سوبل ڪرتار سنگهه ۽ سندس ساٿين کي آخري ماڳ تي رسائڻ لاءِ آندو پئي ويو ته سڀني جي مهانڊن تي اهڙي ڄاتل سڃاتل مرڪ هئي جيڪا ظاهر ڪري رهي هئي ته سڄو ڪرانتڪاري (انقلابي) ڪهڙي به اوکي ويل جي آزمائش مان

ڪهڙي نموني هيڃ سان اُڪري پار پوندو آهي. انهي گهڙي به سرڪاري ڪارندن ڪرتار کي اچي پاسو ڏنو ۽ چيو ته ”پاڻ سان گڏ ساڻين جا سر چوڻو وڃائين؟ جيڪڏهن تون رحم جي درخواست لکندين ته ٻيا به بچي ويندا.“ ڪرتار ورائيو ”مون کي جيئن لاءِ هيءَ حياتي هڪ پيرو ملي آهي پر جيڪڏهن مون کي ڪيترا به جئم مليا ته به هن ديس مٿان ٻلهار ڪندس.“

پنڊت رام پوءِ سدائين پيو جهونگار بندو هو: ”غدر پارتي جي سورمن کي ڦاهيون ۽ قندا پنهنجي آئل ارادن کان روڪي نه سگهندا. سوين سلام آهن توتي اي شهيد ڪرتار، جڏهن به انقلابي ويڙه ڪندا ته تنهنجي سورهياپ کي سدائين ياد رکندا.“

انقلابين تي مقدا خاص ٽربيونل ۾ ”هندوستان جي بچاء واري قانون“ تحت هلايا ويا، پنجاب، يو۔ پي، بنگال ۽ برما ۾ 28 انقلابين کي ڦاهيءَ چاڙهيو ويو ۽ گچ همراهن کي جنم ٽيپ ڏني وئي. ڊاڪٽر هرنام سنگهه ۽ سوهن لال پانڪ کي پين چئن ساڻين سان گڏ مانڊلي سازش (Mondaly Conspiracy Case) ۾ ڦاهيءَ چاڙهيو ويو. ان کانسواءِ هردت سنگهه، ڪپور سنگهه، وير سنگهه ۽ ڪوڙ پين همراهن کي عمر قيد جي سزا ڏني وئي. سوهن لال کي گچيءَ ۾ رسو وجهندي وقت به چيو ويو ته هورحم جي اپيل ڪري ته ورائيائين ”ظلم، ڏاڍ، انياءَ ۽ انڌير سڀئي اوهان جا پڳ مت يار آهن، ان لاءِ چڱو ائين ٿيندو ته توهان جهڙا پاپي اسان جي اڳيان سيس نوائين.“

فوجي ۽ غير فوجي عدالتن منجهه ڏيڪاءِ واسطي تڙ ٽڪڙ ۾ ڪارروايون اڪلائي انقلابي گوريلن کي ڦاهين چاڙهڻ جو وهنوار جاري رهيو. اهڙي ريت سينٽرل جيل لاهور ۾ ٽيهارو چئن کي هڪ ٻئي پٺيان ست ٽي ڦاهيون ڏنيون ويون ۽ لاش به وارثن جي حوالي ڪونه ڪيا ويا. انهن ڦاهي چڙهندڙن ۾ ڪانشي رام به هڪ هو.

غدر پارتي ڪٿاندا جي اڳواڻ بلونت سنگهه گرنٽيءَ کي سنگاپور ۾ ڦاسي ڏني وئي ۽ ڊاڪٽر مٿرا سنگهه کي مشهد (ايران) جي برطانوي سفارتخاني ۾ ڦاهيءَ چاڙهيو ويو.

سر مائیکل اوڊائر پنهنجي ڪتاب ”هندوستان جيئن مون ڏٺو“ ۾ لکي ٿو: ”175 جوابدارن کي خاص تربیونل ۾ سازش ڪرڻ جي تهمت هيٺ آندو ويو ۽ پوءِ به مٿن ڪيترائي ڏوهه مڙهيا ويا. 38 جڻن کي ڦاسيءَ جي سزا ڏني وئي. (پوءِ 28 جڻن جي سزا جنم ٽيپ ۾ ڦيرائي وئي) ۽ ٻين 58 جڻن کي عمر قيد جي سزا ٻڌائي وئي ۽ باقي 58 همراهن کي ننڍيون سزائون ڏنيون ويون يا جلاوطن ڪيو ويو.“

130 بلوچ رجمنٽ جنوريءَ جي پڇاڙيءَ ۾ بغاوت ڪئي پر سرڪار کي اڳ ۾ ئي ڪڙڪ پئجي وئي، جنهن ڪري حرفت سان قبضو ڪري وئي. 20 فيبروري 1915ع تي جيئن اٽل جو اعلان ٿيو ته 5۔ انفنٽري وارن سنگاپور جي قلعي تي قبضو ڪري ورتو جنهن کي انگريزن، جپانين ۽ روسين جي مدد سان مس مس وڃي خالي ڪرايو. انهيءَ ويڙهاند ۾ سوين ماڻهو گولين جو ڪاڄ ٿيا.

سرڪار پنهنجي ڀرم ۽ شر ۾ لڪائڻ واسطي عدالتي ڪاررواين ۽ ڪورٽ مارشل وسيلي ڪيترن سپاهين کي ميرٿ ۾ گوليون هڻي ماريو ۽ 7- راجپوت رجيمينٽ جي ڪيترن نوجوانن کي دهليءَ ۾ ڦاسي ڏني وئي. ان کانسواءِ 23- رسالي جا ٻارهن سپاهي حوالدار لچمن سنگهه سان گڏ امبالا ۾ ڦاهي چاڙهيا ويا. ساڳئي رسالي جي نوجوانن ۾ هڪ مسلمان سپاهي عبدالله به هو. سرڪاري چاڙتن کيس پاسيرو وٺي وڃي چيو ته ”تون پنهنجن ڪافر ساٿين تي سلطاني گواهه ٿيءَ ته تنهنجي جند آزاد ٿيندي!“... پر هن عظيم محب وطن ورثيو: ”آءُ اهڙي ڪڏي ڪم ۾ ڀاڱي پائيوار ٿيڻ کان مرڻ کي وڌيڪ ترجيح ڏيندس...“ ۽ پنهنجن ساٿين ڏي اشارو ڪري چيائين ته ”هي اهي انمول انسان آهن جن سان گڏجي موت جي چاڙهي چڙهڻ کان پوءِ مون لاءِ بهشت جا دروازا کلي پوندا.“ *

* 1916ع ۾ ٻيا همراھ به ڦاسيءَ تي چاڙهيا ويا هئا: نرجن سنگھ، ٻهلا رام ۽ پال سنگھ.

ٻارهن جڻا 23۔ رسالي جا امبالا جيل ۾ ڦاهيءَ چاڙهيا ويا: 1. عبدالله 2. لچمن سنگھ 3. بوٽا سنگھ 4. اندر سنگھ 5. پڊا سنگھ 6. اندر سنگھ ٻيو به 4

اهو انقلاب عارضي طور ماڳ ماڻي نه سگهيو جنهن جي نتيجي ۾ پنجاب جو گهڻو حصو جي درياھ ۾ ترنگي رهيو هو. ڳاڻاڻي کان مٿي ماڻهو ڦاسي ۽ چاڙهيا ويا ۽ گولين جو بڪ بڻايا ويا. انهن گهوٽن اڻ موٽن سورهي سورمن وانگر سر بليدان ڪيا پر ڪين ياد ڪرڻ وارا نالي ماتر ملندا. جڏهن ته ان زماني ۾ هندستان جا قومي اڳواڻ ”انگريز جي پاڇي هيٺ لوڪل/مقامي سرڪار“ جي گهر ڪري رهيا هئا ته ان سمي اهي غدر پارٽي جا سورما هئا جن مڪمل سوراج (آزادي) جو نعرو بلند ڪيو هو.

جيتوڻيڪ اها هلچل ڪيترن جي درياھ ۾ ٻڏي وئي پر انقلابين جي دڪايل دونهين اڃا دڪي پئي - ڪين پيو وسهڻ ۾ اچي ته اڄ به اسان جا اهي سورما ڦاسي گهاٽن جي چوڌاري طواف پيا ڪن ۽ شاعر بائرن جي لفظن ۾ چڻ جهونگارين پيا:

”آزاديءَ جو جهنڊو ڦاٽڻ کانپوءِ به ڦٽڪي پيو. درياھ جي موج مستي هوا جي رنڊڪ سان ماڳهين اٿلندي آهي.“

◀ 7. موتيا سنگھ 8. ڀڳت سنگھ 9. گوچر سنگھ 10. ڄينا سنگھ 11. تارا سنگھ 12. واڌوا سنگھ. اهي هڙيٽي همراھ گهڻو تڻو لاهور ۽ امرتسر جا رهواسي هئا. 28_ جڻ جو هيٺيون جڻو لاهور جيل ۾ ڦاهي ۽ چاڙهيو ويو: 1. بلونت سنگھ 2. وير سنگھ 3. ارجن سنگھ 4. آتم سنگھ 5. ايسر سنگھ 6. رانگا سنگھ 7. اروڙ سنگھ 8. ڌيان سنگھ 9. چندا سنگھ 10. جوان سنگھ 11. ڌيان سنگھ 12. جڳت سنگھ 13. جوان سنگھ 14. راڙ سنگھ 15. آتما سنگھ 16. بنتا سنگھ 17. هرنام سنگھ 18. کالا سنگھ 19. چندن سنگھ 20. پريم سنگھ 21. مولوي عبيدالله 22. سيد رحمت علي 23. گنڊا سنگھ 24. اندر سنگھ 25. پوتا سنگھ 26. جيوڻ سنگھ 27. رام راکا ۽ 28. پوتا سنگھ.

هيٺين انقلابين کي پهرين ڦاسي ۽ جي سزا ٻڌائي پوءِ جنم ٽيپ بحال ڪئي وئي: 1. هردي سنگھ 2. رام سرن (ڪپور ٿل) 3. آليا سنگھ (لڌيان) 4. خوشحال سنگھ 5. واسوا سنگھ 6. کالا سنگھ (هڙيٽي امرتسر جا رهواسي) ۽ 7. ساوڻ سنگھ 8. بلونت سنگھ 9. پاڻي پرمائند.

ان کانسواءِ هيٺين کي عمر قيد جي سزا ڏني وئي: 1. اندر سنگھ 2. پيشڻ سنگھ 3. هزارا سنگھ 4. منگل سنگھ 5. پيشڻ سنگھ 6. چوهر سنگھ 7. پان سنگھ 8. روڙا سنگھ 9. اندر سنگھ 10. کالا سنگھ 11. گردت سنگھ 12. پيارا سنگھ 13. ديوان سنگھ 14. ڪرنال سنگھ 15. ڪڙڪ سنگھ 16. اندر سنگھ 17. لالا سنگھ 18. ڪيهر سنگھ 19. جوان سنگھ.

انديمان

10- ڊسمبر 1915ع تي، 8- جڻن کي هٿ ڪڙيون ۽ ڏنڊا ٻيڙيون هڻي ”مهارجا“ نالي هڪ جهاز رستي انڊيماڻ ٻيٽ ڏانهن اماڻيو ويو. انهن قيدين ۾ گهڻوانگ اهڙن قيدين جو هو جيڪي 20 کان 60 ورهين جي پيڻي ۾ هئا. هونئن قانون موجب چاليهه ورهيه يا ان کان مٿي ڄمار وارا قيدي جلاوطن ڪري نٿا سگهجن پر چوڻي آهي ”نڌڪا گهوڙا غيياڻا هسوارا“ سو ساڳئي ريت لاهور سازش ڪيس وارن جو به ڪو اوهي واهي ڪونه هو ۽ انهن قيدين جي ڪارڊ تي ”خطرناڪ“ جو لفظ به درج ڪيو ويو.

جیل جي دروازي وٽ کين پليڪار ڪرڻ لاءِ اڳ ۾ ئي جيلر هڪيو ٽڪيو ٻيڻو هو. هو انهن اڀوجه قيدين کي چٽائي ڏسي رهيو هو جن کي ويهه ورهيه باندئي ٿي گذارڻو هو. نيٺ جيلر هيٺ کان مٿي ڏسندي ڦوڻڊ ۾ ڀرجي چيو: ”راج والا لوگ! راج مانگتا هي؟ راج نهين، ڪولو دي گا!“ (راج ڪرڻ گهرو ٿا؟ راج نه پر گهاٽي ۾ گهمائيندو سائو). ٿڪل ۽ بيزار قيدي پهريائين جيلر کي مُرڪي گهورڻ لڳا ۽ پوءِ اچي اجهل تهڪن ۾ چٽڪيا. ننڍي پيٽ جو ٻي تاج بادشاهه جيلر بيرري (Barry) پنهنجي هيٺن بيعزتي ٿيندو ڏسي ڪاوڙ ۾ ڳاڙهو ٿي ويو. سندس منهن ٿامڻي هڻي ويو ۽ دل ۾ ويچار ڪرڻ لڳو ته هند سرڪار هنن خطرناڪ قيدين کي ڇڏوڇڙ ڪرڻ ۾ حق بجانب آهي. مان به هٿ هڪ هڪ قيديءَ کي سخت سيڪٽ ڏيندس.

انڊيماڻ ۾ ٽه ماڙ جيل ۾ ستن بلاڪن جي 740 کولين ۾ قيدين کي ورهايو ويو. قيدين کي هونئن چڱي ريت پروڙ هئي ته انڊيماڻ جو ٻيو نالو جيئرو دروزخ آهي، ان ڪري پاڻ ۾ اقرار ڪيائون ته پوئتي

ورڻ لاءِ جدوجهد به ڪجي ۽ ههڙين حالتن جو مڙس ماڻهو ٿي مقابلو به ڪيو ويندو.

پهرين ڏينهن ڪنهن به قيديءَ گهاٽي ۾ ڪم ڪرڻ کان انڪار ڪيو. جيلر مرڪندي چيو: ”ته پوءِ ڪٿي سولو ڪم ڪيو!“ ۽ ڪين سوا پاڻ ناريل جو ڪاٻر ڏئي حڪم ڏنائين ته ان جا ڏاڳا ڌار ڪيو. جيلر کي چڱي ريت ڄاڻ هئي ته اهي مغرور قيدي اهڙو ڪم ڪونه ڪري سگهندا ۽ ٿيو به ائين جنهن ڪري جهانسيءَ جي پرماند ڪي پُڇا ڳاڇا لاءِ گهرايو ويو. جڏهن جيلر ڪائٽس ڪم نه ڪرڻ جو سبب پڇيو ته هو موت ۾ رڳو مرڪندو رهيو. انهيءَ مرڪ جيلر کي مورڳو آڀي مان ڪڍي ڇڏيو ۽ اڳيان بيٺل پرماند کي ڀر ڪري لت وهائي ڪڍيائين. هوڏانهن پرماند لت جو ڌڪ پچائي وٽ کائي موت ۾ جيلر کي زور سان لت هڻي ڪڍي. پوءِ ته جيل جي ٻئي عملي مٿس حملو ڪري ڏنو ۽ رتو ڇاڻ ڪري ڇڏيائونس ۽ مرڻينگ حالت ۾ کيس جيل جي اسپتال ۾ وڃي ڦٽو ڪيائون.

ٻئي ڏينهن جڏهن ساڻي قيدي پرماند کي ڏسڻ ويا ته هو سڄو رت ۾ وهندو پيو هو. اوچتو سپاهين جو اتالو اچي لٿو جن پرماند کي ٻيهر مارڪٽ ڪئي. انهيءَ سڄي ڪارروائي پويان جيل سپرنٽينڊنٽ مري (Murry) جو هٿ هئو ته جيئن قيدين کي سُڌاري سگهجي.

اهڙي ڏاڍائيءَ جي ڪري پرماند جي سڀني ساٿين هر حڪم مڃڻ کان انڪار ڪيو. انهيءَ وچ ۾ انڊيمان جو چيف ڪمشنر دورو ڪرڻ آيو جنهن انقلابين کي ڌمڪي ڏني ته جيڪڏهن توهان ”جيل جي قاعدن جي پيڪڙي ڪئي ته توهان جا هڏ گڏ پيڇي ڇڏينداسون.“ ارڏن ۽ اربيلن قيدين ته آيل ڪاموري کي ماڳهين ڪنگهيو به ڪونه، جنهن ڪري هو هر هڪ جي رڪارڊ تي لکي ويو ”ڇهه مهينا اڪيلائيءَ جو قيد، هڪ ويلو ماني بند ۽ هڪ هفتو هٿڪڙيون هڻي اُپ ڪيرو بيهاريو وڃي.“ انهي نئين فرمان جي نتيجي ۾ نئين سر جنگ جو آرڻپ ٿي ويو.

به فكري ڪتاب

اهي قهري ڪاروايون هليون پئي ته وري غدر پارٽيءَ جا ٻيا جتا به انديمان پهچڻ لڳا ۽ ساٿين جي جدوجهد ۾ شامل ٿيندا پئي ويا. هڪ پاسي جيلر بيرري ۽ سپرنٽينڊنٽ ظلم ۽ تشدد جي انتها ڪري چڪا هئا ته ٻئي پاسي انقلابي به سيس نوائڻ کان نابري واري بيٺا هئا. آخر قيدين کي ڏٺو واپرائڻ بند ڪيو، بيمارن تي اس ۽ علاج کان جواب ڏنو ۽ ڪيترن قيدين ته پاڻي پيئڻ کان به انڪار ڪري ڇڏيو. واسڪا سنگهه جنهن کي پنهنجا ساٿي ساڌو ۽ سنت سمجهندا هئا، ان به ههڙي ڏاڍ ۽ ڏهڪاءُ کان تنگ ٿي هڪ ڏينهن جلاد جي نالي سان شعر ٺاهي ورتو. هاڻي ته هندوستان ۾ انقلابين جي مڙسان مڙسيءَ واري مهاڏي اٽڪائڻ جون خبرون به وڃي رهيون، جنهن جنتا ۾ ڪاوڙ ۽ ڪروڙ جي اٿل آڻي ڇڏي.

سرڪاري صاحبن کي جڏهن دهليءَ ۾ پنهنجن گرگن بيرري ۽ مري جي ڪٽڻ ڪرتوتن جي سٽس پئي ته انقلابين کي ”بگهڙن جو ٽولو“ چئي هنبوڇيون هڻڻ لڳا ۽ هيڏي ساري مامري کي لٽي مٽي ڪري ڇڏيائون.

انديمان ۾ قهري ڪاروايون ڏينهن ڏينهن وڌي رهيون هيون. آچر ڏينهن عام موڪل هئڻ باوجود قيدين کان زوري ڪم ورتو ويندو هو ۽ انڪار ڪرڻ تي سخت سزا ڏني ويندي هئي، جيڪڏهن ڪوبه قيدي جيل جي ڪنهن به ملازم جي شڪايت ڪندو هو ته ان تهمت کي بي بنياد سمجهي قيديءَ جي ڪل لاهڻ ۾ دير نه ڪئي ويندي هئي. صفائي سترائي لاءِ ڊيسي شيون ڪتب آڻڻ کي به قانون جي پيچڪڙي شمار ڪيو ويندو هو. اهڙي طرح ڪنهن معمولي ڏوه لاءِ ڌار ڌار سزائون رکيل هيون. جهڙوڪ: هٿ ڪڙيون، ڪاٺ چاڙهڻ، ڳوٺين جا ڪپڙا پارائڻ، اڪيلائيءَ جو قيد ۽ ڪڏهن ته مورڳو ئي پتو (ماني) پاڻي به بند ڪيو ويندو هو. اتي ئي هڪ قيدي اشوتالا هري سخت پورهيو نه ڪري سگهيو جنهن ڪري کيس هڪ ڪوئيءَ ۾ بند ڪري ايترو ته ماريو ويو جو هو مرڻ ڪنڌي تي اچي پهتو. ان هوندي به انهيءَ دوزخ جي جر ۾ هر هڪ انقلابي مقابلي لاءِ اٿل بيٺو رهيو.

آخرڪار اهڙي ظلم جو پهريون شڪار 60 سالن جو پوڙهو پان سنگهه ٿيو. جنهن کي لڳاتار ٻه ڏينهن ماريو ويو. ڪيترائي گهوت ان موٽ ان جبر ۽ ڏاڍ جو بک ٿي ويا. آزاديءَ جي انهيءَ راه ۾ مارجي ويلن ۾ پڻا سنگهه، رام لکن، راليا سنگهه، نند سنگهه، ڪيهر سنگهه، ناٿا سنگهه ۽ راڙ سنگهه شامل هئا. اڄ جا نوجوان شايد انهن سورهيڻ کي وساري ويٺا آهن، جيڪي سدائين ظلم جي خلاف سينو ٽاڻي بيٺا رهيا.

اهڙين حالتن ۾ چار ورهيه لنگهي ويا. ٻه ٽي گهمرا سوهن سنگهه بکنا ٻه بک هڙتال ڪئي. پر ٿوري سنگهه به 155 ڏهاڙا بک هڙتال ڪئي ۽ موٽ ۾ کيس ويهه مهينا اڪيلائيءَ جي قيد جي سزا پيوگي پئي. جولاءِ سنگهه کي گهڻي وقت تائين هڪ پڪيءَ جيان پيجري ۾ واڙيو ويو. اروڙ سنگهه کي ڪيترائي ڏهاڙا هٿڪڙيون هڻي پيرن ۾ بيهاريو ويو. ان کانسواءِ نوجوان گرمک سنگهه جي بت تي ايترا ڏنپ ڏنا ويا جو سندس جسم چٽڪرو ٿي پيو. پوءِ به هن همراھ سر نه جهڪايو. هر هڪ قيديءَ سان هيل تائين جيڪي به عقوبتون ڪيون ويون هيون انهن مان ڪيتريون ته اڄ به هڪ راز آهن. اهو هيڏو سارو جبر انقلابين جي حوصلن کي لوڏي نه سگهيو بلڪ اهي انهيءَ باهه جي آڙاهه ۾ ڪندن جيان جرڪي رهيا هئا ۽ سندن مضبوط حوصلن ۾ اڃا به واڌارو ٿي رهيو هو.

انڊيمان ۾ پيا قيدي اهو ٿهر ۽ ڪلور اڪين سان ڏسندا هئا ته کين اچرج لڳندو هو ته هي مُٺ جيترا پسون ڪيئن نه دهشتگردي ۽ جبر جو اٽل ارادن سان نه رڳو مقابلو ڪري رهيا آهن، پر هتان جي ڪاسائي صفت ڪامورن جي نڪ ۾ دم ڪري ڇڏيو اٿن.

آخر ڀرھ ڦٽڻ جا آثار نمودار ٿيا، ٿيو هيئن جو ڪجهه پنجابي سپاهين وسيلي هن ٿهر ۾ روڻداد جي خبر هندوستان ۾ وڃي پهتي. پوءِ ته ڪاوڙ ڪروڙ جو هڪ لاوا اُٻڙي پيو ۽ نيٺ عوامي دٻاءُ هيٺ انگريز سرڪار انڊيمان جو ڪارو جيل بند ڪرڻ تي مجبور ٿي.

جولاءِ 1921ع ۾ ساڻيه کان ڏور سانگيٽڙا پنهنجي ڏيهه ڏانهن

واپس ورتل لڳا. انقلابي قيادي جهاز ۾ چڙهڻ کانپوءِ ور ور ڏئي سوراخن
منجهان وطن کي ڏسڻ لاءِ پيا واجهائيندا هئا ۽ ڪڏهن ته ساڻيهه جي
سڪ ۽ حب وچان انقلابين جي اکين منجهان آجهل لڙڪ وهي پوندا
هئا. هر ويل ويچار ۾ پئجي ويندا هئا ته اهو ڀاڳپريو ڏهاڙو ڪڏهن
ايندو جڏهن هو ديس جي ڌرتي کي وڃي منيون ڏيندا. رهيل ڪهيل
قيادي ته انڊيمان ڇڏي وطن وري رهيا هيا پر موٽ ۾ پليدان طور
پنهجن اٿن ساڻين جي رک انڊيمان ۾ ڇڏيو پئي آيا.

انقلابي ڪڏهن به جمهور نه ٿيندو آهي!

قيدين کي موٽائي هندوستان آندو ويو. پر سرڪار سيني کي هڪ جاءِ تي رکڻ ۾ ڊڄي رهي هئي. ان ڪري انقلابين کي هزارن باغ، ياردا، ناگپور، ويلور ۽ ڪئمبٽور جي قيدخانن ۾ چٽوچٽ ڪري رکيو ويو. هڪ جيل کان ٻئي جيل ڏي اماڻڻ جي وچ ۾ پرڻوي سنگهه ۽ گرمک سنگهه هلندڙ ريل گاڏيءَ منجهان ٽپو ڏئي ڪسڪي ويا. ان کانسواءِ واسڪا سنگهه سميت پندرهن جڻن کي مهاپاري جنگ ختم ٿيڻ جي خوشيءَ ۾ عام معافيءَ جي ڏنل رعايت تحت آزاد ڪيو ويو.

هندوستان جي جيلن ۾ انقلابين جي هلچل ختم ڪانه ٿي هئي. ڪئمبٽور جي جيل ۾ موپلن کي اهڙي طرح ظلم ۽ تشدد جو نشانو بڻايو ويندو جو وار ڪانڊارجي ويندا هئا. روزانو لسڙا ۽ ڳيرن کي ڦاهيءَ تي چاڙهيو ويندو هو ۽ ڪيترا معصوم ۽ ابهم ٻار مانيءَ ڳيبي لاءِ به جيل ۾ لپلائيندا هئا. اهو انييءَ ڏسي اکين ۾ پاڻيءَ بدران ڄڻ رت وهندو هو. ائين هڪ ڏينهن بابا جوالا سنگهه پنهنجي راشن جو ڪجهه حصو انهن بڪايل کي ڏنو ۽ ڪنهن چغل خور ڪامورن کي خبر ڏني ته کيس سزا طور 30 ڦٽڪا هنيا ويا.

يارادا جيل ۾ انقلابين گهر ڪئي ته سک مسلڪ رکندڙن کي پڳڙيون پائڻ جي اجازت ڏني وڃي. سرڪار جي انڪار تي بڪ هڙتال شروع ٿي وئي. انهي چڪتاڻ جي نتيجي ۾ ضد جي ڪري بابا سوهن سنگهه بڪنا 1929 ۾ جڳ مشهور بڪ هڙتال جو لاهور جيل ۾ اعلان ڪيو. ساڳئي جيل ۾ پڳت سنگهه (اسيمبليءَ ۾ بمر رکڻ وارو انقلابي) به هو جنهن بابا سوهن سنگهه کي چيو ”توهان پوڙها ۽ نبل ٿي ويا آهيو ان ڪري بڪ هڙتال نه ڪيو.“ سوهن سنگهه کيس ورائيو ته ”انسان

جسماني طور جُهور ٿي سگهي ٿو پر ذهني طور نه ٿي سگهندو آهي.“
انهي اٽل ارادي سان هن لڳاتار پنجيناليه ڏهاڙا بک هڙتال ڪئي.

ڏسندي ڏسندي ڪيترائي ورهيه لنگهي ويا ۽ انقلابين جي سزا به پوري ٿي وئي پر سرڪار کين آزاد ڪرڻ کان پڙ ڪڍي بيٺي، چو ته سرڪاري راءِ موجب انهن قيدين منجهان اڃا تائين ڪوڙ سارا ”اڙينگ ۽ اڻ سڌريل“ هئا. سوهن سنگهه بکنا ڪنڌ جهڪائڻ ۽ منٿ ڪرڻ جي ابتڙ وڏي واڪي چيو ”هاڻي مان هنن اونداهين ڪوئين ۾ هڪ پل به نه گهاريندس.“ انهيءَ ويل مرڻ ورت ڪئي رکيائين. ٽي مهينا گذرڻ کانپوءِ نيٺ هٿ ۽ وڏائيءَ جو ڳاڻو ڀڳو ۽ سرڪار کيس بنا ڪنهن شرط شرط جي 1930ع ۾ آزاد ڪيو.

سوهن سنگهه ٻاهر اچڻ کانپوءِ ڪانگريس جي هلچل ۾ شامل ٿيو ۽ وري جيل حوالي ٿيو. جيئن ئي کيس وري جيل مان چوٽڪارو مليو ته هو پنهنجن پراڻن ساٿين ۽ سڀني سياسي قيدين جي آزاديءَ لاءِ رات ڏينهن ڪم ڪرڻ لڳو. ساڳئي وقت جيل ۾ نند سنگهه ۽ چوهڙ سنگهه به مرڻ ورت رکيو ۽ نيٺ سندن محنتون صاب پيون پر چوهڙ سنگهه آزاد ٿيڻ کانپوءِ سُتت ٿي گذاري ويو. هي سورهيه سورما 20 ورهين جا عذاب ڪاٽڻ کانپوءِ آزاد ٿيا. اونداهين ڪوئين ۾ لڳاتار گهاريندي سندن صحت کي اڏوهي لڳي وئي هئي. ان هوندي به سڀني انقلابين جا جذبا هميشه جيان جوان هئا.

پر سمورا انقلابي جنهن نئين جڳت ۾ پير پائڻ وارا هئا ان جا طور طريقا، رستا ۽ رند نوان هئا. هي اهو زمانو هو جنهن ۾ هڪ پاسي سول نافرمانيءَ جي تحريڪ زور ورتو ته ٻئي پاسي اڪالي هلچل ۽ ڪميونسٽ پارٽي به اثر ڏيکارڻ لڳي. اهو ساڳيو ئي دور کانپور ۽ ميرٺ ساڙش ڪيسن جو ۽ ڪرتي ڪسان پارٽيءَ جو هو. اهو حقيقت ۾ ٻي وڏي سول نافرمانِي جو دور هو جنهن پورهيتن، ڪڙمين، شاگردن ۽ سياسي ڪارڪنن ۾ وڏي جاڳرتا آندي.

روس ۾ پورهيت انقلاب اچڻ سبب ماسڪو مورڳو سڄي سنسار جي انقلابين لاءِ زيارت گاهه بڻجي پيو. آمريڪا جي غدر

پارٽيءَ وارن به پنهنجو خاٽو نمائندو پورهيتن جي پهرين راڄ ڏانهن اماڻيو. انهي شانائتي سماج وادي انقلاب هڪ نئين ۽ جوان جماعت سڀيتا جو جنم ته پيڙهه پٿر رکيو هو ۽ آمريڪي طرز جي سرماييدار جمهوريت جنم وٺي وڃي ڳهيڙي چڪي هئي.

آمريڪا مان هڪ پرجوش انقلابي سنٽوش سنگهه به واپس وريو هو جنهن پنجناب ۾ پورهيتن لاءِ ”ڪرتي“ نالي اخبار ڇپائي پڌري ڪئي. اها اخبار سنٽوش سنگهه جي سلهه وگهي مرتبي (1928ع) تائين هلندي آئي. انهي وچ ۾ هندوستانين جو چڱو خاصو انگ ماسڪو جي ”اوپر يونيورسٽي“ مان تعليم پرائي پنهنجي دنيس پهچڻ لڳو. هاڻي اهي نوجوان ۽ غدر پارٽيءَ جا ڪارڪن هن نئين وايو منڊل ۾ ڪجهه نه ڪجهه ڪرڻ لاءِ آيا هئا.

جدوجهد لاءِ موت

آزاد ٿيل انقلابين جي آڏو هڪ نئون دور هئو، ڇو ته انهن مان اڪثر ننڍي ۽ وچولي ڄمار ۾ جيلن ۾ ويا هئا ۽ هاڻي سندن پوڙهن جسمن تي اڻ ڪٽندڙ جدوجهد جا دائمي نشان چٽا ڏسڻ ۾ اچن پيا. انهن همراهن منجهان ڳچ سارن ته ورهين جا ورهيه جيلن ۾ گهاري ۽ سور سختيون مرڪندي سهندا رهيا ۽ انديمان جي پاٽ اونداهين ۾ به موت سان منهن منهن ٿيندي ڪونه ڏنا هئا. هيٺئر سندن جسم ته ڏهرا ٽي ويا هئا پر حياتيءَ جو رهيل ڪهيل عرصو سانتيڪو ٿي ويهڻ کين اوکو پئي لڳو.

بابا سوهن سنگهه بکنا ته گهر ڏانهن ويندڙ گس به جڻ وساري وينو هو، ڇو ته هن چڱي ريت جاتو پئي ته گهر ۾ ٿڌو ٿانهرو ٿي ويهڻ سان ڪجهه به هٿ حاصل نه ٿيندو پر انقلاب آڻڻ لاءِ لاڳاتار جدوجهد جو نيٺ لاپ ملندو. ان کان اڳ جو بابا سوهن سنگهه ۽ سندس ساٿي نئين سر هلچل هلائڻ جو سعيو ڪن، سڀني ويهي ڳوڙهو ويچار ڪيو ته روس ۾ بورهيت انقلاب ته ڪامياب ٿيو پر اپکنڊ ۾ هيل تائين ماڳ ماڻي نه سگهيا آهيون، سوان جا ڪهڙا ڪارڻ آهن؟ سندن ذهن ۾ اهو به چتو هو ته انقلابي ڪڏهن به جُهور نه ٿيندو آهي. هڪ عوامي انقلاب ۽ مصيبتن جي ماري لڻ جو چوٽڪارو ڳاڙهي جهنڊي هيٺ يڪمشت ٿي جدوجهد ڪرڻ سان ئي حاصل ٿي سگهندو.

انهن سڀني انقلابين نه رڳو پنهنجن ساٿين ۾ نئين صف بندي ڪئي پر نوجوان ساٿين سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي اڳتي وڌڻ لاءِ راهه هموار ڪرڻ لڳا.

بابا سوهن سنگهه بکنا پنهنجي تڪ ۾ ڪانگريس جو بنياد

رڪنڊي ٿي علائقائي ڪاميٽي کي منظم ڪيو. ان کانسواءِ پيرين پيادو ميلن جا ميل پنڌ جهاڳي ڪسان سڀا (هاري پارٽي) کي ڳوٺ ڳوٺ، واهڻ ۽ وسڻي ۽ ٻين سر مضبوط ڪيائين. انهي هلچل ۾ امرتسر جي 1938ع واري لٽبازيءَ ۾ کيس ڏاڍا ڌڪ لڳا پر پوءِ به هيءَ همراھ پنهنجي ڪارج کي ذميواريءَ سان نڀائيندو آيو. اڳتي هلي سوهن سنگھ پکنا کي هندوستان جي ڪسان سڀا جو اڳواڻ چونڊيو ويو.

ٻئي پاسي بابا جوالا سنگھ نيل بار جهڙي پنڌي پيل علائقي ۾ هارين ۽ پورهيتن تائين آزادي ۽ انقلاب جو سنهيو پهچايو ۽ انهيءَ جدوجهد ۾ پنهنجا پساھ پورا ڪيا. اڄ بابا جوالا سنگھ پنجاب جي هاري هلچل ۾ وھائو تاري جي حيثيت رکي ٿو.

بابا اروڙ سنگھ به بنا ساھي ڪڙڻ جي پيو پنڌ ڪندو هو. هن فيروز پور ۽ ڀرپاسي وارين رياستن ۾ هارين جي جوڙجڪ ۽ سندن سماجي حالتون سڌارڻ ۾ سخت جفاڪشيءَ سان ڪم ڪيو. اڳتي هلي تعلقي سوگا منجهان پنجاب اسيمبليءَ جو بنا مقابلي ميمبر چونڊجي ويو.

ساڳي ريت بابا ڪيسر سنگھ هڪ سورھيه وانگر شير سنگھ سان گڏ شهنشاهيت خلاف، هر هڪ ڀڻ (ويڙھ) ۾ سڀني کان اڳڀرو ٻئي رهيو ۽ سندس ڪوشش هئي ته اخبار ”ڪرتي“ کي پنجاب جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهچائجي. ٽيهارو ورھيه جيل ۾ گھارڻ کان پوءِ به ڪيسر سنگھ جوانن کان به اڳڀرو آھي.

بابا واسڪا سنگھ، وري ديش ڀڳت ڀريوار سھائتا ڪاميٽي (جيل ۾ پيل محب وطن جي ڪٽنبن جي پرگھور واري ڪاميٽي) ٺاهي ۽ ان ڪاميٽي وسيلي 1921ع کان وٺي سياسي قيدين ۽ انهن جي ڪٽنبن لاءِ وڙهندو پيو اچي. ان ڪري کيس سک هارين ۾ تمام مانائتي نظر سان ڏٺو ويندو آھي.

بابا گرمک سنگھ ڪوما گاتا مارو سورمو ۽ انڊيمان ۾ جدوجهد ڪندڙن مان هڪ هو. آزاد ٿيڻ کان پوءِ افغانستان ۾ کانگريس جو مکيه اڳواڻ ٿيو، جتي کيس ڀرتوي سنگھ سان گڏ

سرڪاري چُرچ تي جيل اماڻيو ويو پر ڪجهه عرصو رکڻ کان پوءِ کيس آزاد ڪيو ويو ۽ نيٺ هي همراه روس منجهان گهمندو ڦرندو هندوستان موٽي آيو. هينئر بابا گرمک سنگهه هتي ملڪي سياست ۾ هاري تحريڪ ۾ وڏي اتساهه ۽ جاکوڙ سان ڪم ڪري رهيو آهي. پرڻوي سنگهه به انڊيمان واري هلچل کان چڱي ريت ڄاتو سڃاتو وڃي ٿو. هن فرضي نالن سان هاري هلچل ۽ آزادي لاءِ هندستان جي ڳپل حصي ۾ ڪم ڪيو آهي.

بابا شير سنگهه، هرنام سنگهه ۽ لال سنگهه وارا جيڪي هن مهل تائين ڳاڻيٽي کان مٿي لڙاين ۾ حصو وٺي چڪا آهن، اهي اڄ به مڙسان مڙسيءَ ۽ جوان مرديءَ سان جدوجهد ۾ محو آهن ۽ سندن همت ۽ حوصلي جوانن کي به شرمائي ڇڏيو آهي.

بابا گوچر سنگهه ڪسان سپا جو مڪيه ورڪر، بابا هرنام سنگهه ڪوما گاڻا مارو وارو، بابا هردت سنگهه وارا وڏي ڄمار جا هوندي به اڄ تائين آزاديءَ لاءِ هڪ عام آدميءَ وانگر وڙهي رهيا آهن ۽ پنهنجن علائقن ۾ سڄار ۽ بهادر سياسي اڳواڻن جي حيثيت ۾ ڄاتا سڃاتا وڃن ٿا.

انهن انقلابين سان هلچل ۾ بيا به ساٿي آهن، جن کي غدر پارٽيءَ جي پيڙهه پٿر رکڻ وارن منجهه ليکي سگهجي ٿو. اهي همراه اهڙي آپدا ويل به ٻاهر پنهنجن ذميوارين کي نپائي رهيا هئا جڏهن گهڻي قدر ساٿي 14-1915ع واري اٿل ۾ سوگها ٿي چڪا هئا. انهن ويڙهاڪن مان ڪرم سنگهه به هڪ آهي، جيڪو بي اڪالي تحريڪ (1925ع) جو هڪ سورمو آهي ۽ پهرين انقلابي اخبار ”ديش شيوڪ“ جو پايو وجهندڙ به آهي. ڪيترا ڀيرا ڪانگريس هلچل ۾ جيل ياترا به ڪئي اٿس. ان کانسواءِ ”ڪرتي ڪسان هلچل“ جي بانيڪارن منجهان هڪ آهي.

هڪ ٻيو انقلابي ڀاڳ سنگهه جڳ مشهور اڪالي تحريڪ جو اڳواڻ، جنهن 1930ع تائين دواڀي ۾ هاري هلچل کي مضبوط ڪرڻ ۾ ڪارائتي هٿي ڏني هئي، سو به وسارڻ جوڳو ڪونهي. ٻيو بابا

پڳوان سنگهه ”شهيدن جي جڙي“ جو سورهيہ جنهن 1925ع ۾ سڄي ملڪ جو دورو ڪري هندو مسلم ايڪتا لاءِ پاڻ پتوڙيو. هن انقلابي همراہ جنهن مردانگي سان آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ جاکوڙ ڪئي، ان کيس هندوستان جي وطن دوست حلفي ۾ وڏي عزت ۽ مان ڏنو ۽ پنڊت نهرو به سندس آجيان ڪرڻ وارن مان هڪ هو. ٻيو ساڻي سنت سنگهه آهي جنهن اڳتي هلي سماج واد تحريڪ لاءِ پڻ وڏو ڪم ڪيو.

اهڙي ريت سنتوش سنگهه ۽ جوالا سنگهه کان سواءِ ايسر سنگهه، ناٿن سنگهه، چڱا، ڪرم سنگهه، دتا، مدن سنگهه، گاگا، ڪپور سنگهه، موهي ۽ اندر سنگهه، سریش سنگهه، سوڌو ڪيترن ساٿين جي صحت جيتوڻيڪ صفا جواب ڏيو بيٺي آهي، پوءِ به انقلاب ۽ آزادي لاءِ ساٿين سان صفن ۾ گڏ بيٺا آهن، ڇاڪاڻ ته کين احساس آهي ته جنهن آزاديءَ جي جوت کي سندن ساٿين رت جو ريج ڏئي جلايو آهي ان کي وسامڻ نه گهرجي.

اڄ به اهي سڀئي انقلابي اسانجي تحريڪن ۾ ديس سان پيار ۽ پاڻ ٻليدان ڪرڻ جي ڪارج ۾ رڌل آهن ۽ سڄي سنسار ۾ هلندڙ آزاديءَ جي هلچل ۾ انهن اڳواڻن جي آدرشن تي سڄ پڄ ته اسان کي فخر آهي.

ساميه واد ڏانهن

ٻي مهاڀاري لڙائي سيپٽمبر 1939ع ۾ لڳي. انقلابي اڳ ۾ ئي سرڪار جي نظر ۾ کڻڪندا هئا جن اڃا ئي چار ورهيه جيل کان ٻاهر مس گذاريا هئا. انهن هڙتي کي پهرين نڪائوڪيءَ ۾ قابو ڪيو ويو. آڪٽوبر ڌاري کين ٻين هاري اڳواڻن سان گڏ ديوليءَ ڪئمپ ۾ موڪليو ويو جتي ساڻن گڏ ساميه واد پارٽي (ڪميونسٽ پارٽي) جا ورڪر به رکيا ويا.

انقلابي هونئن ته گهڻي ڀاڱي سماج واد (سوشلزم) جا حامي هئا، ان هوندي به هيءُ پهريون ڀيرو هو جو سڀ روشن خيال ۽ ترقي پسند قيدي هڪ جاءِ گڏ ٿيا هئا. ان ڪري سيٽي همراه سڄي سنسار ۾ ايندڙ لاهن چاڙهن کان واقف ٿيڻ ۽ عقلي ۽ منطقي بنيادن تي پنهنجي ناڪاميءَ جي چنڊچاڻ ڪرڻ ويٺا. جڏهن کين سڄي مونجهاري جي چٽي ريت سڌ پئي ته هڙتي همراه اڳي کان اڳڙا پئي لڳا ۽ حالتن جو چيد ڪندي انهيءَ نتيجي تي پهتا ته انقلابين جا ذهني طور سجاڳ ۽ سچيت جڻا جڏهن تيار ٿيندا ته اهي پاڻ هڪ انقلابي لشڪر جي شڪل اختيار ڪندا.

غلاميءَ جهڙي شرمناڪ طوق مان جان چڏائڻ لاءِ سڀن انقلابين ۾ اڳ کان به وڌيڪ چاهه ۽ اتساهه جاڳي پيو هو. ان کانسواءِ سوويت يونين مان پڙهي آيل نوجوانن جي مدد سان هاري هلچل کي 1930ع ۾ پنجاب اندر مضبوط ڪرڻ ۾ وڏي هٿي ملي هئي. جڏهن انقلابين محسوس ڪيو ته اهي پنهنجي سڄي جمار انقلاب لاءِ اڀري ويٺا آهن ته هنن ڪميونسٽ پارٽيءَ ۾ اچڻ جي نيند کي هڪدم قبول ڪيو. ڇو ته اها اڪيلي پارٽي هئي جيڪا سڀني انقلابين لاءِ

پاڻيچاري جو اتم ۽ اعليٰ سنيهو هئي. انهي پارٽيءَ جو مکيه پيغام هو ته ”اچو ته گڏجي آزادي ۽ ڌڻريل انسان ذات لاءِ جدوجهد ڪريون.“ اهو هونئن به اسان جو مکيه مول ۽ مقصد آهي. ”بابا سوهن پارٽيءَ ۾ شامل ٿيندي چيو.

نيٺ ديوليءَ جي ڪئمپ ۾ مرڻ گهڙيءَ تائين بڪ هڙتال شروع ٿي وئي پر انقلابين کي ٻين ساٿين ايڏي جوڪائڻي قدم ڪڍڻ کان منع ڪيو. پوءِ به سڀني ساٿين پاڻي وٺڻ کان انڪار ڪيو. انهن انقلابين جي گهر هئي ته انهيءَ خوني ڪئمپ کي هڪدم بند ڪيو وڃي. آخرڪار اها بدنام ڪئمپ ته بند ڪئي وئي پر بدنيت ڪامورا شاهي کين ڇڏڻ کان نابري واري بيٺي.

نيٺ هوريان هوريان انقلابين کي آزاد ڪيو ويو. اروڙ سنگهه ته آڪٽوبر 1945ع ۾ رها ڪيو ويو. ڀرتوي سنگهه به ڪيترا ورهيه زير زمين تحريڪن ۾ ڪم ڪندو رهيو ۽ 1939ع ۾ مهاتما گانڌيءَ جي چوڻ تي پيش پيو. آزاد ٿيڻ کانپوءِ ڪيترائي مهينا مهاتما گانڌيءَ وٽ آشرم ۾ رهيو ۽ وري به کيس 1942ع ۾ سوگهو ڪيو ويو. آخرڪار 1943ع ۾ ٻاهر نڪتو ۽ پارٽيءَ ۾ شامل ٿيو.

اڄ به ساٿين ۾ جيڪو انقلابي سڀني کان اڳڀرو آهي سو بابا گرمک سنگهه آهي. روس ۾ مارڪسواد جي چڱي خاصي ڄاڻ حاصل ڪئي اڻائين ۽ آمريڪا ۾ نئين سر غدر پارٽي منظم ڪيائين. هندوستان ۾ موٽي اچڻ کانپوءِ به گجھي نموني انقلابي دونهين کي دکائيندو رهيو، جيستائين 1936ع ۾ گرفتار نه ٿيو. هن همراهه کي لاهور قلعي جهڙي دهشت نگر ۾ سخت ايذا ۽ عذاب ڏنا ويا پر سندس حوصلا اڄ به هماليا کان اونچا آهن. بابا گرمک سنگهه کي سورن ۽ سختين ايڏو ارڙو ۽ اڙپنگ بڻائي ڇڏيو آهي جو هاڻي ڪائس آڏي پڇا نه ڪئي ويندي آهي.

ان هوندي به مغرور سرڪار پنهنجي خيال موجب گرمک سنگهه جي من مستيءَ مارڻ لاءِ کيس انڊيمان موڪلڻ جو پڪو پھه ڪيو، ڇاڪاڻ ته سرڪار مٿس کليل عدالت ۾ ڪاروائي هلائڻ کان

ٻه فڪري ڪتاب

پاسو پئي ڪيو. هڪ ته سرڪار خلاف ماڻهن ۾ ڪاوڙ ۽ ڪروڙ وڌي وڻ تي پوي ها، ٻيو ته برطانيا سرڪار جي ٻه سڄي دنيا ۾ انهيءَ ڏاڍائي ڪارڻ مٽي پليڊ ٿئي ها.

انڊيمان ۾ پهچڻ شرط گرمڪ سنگهه مرڻ ورت رکيو جنهن ڪري کيس هڪدم موٽايو ويو. ان کانپوءِ کيس پنجاب جي ڌار ڌار جيلن ۾ رلايو پئي ويو. جيل اختياريءَ وارن هيل تائين ساڻس عقوبتون ۽ تشدد ڪرڻ ۾ وسان ڪونه گهٽايو آهي، هن مهل تائين هن همراه 17 ورهيه جيل ۾ گهاريا آهن، پر يونينسٽ سرڪار ۾ ايتري جرئت ڪانهي جو سندس بند خلاصا ڪيا وڃن. گرمڪ سنگهه جو ٻيو ساٿي سچا سگهه هزار ي باغ ۾ 19 ورهيه قيد پيوگي چڪو آهي.

هي اسان جي غدر پارٽيءَ جي سورمن جي جدوجهد جو سونهري باب آهي، جيڪي شهيد ڪرتار سر ڀا جا ساٿي آهن ۽ جن هاري هلچل ۾ وڏو ساهه ڦوڪيو آهي. اسان جي حڪمرانن جيڪي ڪارا ڪوٽ ٺاهيا آهن تنهن ۾ اهي سورما 20 کان 33 ورهيه تائين باندِي رهيا آهن. اهي جوڌا اسان جي ديس واسين لاءِ آزادي جي ڦٽندڙ ٻاک جو سنيهو آهن. لاشڪر اُهي سورهيي سرواڻ آهن جن تي هر ديس واسي ڳاٺ اوچو ڪري آزاديءَ لاءِ جدوجهد ڪري رهيو آهي.

انقلابن جي تاريخ

ايم اين راء

سنتيڪار: امان الله شيخ

ایم . این راء

MANAVENDRA NATH ROY (1887-1954)

ایم . این . راء 21 مارچ 1887ع ۾ ڄائو. هن جو اصل نالو نريندرا پٽ آچاريه هو. پاڻ جنهن زماني ۾ ڄائو ته هندوستان مڪمل طور انگريزن جي غلاميءَ هيٺ هئو. سندس ڄمڻ کان ٻه ورهيه اڳ محب وطن هندوستانين انڊين نيشنل ڪانگريس 1885ع ۾ ٺاهي هئي. نريندر جا مائٽ 1898ع ۾ نقل مڪاني ڪري هڪ ٻئي ڳوٺ ڪوڊلا ڏانهن هليا ويا. هو ان ڳوٺ جي هيران ٻائي اينگلو-سنسڪرت اسڪول ۾ 1899ع کان 1905ع تائين تعليم حاصل ڪندو رهيو. انهيءَ زماني ۾ نريندر قومي هلچل جي گهلندڙ هوا کان متاثر ٿيو. ڇو ته برطانيه سرڪار بنگال جي عوام جي مرضيءَ خلاف ڀڳڻي جو ورهاڱو فرقيوارا نه بنيادن تي ڪيو هئو. انهيءَ تحريڪ ۾ حصو وٺڻ جي ڪارڻ کيس اسڪول مان خارج ڪيو ويو. نريندر اسڪول منجهان نڪرڻ شرط وڌيڪ دل جمعي سان مقامي انقلابين سان لهه وچڙ ۾ اچڻ شروع ڪيو. ستت ئي 1906ع ۾ سندس پيءُ دينا بندوق پٽ آچاريه رحلت ڪري ويو ۽ پاڻ بنگال نئشنل ڪاليج ۾ وڃي داخل ٿيو (جيڪو اربندو گهوش قائم ڪيو هو) انهيءَ ڪاليج ۾ لڳ ڀڳ ٻه ورهيه پڙهائي ڪرڻ کان پوءِ پاڻ برطانوي راج خلاف عملي طور حصو وٺڻ لاءِ ويترهاڪ انقلابي گروپ ۾ شامل ٿيو. انهيءَ سال ۾ ريلوي اسٽيشن تي هڪ ڏاڙي هڻڻ جي تهمت ۾ کيس گرفتار ڪيو ويو. پر پڪي ثبوت نه هئڻ ڪري آزاد ڪيو ويو. هن جي ماءُ بسنت ڪماري پڻ 1908ع ۾ گذاري وئي. نريندر اڳ کان به وڌيڪ انقلابي تحريڪن ۾ سرگرم ٿي حصو وٺڻ لڳو. ان سلسلي ۾ 1909ع ۾ هڪ ٻئي ڏاڙي هڻڻ

جي ڪري کيس گرفتار ڪيو ويو پر ثبوت نه هئڻ ڪري آزاد ٿي ويو. انهيءَ هلچل ۾ نريندر هڪ ٻئي انقلابي جيتن مڪرجي سان گڏ سرگرم هئو. انهيءَ زماني ۾ بنگالي انقلابين جرمنن کان هٿيارن ۽ تربيت لاءِ رابطو ڪيو هئو ته جيئن برطانيا وارن جي غلاميءَ کان هٿيار بند جدوجهد وسيلي آزادي ماڻي سگهجي، پر اوچتو 1915ع ۾ انهيءَ تحريڪ جو سرواڻ جيتن مڪرجي مارجي ويو. نريندر نات هڪ نقلي نالي چارلس مارٽن وسيلي جرمنن سان ميل ميلاپ ڪي وڌايو، پر ان کان اڳ ۾ چين جي قومي تحريڪ جي اڳواڻ سن يات سين سان ملاقات ڪيائين ته جيئن هندوستان جي آزاديءَ لاءِ سهائتا حاصل ڪري سگهي. آخرڪار نريندر انقلاب ۽ آزادي کي عملي جامو پهراڻڻ لاءِ هندوستان کي الوداع ڪيو ۽ هڪ جرڙو پاسپورٽ وسيلي پادريءَ جي ويس ۾ جپان کان ٿيندو، جون 1916ع ۾ سان فرانسسڪو (آمريڪا) وڃي پهتو. هن جيئن ئي آمريڪا ۾ پير رکيو ته بنا ڪنهن وقت وڃائڻ جي اسٽينفورڊ يونيورسٽيءَ ۾ هڪ بنگالي شاگرد ڌن گوپال مڪرجي سان مليو. انهيءَ همراھ جي صلاح سان نريندر نات پنهنجو نالو مٽا بندرا نات راءِ رکيو ۽ سڄي ڄمار ايم-اين - راءِ جي نانءَ سان مشهور ٿيو.

پهرين مها پارٽي لڙائي جي دوران ايم-اين - راءِ آمريڪا ۾ رهيو. هوڏانهن هندوستان جي قومي تحريڪ جي سرواڻي ڪرڻ لاءِ مها تما گانڌي ڏکڻ آفريڪا مان موٽي آيو. ان ۾ ڪوبه شڪ ناهي ته گانڌي جي موٽي اچڻ سان ايم-اين راءِ هندستان جي قومي تحريڪ کان ڪٽجي ويو. پر هن بين الاقوامي سطح تي هڪ ڪميونسٽ انقلابي جي حيثيت سان شهرت حاصل ڪئي. انهيءَ 1917ع جي دور ۾ راءِ جي ميل ملاقات اسٽينفورڊ يونيورسٽي جي شاگرد ڀائي ايلون ٽرينٽ سان ٿي. اهي ميل ملاقاتون پيار جي سرحد اُڪري شاديءَ جي پنڌڻن ۾ بدلجي ويون. ايم-اين - راءِ جي ملاقات آمريڪا ۾ لال لڄپت راءِ ٿي جنهن هن سان مڪمل سهڪار ڪيو. پر وري به ٽيون ڀيرو برطانوي پوليس کيس گرفتار ڪيو ۽ تنبيه ڪرڻ کان پوءِ ڇڏي ڏنو.

ٻه فڪري ڪتاب

نيٺ راءِ ۽ ايلون برطانوي پوليس جي پيڇي ڪرڻ مان جان چڙاڻڻ لاءِ ميڪسيڪو سٽي روانگي اختيار ڪئي. انهيءَ دور ۾ راءِ جي فڪر ۽ سوچ تي سوشلسٽ فلاسافيءَ جا عڪس نمايان ٿيڻ لڳا.

ايم. اين. راءِ جي هڪ بيش بها خوبي هئي ته پاڻ ڪنهن به نئين زبان تي ٿوري وقت ۾ مهارت حاصل ڪري ويندو هئو. ان ڪري ستت ئي اسپينش زبان تي عبور حاصل ڪري ورتائين ۽ اخبارن ۾ مضمون لکڻ شروع ڪيا، ان کان علاوه پنهنجي زال جي مدد سان ميڪسيڪو سٽي ۾ ڪميونسٽ پارٽي ٺاهڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪيائين. انهن سڀني مصروفيتن ۾ رهندي به، راءِ هندوستان جي حالتن بابت باخبر رهندو آيو جنهن ڪري هندوستان جي آزاديءَ بابت مختلف اخبارن ۾ لڳاتار مضمون لکندو رهيو. نيٺ 25 آگسٽ 1919ع ۾ سوشلسٽ پارٽي جو ڪنوينشن ميڪسيڪو سٽي ۾ ٿيو جيڪو پنهنجي هيٺ ۾ روس کان ٻاهر ٿيندڙ هڪ تواريخي اجتماع هئو. جنهن کان پوءِ لينن پاران راءِ کي روس ۾ اچڻ جي دعوت ملي ته سيڪنڊ انٽرنيشنل ڪانگريس ۾ شريڪ ٿئي. اها دعوت سندس سياسي زندگي ۾ هڪ اهم لاڙو ثابت ٿي.

راءِ روس ڏانهن 1920ع ۾ روانگي اختيار ڪئي. انهيءَ سفر ۾ مختلف ملڪن مان گذرندي نالي وارن انقلابين سان ملاقات ڪيائين. راءِ سويت يونين ۾ رهندي ڪميونسٽ پارٽي جي آرماڙ هستين جهڙوڪ: اسٽالن، ٿراٽسڪي، بخارين ۽ جڳ مشهور ليڪڪ ميڪسم گورڪي سان لڳ لاڳاپن کي مضبوط ڪيو. اڳتي هلي ڪميونسٽ ڪانگريس جي پهرين ويهڪ ۾ قومي ۽ بينڪي سوال تي هڪ جامع دستاويز پيش ڪيائين، جنهن کي مڪمل پئيرائي حاصل ٿي. انهيءَ دستاويز کي عملي شڪل ڏيڻ لاءِ راءِ کي چيئرمين چونڊيو ويو. هو ايلون سان گڏ تاشقند روانو ٿيو ۽ گڏجي انڊين ملٽري اسڪول جو بنياد رکيائون جنهن ۾ هندوستان کان آيل مهاجرن کي فڪري ۽ هٿياربند جدوجهد لاءِ تربيت جو آغاز ڪيو ويو. اڳتي هلي 17 آڪٽوبر 1920ع ۾ جلا وطن انڊين ڪميونسٽ پارٽي جوڙي وئي. ايم

- اين - راءِ ۽ ايلون احتياط ۽ رٿا بندي سان هندوستان ۾ ڪميونسٽن سان رابطو ڪيو ۽ کين لٽريچر ۽ مالي سهائتا پڻ اماڻي ۽ انڊين نيشنل ڪانگريس جي اهم اڳواڻن سان به لاڳاپا جوڙي ورتا. ائين 1921ع کان 1929ع تائين راءِ هندوستان ۽ چين ۾ ڪميونسٽ تحريڪ کي سگهارو ڪرڻ ۾ مصروف رهيو ۽ انهيءَ سلسلي جي ڪڙيءَ طور استالن جي مدد سان مشرق واسين لاءِ هڪ يونيورسٽيءَ ٺاهڻ جي شروعات ڪيائين، جنهن ۾ مشرقي دنيا ۾ مستقبل جي صدرن ۽ وزيراعظمن تربيت ۽ تعليم حاصل ڪئي. اهو ايم - اين - راءِ جو ڪميونسٽ تحريڪ سان لاڳاپيل عروج جو زمانو هئو.

انهيءَ هلچل ۽ ماحول ۾ به راءِ لاءِ هندوستان ۾ آزاديءَ جي تحريڪ کي سرگرم ڪرڻ سڀ کان مٿاهون پد رکندڙ هو. ان ڪري برلن منجهان پندرهن روزه مخزن ”وين گارڊ آف انڊين انڊپينڊنٽس“ جي نالي شايع ڪيائين. ان مخزن ۾ ايلون پڻ قلمي نالي ”شانتِي ديوي“ سان لکڻين ۾ هٿ وٺائيندي هئي؛ پر برطانوي حڪومت هندوستان ۾ مخزن جي آمد تي بندش لاڳو ڪئي. هن همت نه هاري ۽ هڪ ٻئي نالي ”اٽلوانسڊ گارڊ“ جي سري سان مخزن ڇاپڻ شروع ڪيو پر ستت ئي راءِ کي ڪميونسٽ تحريڪ ۾ سرگرم هئڻ جي ڪارڻ برلن ۽ فرانس منجهان نيڪالي ڏني وئي. پوءِ به هندوستان جي ڪميونسٽ هلچل کي سرگرم ڪرڻ ۾ هٿ وٺائيندو رهيو. انهيءَ هن هٿان جي ماحول نيٺ ايلون کي پيزار ڪري وڌو ۽ هن راءِ کان 1925ع ۾ علحدگي اختيار ڪئي ۽ آمريڪا موٽي وئي جتي 1970ع ۾ گذاري وئي. هوڏانهن هندوستان ۾ ايم - اين - راءِ جي خلاف سرڪار مواد گڏ ڪندي رهي. راءِ کي سال 1927ع ۾ چين ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ جي تنظيم سازيءَ جو ڪم سپرد ڪيو ويو. راءِ چين ۾ ماٿوزي تنگ، زوئن لاءِ ٻين اهم چيني اڳواڻن سان ملاقاتون ڪيون ۽ کين مشورو ڏنو ته زرعي انقلاب ۽ انقلابي فوج وسيلي ئي منزل مقصود تائين پهچجي سگهجي ٿو. چين بابت راءِ جي حڪمت عملي جي ٻين ميمبرن مخالفت ڪئي پر استالن جو ڪيس مڪمل سهڪار رهيو. انهيءَ دور ۾

ٻه فڪري ڪتاب

چين ۾ انقلاب دشمن ڪومنٽناگ سرڪار انقلابين کي چيپاٽڻ لاءِ سڀئي ظالماڻا ڪرتب ڪتب آڻڻ ۾ وسڻون ڪونه گهٽايو. راءِ کي اڳواٽ ئي ڪڙڪ پئجي وئي جنهن ڪري گوپيءَ جو رڻ پت اُڪري روس موٽي آيو. هو جيئن ئي روس ۾ پهتو ته سندس ذهين سوچ محسوس ڪري ورتو ته ليڊرشپ جو گهوناو عروج تي پهتل آهي. انهيءَ ڪتراڳ کان پاڻ کي پاسيروز ڪٽ مناسب سمجهيائين. ان کان پوءِ جلد ئي راءِ بيمار ٿي پيو ۽ علاج خاطر جرمني روانو ٿي ويو. اتي به بيماريءَ جي حالت ۾ روس جي اندر پيدا ٿيل چڪتاڻ بابت لکندو رهيو. انهن لکڻين ۾ استالن جي آمرانه ۽ جارحانه طور طريقن جا بخيا اڏيڻ بندو رهيو جنهن ڪري استالن جي غيظ و غضب جو نشانو بڻيو ۽ کيس پارٽيءَ مان نيڪالي ڏني وئي. ان نئين صورتحال جي آڏو اچڻ کان پوءِ راءِ هندوستان موٽڻ جو پڪو پيه ڪري ڇڏيو. هن هندوستان ڏانهن سفر فرضي نانءَ پينر جي سان ڪيو ۽ مخفي طور 1930ع ۾ پهچي ويو. راءِ جنهن زماني ۾ ماسڪو ۾ ترسيل هئو ته سندس ملاقات 1927ع ۾ جواهر لال نهرو سان ٿي هئي جيڪو سندس ذهانت، جفاڪشي ۽ بهادرانه جدوجهد کان اڳ ۾ ئي متاثر هئو؛ ان ڪري جيئن ئي مخفي طور هندوستان پهتو ته پنڊت نهرو سان مليو ۽ زير زمين ڪم ڪرڻ لڳو.

راءِ جي هندوستان ۾ آمد جي انگريز حڪمرانن کي ڪابه خبر ڪانه هئي، پر انهن کي راءِ جي پهچي وڃڻ جي سٽس هيٺن پئي جو مارچ 1931ع ۾ سنڌ (ڪراچي) ۾ ڪانگريس جي سالياني اجلاس جي پيش ڪيل ٺهراءَ ۾ بنيادي انساني حقن ۽ سماج ۾ ردو بدل آڻڻ جو شلومد سان ذڪر ڪيل هئو. انهيءَ اجلاس ۾ ايم. اين. راءِ کان سواءِ سپاڻ چنڊر بوس جهڙا چوٽيءَ جا اڳواڻ پڻ موجود هئا. هونئن مهاتما گانڌي پنهنجي سر راءِ جي سياسي طريقه ڪار جو جارحانه نقاد هو. بهرحال پاڻ هندوستان ۾ محمود جي فرضي نالي سان ڪم ڪندو رهيو. ٿوري وقت ۾ هندوستان جي ڪميونسٽ پارٽيءَ کي راءِ جي موجودگي جي خبر پڻ پئجي وئي، جنهن ڪري هن جي خلاف استالن پروپيگنڊا شروع ڪندي کيس منحرف ڄاڻايو. نيٺ ستت ئي

سرکاري مخبرن وسيلي راء جهلجي پيو ۽ مٿس مقدمو هليو. ان ۾ کيس 12 ورهيه سزا ملي پر اپيل ۾ سزا گهٽائي 6 ورهيه ڪئي وئي. راءِ جي گرفتاري ۽ سزا ملڻ تي البرٽ آئن اسٽائن، برطانوي حڪمرانن کي اپيل ڪئي ته هن انسان دوست عالم ۽ ڏاهي سان نرم ورتاءُ ڪيو وڃي. هاڻي راءِ جيل ۾ ٽائنيڪوٽي ويٺو ۽ اُتان سياسي اڳواڻن، دانشورن ۽ دانائن سان خيالن جي ڏي وٺ ۽ لکپڙهه ڪندو رهيو. انهيءَ لکپڙهه جي وهنوار کي همٿائڻ ۾ ايلن جو وڏو هٿ هئو. مطلب ته بنديخاني ۾ رهندي راءِ بيش بها سياسي لکڻيون، فلسفياڻه ۽ سماجي نقطه نگاهه کان تنقيدي ۽ تعميري انداز ۾ لکندو رهيو. انهن لکڻين ۾ سندس شاهڪار ڪتاب (The philosophical consequences of modern science) آهي. ان کان علاوه ايلن ڏانهن جيل منجهان لکيل خط به سياسي تعليم جو هڪ ذريعو چئي سگهجي ٿو. هن جا جيل ۾ لکيل املهه ڪتاب آهن:

ويهنين صدين جا پاڪنڊي (Heresies of 20th Century) ۽ ماديت (Materialism) آهن.

راءِ جيل ۾ رهندي نه رڳو لکڻ پڙهڻ تي توجه ڏنو پر هيستائين سياسي ساگر ۾ پنهنجي ڪيل جدوجهد تي به ڳوڙهي نموني ويچار ڪرڻ لڳو. هن پنهنجي تجربي ۽ فڪر جي حوالي سان مارڪسزم ۽ ڪميونزم ۾ وڌندڙ نظرياتي بدعت کي تنقيد جون نشانو بڻايو. آخر ڪار 20 نومبر 1936ع ۾ جيل منجهان آزاد ٿيو. راءِ 10 مارچ 1937ع ۾ ايلن سان وهانءُ ڪيو جنهن سڄي عمر تائين ساڻس نياھيو. راءِ انڊين نيشنل ڪانگريس ۾ شامل ٿيو ۽ اهم ڪردار ادا ڪيو. پر جلد ئي محسوس ڪري ورتائين ته سياست جي نئين جهان ۾ پاڻ هلڻ کان لاچار آهي. ڇو ته هن 1938ع ۾ قومپرستيءَ بابت اظهار ڪندي چيو ته نچ قومپرستي هڪ متروڪ عقيدو آهي. ٻي مهاڀاري لڙائيءَ جي شروع ٿيڻ سان راءِ چٽاءُ ڏنو ته دنيا لاءِ فاشزم خطرناڪ دڙڪو آهي ۽ خاص ڪري هندوستان جي آزاديءَ لاءِ، پر ڪميونسٽن عالمي سطح تي هٿل سان عارضي ٺاهه ڪري ڇڏيو. راءِ انهيءَ حڪمت عملي جي سخت مخالفت ڪندي برطانيه سان سهڪار ڪرڻ جو اعلان ڪيو.

ان لاءِ مضبوط دليل ڏيندي چيائين ته ”جنگ جي پڄاڻي سان برطانوي حڪمران هندوستان خالي ڪري ويندا.“ هن جي پيش گوئي اڳتي هلي سورنهن آنا سچ ثابت ٿي. راءِ قوم پرست تحريڪن جي نظرن ۾ عتاب لائق ڄاتو ويو، جنهن ڪري ڪانگريس کي الوداع ڪري ريڊيڪل ڊيموڪريٽڪ پارٽي ٺاهڻ جو اعلان ڪيائين. راءِ هندوستان جي تواريخ ۾ پهريون شخص آهي جنهن جديد سائنسي اصولن تي هڪ پارٽيءَ جو بنياد رکيو.

اهڙي ريت راءِ سڄي هندوستان جو دورو شروع ڪيو ۽ پنهنجن تقريرن ۽ ميل ملاقاتن وسيلي هڪ ئي نقطي تي زور ڏيڻ لڳو ته نئين سجاڳي لاءِ تحريڪ جي سخت ضرورت آهي. ان لاءِ ”آزاد هندوستان“ (Independent India) جي نالي سان رسالي مان مارڪسوادي، انسان دوست ۽ انقلابي فڪر کي اجاگر ڪرڻ جو ڪم ورتائين. ائين راءِ اڳتي هلي هوريان هوريان مارڪسزم ۽ ڪميونزم متعلق تنقيدي انداز اختيار ڪيو. ائٽ ته 1947ع ۾ هندوستان آزاد ٿيو ۽ راءِ جي اڳڪٿي سچ ثابت ٿي. راءِ پنهنجي تجربن ۽ جدوجهد کي هندوستان ۾ انسان دوست فڪر ۽ ڪردار ۾ پڌرو ڪرڻ لاءِ پيش رفت ڪئي. ان لاءِ ضروري سمجهيائين ته سياست ۽ تواريخ جي عمل کي سائنسي ۽ عقلي اصولن سان پرکي نئين سماج جي اڏاوت ڪجي ته جيئن انسان دوست تحريڪ کي پٺڀرائي حاصل ٿي سگهي. انهيءَ انسان دوست عالمي تحريڪ لاءِ 1948ع ۾ ايم. اين. راءِ ”انسان دوست“ عنوان سان هڪ بنيادي دستاويز لکي تيار ڪيو. اڳتي هلي 1952ع ۾ (The International Humanist and Ethical Union) ايمسٽرڊم (هالينڊ) ۾ ٺاهي وئي جنهن ۾ راءِ کي سندس غير موجودگيءَ ۾ نائب صدر چونڊيو ويو. انهيءَ دور ۾ سائنس حادثو ٿيو، جنهن هن جي حافظي کي سخت ڇيهو رسايو. انهن ڏينهن ۾ ايم. اين. راءِ پنهنجي آتم ڪٿا ترتيب ڏئي رهيو هئو پر ان کي پورو ڪري نه سگهيو. ائٽ ته ايم. اين. راءِ جنهن پنهنجي جدوجهد واري زندگي جي ابتداءَ هڪ هٿيار بند انقلابي سان ڪئي، مارڪسوادي ۽ بين الاقواميت جي مختلف رستن

تان سفر ڪندي ”انسان دوست تحريڪ“ تائين پنهنجي سفر ڏانهن محور هيو سو سڀني ساڳيا ٿيڻ کان اڳ ۾ 25 جنوري 1954ع ۾ دهره دون ۾ گذاري ويو.

راءِ جو سياسي فلسفو ۽ فڪر:

راءِ، ڏکڻ ايشيا ۾ ويهين صديءَ جي سياسي فلسفين جي صفِ اول جي انهن لائق رهنماڻن منجهان هڪ آهي، جن فلسفي ۽ سائنس وسيلي هندوستان جي اونڌاهي ۽ جموديت ۾ ورتل سماج کي روشنيءَ سان منور ڪرڻ ۽ نجات حاصل ڪرڻ جو ذريعو ڄاڻايو. هن هندوستان ۾ مذهبي وهنوار کي رياست جي ڪارج کان ڌار ڪرڻ کي سودمند ۽ سڌارو ڄاڻايو.

راءِ مذهب، فلسفي ۽ سائنس کي پنهنجي اهم ڪتاب ”ماديت“ (Materialism) ۾ تفصيل ۽ دليل سان زير بحث آندو آهي. ان ۾ فلسفي بابت چوي ٿو ”سوچ، مطالعي ۽ فطرت جي سٽاءَ جي ڄاڻ سان ئي پوري دروازا کُلن ٿا. هن جي چواڻي ”فلسفي جي لاءِ ڄاڻ حاصل ڪرڻ جي سڌ ماڻهوءَ ۾ تڏهن وڌي وڃي ٿي جڏهن روحاني طور طريقن سان سندس تسلي ۽ تشفي نه پئي ٿي سگهي. ان لاءِ انساني شعور ۽ فڪر لاءِ لازمي ٿي پيو ته فطرت ۾ مذهبي مونجهارن وسيلي پيدا ٿيل گهوڙي مان ٻاهر ڪڍي ايڪتا ۽ اتحاد ڏانهن راغب ڪجي.“

اڃا به پنهنجي هڪ ٻئي ڪتاب ”فلسفو ۽ سائنس“ (Philosophy and Science) ۾ راءِ فلسفي جي تشريح ڪندي چوي ٿو ”فلسفي جي اهم ذميواري آهي ته سنساز جي آڏو بيٺل رنڊڪن کي هٽائي مستقبل جي لاءِ راهه هموار ڪرڻ جو ڏس ۽ پنڌ“ فلسفي ۽ مذهب جي وچ ۾ ساڳئي ڪتاب ۾ چنڊ ڇاڻ ڪندي لکي ٿو ته: ”فلسفو ۽ مذهب هڪ ٻئي لاءِ پور وڃڻ لکيرون آهن. فلسفي ۽ مذهب جي وچ ۾ چٽي ريت وضاحت نه ڪرڻ جو نقصان هيئن ٿيو ته هندوستان کي فلسفو هيل تائين قديم دور جي سنگهرن مان آڄو ٿي نه سگهيو آهي. جڏهن ته مغرب ۾ فلسفو پنهنجي طاقت ۽ سگهه وسيلي

۾ فڪري ڪتاب

قداamt پرستيءَ جو ڏاڪو سترهين صدي ۾ اُڪري چڪو آهي.“
 فلسفي تي راءِ پنهنجي تيڪا ٽپي ۾ سائنس، جنهن کي علم ۽ ڄاڻ
 جو پندار ليکيندي پترو ڪري ٿو؛ ”فلسفو ۽ سائنس هڪ ٻئي لاءِ لازم
 ۽ ملزوم آهن ڇو ته فلسفو ۽ سائنس گڏجي قداamt پرستي کي مسترد
 ڪن ٿا. ان ڪري فلسفي کي سڀني سائنسن جو سرتاج چوڻ ۾ وڌاءِ
 ڪونهي. ڇو ته فلسفو سائنسي سياست جي فڪر ۽ سوچ کي اجاگر
 ڪري ٿو.“

راءِ هڪ اهم ڪتاب: دليل، رومانيت ۽ انقلاب (Reason
 romanticism and revolution) ۾ فلسفي جي اهميت بابت ڄاڻ ڏيندي
 هيئن چوي ٿو: ”منطقي نقطه نگاهه کان مثبت طرز جي ڄاڻ جو اهڙو
 سرشتو جيڪو عقل ۽ فڪر لاءِ هڪ روشن خيال راهه ڏانهن رهنمائي
 ڪري سگهي.“

مطلب ته راءِ ويهين صدي جي انهن مفڪرن ۽ دانائن مان
 هڪ اهم اڳواڻ آهي جنهن هندوستان کي فلسفي کي جموديت مان
 ڪڍڻ لاءِ سڪيورزم کي بنيادي عنصر قرار ڏنو. ۽ چٽاءِ ڏنو ته فلسفي
 جي نانءَ ۾ هندوستان جي تعليمي ادارن ۾ هندو مذهب جو جيڪو
 پرچار ڪيو پيو وڃي سو هاڻيڪار ثابت ٿيندو. جيڪڏهن اسان
 قداamt پرستي جي اونڌاهي غار ۾ علم ۽ عمل جي ڌيائيتي روشن ڪرڻ
 ۾ پنهنجو ڪردار ادا نه ڪيو ته فلسفو مذهبي اونڌهه انڌوڪار ۾ ستل
 ۽ مُٽل رهندو.“

ايمر-اين-راءِ جي اهم ڪتابن جي ڪڙي ”اسلام جو تواربخي
 ڪردار“ (The Historical role of Islam) آهي. انهي ڪتاب ۾ ماضيءَ ۾
 اسلام جي شاندار ڪردار جو ذڪر ڪيو ويو آهي پر ان شاندار
 ڪردار جو واسطو علم ۽ ڄاڻ حاصل ڪرڻ سان لاڳاپيل رهيو آهي،
 ان لاءِ هو چوي ٿو ته: ”يورپ، مسلمانن کان تعليم ۽ ڄاڻ حاصل ڪئي
 ته اڄ جي جديد تهذيب جو سرواڻ بڻجي ويو. اڄ تائين يورپ جا
 سڀوت ماضيءَ جي انهيءَ احسان مڃڻ ۾ ڪوبه شرم يا عيب محسوس
 ڪونه ٿا ڪن.“ پر هندوستان جي ڪتر مذهبي ڌرين کي تنبيهه

ڪندي چوي ٿو ”اسلام جي شاندار ڪردار کي سمجهڻ جي ضرورت آهي، چو ته انهيءَ طرز جي ڄاڻ هندن کي فڪري ۽ شعوري تنگ دلي مان آڇو ڪندي ۽ اڄوڪن قدامت پرست مسلمانن کي به اونداھه منجهان ڪڍي مذهبي ڪٽر پٺ کان آڇوڪري کين سڃاڻيءَ جي روح سان ڏيڻ ويٺ ڪرائي سگهندي.“

ايم. اين. راءِ جي حياتي جو وڇوڙ ڪڍي بيهاريون ٿا ته هڪ هٿيار بند انقلابي کان شروعات ڪندي عالمي سطح تي ڪميونسٽ هلچل جي پهرين صف جي اڳواڻ طور مڃتا ماڻڻ سان گڏو گڏ هندوستان جي آزاديءَ ۾ شامل ٿيڻ جي سفر کان پوءِ به هو اهو مقام حاصل نه ڪري سگهيو جيڪو گانڌي، جواهر لال نهرو، ابو الڪلام آزاد ۽ ٻين کي حاصل رهيو.

ايم. اين. راءِ جنهن هڪ مفڪر ۽ داناءَ جي حيثيت ۾ ڪيئي ڪتاب لکي هندوستان جي آزادي سان گڏو گڏ عالمي سطح تي عملي جدوجهد ڪئي، پر وقت جي واءِ انهيءَ عظيم انسان جي مٿان پُراسراريت جي دڙ چاڙهي ڇڏي تنهن کي چنڊي ٿوڪي صاف سٿرو ڪرڻ جي ضرورت آهي. بهرحال راءِ جي زندگي جو ڪتاب هڪ اورچ ۽ اڻ ٽڪ انسان جي حياتيءَ جو دستاويز آهي. ٿلهي ليکي راءِ جي سوچ، فڪر ۽ عمل اسان کي هڪ نئين جوش، جذبي ۽ ولولي ڏانهن وڌائڻ جي آگاهي ڏئي ٿي.

هي ڪتابچو ”انقلابن جي تاريخ“ راءِ جي دير ڏنل ڏنل ليکڪچر جو متن آهي.

امان الله شيخ

ڪمرو نمبر 06، ڏهه ماڻ نئين چاڙهي،

الطاف حسين روڊ (اڳوڻو نبيغر روڊ)،

ڪراچي سنڌ

پنهنجي نظر ۾

مان شخصيت جو پوڄاري ڪونه آهيان ۽ نه وري انڌاڏنڌ پيروي ڪرڻ منهنجو پيشو آهي. مون سچ چوڻ کان ڪڏهن به ڪپايو نه آهي، پوءِ سچ ڪٿي ٿو به کان به وڌيڪ ڪٽو چو نه هجي. ڪوڙ ۽ ڪپت خلاف جهاد ڪرڻ منهنجو ڏنڌو آهي. هونئن به اهو ڪو وڻندڙ ڏنڌو ڪونهي، پر جيڪڏهن سچائيءَ جو ڪو وجود آهي ته ان جي ڪلم ڪلا حمايت ڪرڻ گهرجي. جڏهن کان مون سوچڻ شروع ڪيو آهي ۽ سچ ۽ ڪڇ جي وچ ۾ فرق ڪرڻ محسوس ڪيو اٿم ته انهيءَ وقت کان لڳاتار ڪوڙ خلاف جهاد ڪندو رهان ٿو.

انهيءَ ڪم مون کي عوام ۾ گهڻو مشهور ۽ مقبول ڪونه بڻايو آهي. هونئن به جيڪي ماڻهو قربانيءَ ۽ ايتار جا گيت ڳائيندا آهن، اهي سستيءَ شهرت جي پٺيان ڪونه ڊوڙندا آهن. مان قربانيءَ ۽ ايتار جو به هروڀرو ڦاٿل ڪونه آهيان پر تنهن هوندي به، فرض جي حيثيت ۾ جيڪڏهن نه سمجهجي ته وندر خاطر ٿي سهي، مون به قرباني ڏني آهي. انهيءَ قربانيءَ جي سلسلي ۾ مون ڪي ڏک ڏاکڻا به ڏٺا هجن پر مان پاڻ کي شهيد ڪونه ٿو سمجهان. اها سڄي جدوجهد مون لاءِ هڪ معمولي واقعي جي حيثيت رکي ٿي، جنهن لاءِ ڪنهن به پڙهي ڏيڻ جي ضرورت مون ڪڏهن به محسوس ڪانه ڪئي آهي.

پنهنجي حياتيءَ جو هڪ ڀرپور حصو ڪنهن وڏي مقصد لاءِ اڀري ڇڏڻ ڪو معمولي ڪم ڪونهي ۽ اهو به اهڙيءَ حالت ۾، جو جيڪڏهن ذاتي ترقي حاصل ڪرڻ منهنجو نقطي نگاهه هجي ها ته انهيءَ جي مون ۾ پوري قابليت موجود هئي ۽ جيڪڏهن چاهيان ها ته

هندستان ته ڇا پر هندستان کان ٻاهر به مشهور ٿي سگهان ها. اها به منهنجي پنهنجي واکاڻ ڪانهي ته مادي ترقيءَ جي لحاظ کان ڪنهن به پيشي کي اختيار ڪريان ها ته انتها درجي جو ڪامياب ثابت ٿيان ها پر مون انهن مڙني رستن اختيار ڪرڻ جي ابتڙ، هڪ ٻيورستو ورتو جنهن تي هلندي، مون کي پنڌرهن ورهيه جلا وطني پوڳڻ بعد به ڇهه ورهيه قيد ڪاٽڻو پيو. انهيءَ قيد جي سختيءَ منهنجي حياتيءَ جا ڪيترائي سال گهٽائي ڇڏيا.

منهنجي انهيءَ حالت تي ڏک جو اظهار ڪندي، پنڊت جواهر لعل نهرو پنهنجي ”آتم ڪهاڻي“ ۾ لکي ٿو ته ”قوم پرست هندستان“ جو مون سان ڪوبه واسطو ڪونهي. هن جا اهڙا الفاظ ڪتب آڻڻ مون لاءِ نه پر سڄي قوم پرست هندستان لاءِ بي عزتيءَ جو باعث آهن. مان ”گانڌي پگت“ ته ڪونه آهيان پر گانڌي ازم ۽ قوم پرستي ساڳيون شيون نه آهن؟ انهيءَ کان ڪوبه انڪار ڪري نٿو سگهي ته منهنجي سڄي حياتي آزاديءَ جي جدوجهد لاءِ اڀريل رهي آهي ته اهڙيءَ صورتحال ۾ قوم پرست هندستان مون سان لا تعلقيءَ جو اظهار ڇو ڪري رهيو آهي؟ شايد انهيءَ لاءِ ته مان هندستان جي اٽل سڪڙو آباديءَ لاءِ سوراڄ (آزادي) جو خواهشمند آهيان. اهڙي قسم جي آزادي شايد انهيءَ قوم پرست هندستان جو مول مقصد ڪونهي؛ جنهن جو ذڪر پنڊت جواهر لعل نهروءَ ڪيو آهي. مون کي اهڙي قوم پرست هندستان سان ڪوبه واسطو وجهه ڪونهي، جنهن ۾ گهڻ ڳالهائو گانڌي پگتن جي پرمار هجي ۽ نه وري اصلي ۽ سچو پڇو قوم پرست اهو هندستان آهي. اصلي ۽ سچي پڇي قوم پرست هندستان لاءِ منهنجو وجود بيڪار ڪونهي.

مون کي سياسي اڳواڻ ٿيڻ جو حرص ڪڏهن به نه ٿيو آهي. پر مون کي ڪوبه شخص انهيءَ ذهني آسودگيءَ کان محروم ڪري نه ٿو سگهي ته اڄ جو هندستان، جنهن لاءِ منهنجو وجود غير ضروري آهي، انهيءَ ئي راه تي هلي رهيو آهي جنهن لاءِ مون گڏج ورهيه اڳ ان کي صلاحيو هو.

ٻه فڪري ڪتاب

اڄ ڪانگريس ”چونڊيل اسيمبلي“ جي خيال جي حمايت ڪري رهي آهي پر مون 1927ع ۾ راءِ ڏني هئي ته ”سائمن ڪميشن“ جي بائڪاٽ واري جدوجهد سان گڏوگڏ، چونڊيل اسيمبليءَ جو مطالبو به ڪيو وڃي پر انهي وقت ”قوم پرست هندستان“ جي مها اڳواڻن، مون جهڙي خسيس ماڻهوءَ جي ڳالهه تي ڌيان ڏيڻ مناسب نه سمجهيو هو پر اڄ جو ڪوبه عقل جو صاحب ٿڌي سيني سان ويهي سوچيندو ته کيس سنئون سنواٽو سمجهه ۾ ايندو ته جيڪڏهن ”چونڊيل اسيمبليءَ“ جي گهر، گهڻو اڳ هٿ ۾ ڪٺي وڃي ها، ته هندستان جي سياسي حالت اڄ ڪا ٻي هجي ها.

1931ع ۾ به ڪانگريس جا گهڻا ٽٽا اڳواڻ ”چونڊيل اسيمبليءَ“ جي خلاف هئا. ٻئي طرف ڪميونسٽ به منهنجي مٿان بهتان هڻي رهيا هئا ته ”چونڊيل اسيمبلي“ جو نعرو هڻي. مون ”وچين شهري“ (يوروزا) قوم پرست هئڻ جو ثبوت ڏنو آهي. اڄ بهنهي ڌرين پنهنجي سوچ ۽ فڪر ۾ ڦير گهير آندي آهي ۽ پئي ”چونڊيل اسيمبليءَ“ جي گهر ڪري رهيون آهن پر انهيءَ هوندي به قوم پرست هندستان منهنجي وجود کي بيڪار سمجهي ٿو ۽ مان ڪميونسٽن جي آڏواجا تائين غدار آهيان.

اڄ قربانيءَ ۽ ايثار جي علمبردارن مون جهڙي مسڪين کي اڇلائي ڪٿي پوئتي ڦٽو ڪيو آهي. جڏهن چوٿائي صدي اڳ اهي علمبردار آرام ۽ ماڻ مٿ واري زندگي بسر ڪري رهيا هئا ته مان هندستان کي آزاد ڪرائڻ جي ڏوهه ۾ جيل جي سزا پوڳي رهيو هوس. انهيءَ وقت منهنجي ڄمار به ڪا ايڏي وڏي ڪا نه هئي پر برطانوي سامراج مون جهڙي بي ضرر انسان کي پنهنجي توجهه جي لائق سمجهيو ۽ هاڻي به سمجهي رهيو آهي. بنديخانن ۾ منهنجي وڃڻ جو سبب ڪنهن به سستي قسم جي تمغي يا سراپا حاصل ڪرڻ جو هوس ڪونه هو. انهيءَ بنديخانن جي اذيت هڻي منهنجي صحت کي جهوري وڌو پر انهيءَ پيڙا منهنجي روح تي ڪوبه اثر ڪونه ڪيو ۽ ان ۾ منهنجا حوصلا ماڳهين وڌيڪ مضبوط ٿيا.

انهيءَ آزمائش جي ڪري پاڻ مون ۾ وڌيڪ مضبوطي ۽ خود اعتمادي پيدا ٿي. سچ پچ ته انهيءَ سوچڻ سان مون کي ڏاڍي خوشي حاصل ٿيندي آهي ته آزادي حاصل ڪرڻ جي هلچل ۾ منهنجو حصو بنهه ڪو حقير قسم جو ڪونهي، اها بي ڳالهه آهي ته عوام جي آڏو انهيءَ جدوجهد کي ميسارڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي هجي.

ڪوڙ ۽ ڪڇ خلاف مان لڳاتار جهاد ڪندو رهندس، هن وقت مون کي سستي قسم جي شهرت حاصل ڪرڻ جي اندر ۾ آندڻ مانڌ ڪانهي ۽ خوش قسمتيءَ سان منهنجي ذهني اوسر هونئن به ايتري ڪريل ڪانهي، جو مان ڪنهن هلڪڙاڻپ واري گڻ يا مڃتا حاصل ڪرڻ پويان ڊوڙيو هجان. هن ملڪ ۾ معتبر ٿيڻ جو آسان طريقو آهي ته عوام جي جهالت ۽ اڀوجهاڻپ مان غلط فائدو وٺي، کين اڃا به غلط دڳ سان لائجي.

گهڻو ڪري ڏٺو ويو آهي ته عوام ۾ اهڙي قسم جا رهبر گهڻا مقبول ٿيندا آهن، جيڪي عوام کي وڌيڪ گمراهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. اهڙا ماڻهو جيڪي اڀوجهه عوام جي جهالت ۽ وهمن پيريل زندگيءَ سان ها ۾ ها ملائيندا آهن، اهي جتي ڪٿي جلد ئي مشهور معروف بڻجي ويندا آهن. اهڙي قسم جا ماڻهو انهيءَ ڪري جلد از جلد مشهور ٿي ويندا آهن جو يا ته هو ڏٺو وائون عوام کي گمراهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن يا هو پاڻ به انهيءَ جهالت ۾ ڀاڱي ڀائيوار هوندا آهن. اسان جي ديس جو عوام خاص پراڻين ريتين ۽ رسمن ۾ اندڙو اعتقاد رکي ٿو. انهيءَ ڪري کين سچي دڳ تان ٽڙڪائڻ تمام سولو آهي پر اهو سمجهڻ گهرجي ته مستقبل جي سنوارڻ لاءِ ماضيءَ سان بغاوت ڪرڻ ضروري آهي. اهو به هڪ بنيادي ڪارڻ آهي جو ترقيءَ جي راهه سنواريندڙ ڪڏهن به مشهور نه ٿيا آهن. اڄ جي حالت ۾ جيڪڏهن ڪن اڳواڻن جو نالو مشهور ٿئي ته خود کين ئي سمجهڻ گهرجي ته هوءا ته مشڪلاتن کان گهٽ ڀڄي، غلط راهه تي هلي رهيا آهن يا سندن راهه جو پٺتو سولو ته آهي پر کين ڪڏهن به منزل مقصود تي ڪونه رسائيندو.

تواريخ جا سڀئي وڏا اڏيندڙ ۽ ٺاهيندڙ منڍ منڍ ۾ گمناميءَ واريءَ حالت ۾ رهندا آيا آهن، پر انهيءَ گمناميءَ ۾ رهندي به سندن محنتون صاب پيون ۽ انهن، انسانن جي تقديرن کي ڦيرائي ڇڏيو. مثال طور جڏهن ”ڪرنسڪي“ جي عروج جو سڄ پوري وچ آسمان تي هو ۽ سڄي دنيا کيس روس جو ”نجات ڏياريندڙ“ سمجهي رهي هئي، انهيءَ وقت وري ”لينن“ هڪ غير معروف شخص هو ۽ رڳو ان جا چند ساٿي سندس عقل، ذهانت ۽ بيهيءَ وٽ کان واقف هئا. اڄ سڄي دنيا ڄاڻي ٿي ته لينن پنهنجي گمناميءَ واري دور ۾ جيترو روس جي آزادي لاءِ ڪم ڪيو هو انهيءَ جي ڀيٽ ۾ ڪنهن به شخص پنجاهون حصو به ڪم ڪونه ڪيو هو. انقلابي اڳواڻ جي حيثيت ۾ لينن جي سوڀ هروڀرو يقيني ڪانه هئي ڇاڪاڻ ته انسان تواريخي هلچل تي اثر انداز ته ٿي سگهي ٿو پر اهڙو ڪوبه قانون ڪونهي ته تواريخ هروڀرو اهڙن ماڻهن جي عزت ۽ عظمت کي مڃتا ڏئي، جن تواريخ ۾ غير معمولي واقعن کي ٺاهڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو هجي. ائين به ٿي سگهي ٿو ته سندن تيار ڪيل استيج تي آخري وقت ۾ ڪو ٻيو دعوبدار بڻجي، ڇاپو هڻي ويهي رهي پر اهڙن تواريخ ساز شخصيتن جو بذات خود وجود ۾ اچڻ به هڪ ڪارنامو آهي. انهيءَ ڪارنامي جي اهميت کي گهڻو ڪري مڃيو ڪونه ويندو آهي، پر انهيءَ جو احساس ڪنهن نه ڪنهن نموني تواريخ کي ۽ وقت کي ضرور پيو ٿيندو آهي.

ائين به ٿيندو آهي ته پيدا ٿيندڙ صورتحال ڪنهن تواريخ ساز شخصيت جي ڪيل اڳڪٿين جي هوبهو شڪل اختيار ڪري، پر پوءِ به اها تواريخ ساز شخصيت گهڻو تڻو تواريخي سورمي جي حيثيت اختيار ڪري نه سگهي. لينن جي تواريخ ساز شخصيت جو مثال تواريخ ۾ تمام ڇڊو ملي ٿو. انقلاب فرانس جي ڪنهن به اڳواڻ کي لينن جو رتبو حاصل ٿي نه سگهيو. اهي اڳواڻ گهڻو تڻو بي نام و نشان ٿي رهيا پر مقبوليت انهن کي حاصل ٿي، جيڪي انقلاب جا خالق نه پر ان جي پيداوار هئا. جيڪڏهن انقلاب جو اصلي خالق انقلاب جو سونهون ٿئي، ته انهيءَ انقلاب جي ڀڃڪڙ جو سوال ئي پيدا ڪونه ٿو

ٿئي پر پيءُ صورتحال ۾ نوان اڳواڻ ڪم کي ڪاري به سگهن ٿا. روسي انقلاب جي رهنمائيءَ کي ڏسبو ته سندس حقيقي سونهون سندس خالق هوجڏهن ته انقلاب فرانس جي اڳواڻي پئي قسم جي رهبرن ڪئي، جيڪي ان جا خالق نه پر ان جا خلقيل هئا. انهيءَ ريت انهن ٻنهي انقلابن جو فرق صاف ظاهر آهي. مشهوري حاصل ڪرڻ منهنجي وس ۾ ڪانهي پر ڪوڙ جي خلاف جدوجهد جاري رکندس، پوءِ ڪٿي انهيءَ ڪم کي چڱين نظرن سان ڏٺو نه به وڃي.

انقلاب جي تاريخ

اسين هڪ انقلابي دور مان گذري رهيا آهيون، انهيءَ ڪري تواريخ کي انقلابي نقطهءَ نگاهه کان پرکڻ ۽ پڙهڻ، اسان لاءِ تمام ڪارائتو ثابت ٿيندو. اسان جا مسئلا اڄوڪي دور ۾ خاص حيثيت جا آهن. اسان وٽ جيڪو به انقلاب ايندو ته ضروري نه آهي ته ڪنهن ٻئي ملڪ ۾ آيل انقلاب جو هوبهو نقل هجي، پر انقلاب به ٻين تواريخي واقعن وانگر چند اصولن جي زير اثر اچن ٿا. ڪو به انقلاب تيستائين اچي نه ٿو سگهي، جيستائين انهيءَ جي گهرج نه هجي. ڪنهن به انقلاب جي جيڪڏهن شدت سان ضرورت محسوس ٿئي ته دنيا جي ڪا به طاقت ان انقلاب کي روڪي نه سگهندي.

هندستاني عوام جي پلائيءَ ۽ خوشحاليءَ لاءِ انقلاب جو اچڻ اڻ ٿر آهي. انهيءَ ڪري اهڙن شخصيتن جو وجود ۾ اچڻ به ضروري آهي، جيڪي انقلاب جي آمد جو ڪاٺو لڳائي ان لاءِ ميدان هموار ڪن. اهڙين شخصيت کي انقلابي سڏبو آهي. اها ذميواري اسان قبول ڪئي آهي. انهيءَ ڪري اسين ”انقلابي“ آهيون. اسين ايندڙ انقلاب لاءِ ميدان هموار ڪري رهيا آهيون اسين انهيءَ انقلاب جا پيغامبر آهيون. ان حالت ۾ سڀئي انقلاب دشمن قوتون اسان کي نفرت ۽ ڊپ پيريل نگاهه سان ڏسڻ ۾ حق بجانب آهن. اسين اهڙين انقلاب دشمن قوتن کي انهن سڀني وسيلن کان محروم ڪري ڇڏينداسين، جيڪي عوام جي ترقيءَ ۽ پلائيءَ جي راهه ۾ پٿر وانگر بيٺل آهن.

انساني تواريخ جي پڙهڻ سان چٽيءَ ريت خبر پوندي ته هميشه سماجي، سياسي ۽ ذهني اوسر جي واڌ ڪري تمام ضروري اٿلون پٿلون ٿيون آهن. ماضيءَ ۾ انهن اٿلن پتلن جي ڪري، تمام

خونناڪ هنگاما ۽ ويڙهاند ٿي آهي. پهريائين ترقي پسند قوتون، وقت جي بيٺل ۽ رائج سرشتي اندر پرورش پائينديون آهن. جيڪڏهن ترقيءَ ۽ عام خوشحاليءَ لاءِ اهم اٿل پٿل آڏو ڪا به رڪاوٽ پيدا نه ٿئي ته گڙبڙ ۽ ويڙهاند جي صورت حال پيدا نه ٿيندي پر، تواريخ جو تجربو ٻڌائي ٿو ته اهي قوتون جيڪي آزاديءَ ۽ ترقيءَ جون خواهشمند هونديون آهن، انهن جي راهه ۾ وقت جو بيٺل سرشتي پنهنجي خاص نوازيل ”خلق“ وسيلي، وڏي رڪاوٽ بڻبو آهي. انهيءَ ڪري عام خوشحاليءَ جي بحال ڪرڻ لاءِ، انهن رڪاوٽن ۽ رنڊڪن کي ختم ڪرڻ ضروري هوندو آهي. هن وقت تائين ڪوبه اهڙو مثال موجود ڪونهي ته وقت جي بيٺل يا رائج سرشتي، ترقيءَ ۽ آزاديءَ جي راهه هموار ڪرڻ لاءِ پنهنجو اڻانڌو پاڻ آندو هجي. انهي ڪري وڏين اٿلن پٿلن لاءِ گوڙگهسان ۽ ويڙهاند جي نوبت ضروري ايندي آهي. انهيءَ گوڙگهسان ۽ ويڙهاند جونالو ”انقلاب“ آهي.

اهڙي قسم جي تبديليءَ لاءِ هنگامي ۽ گهمسان جي ضرورت کان بيجان ۽ مادي دنيا به وانجهيل ڪانهي. مثال طور ٻاڦ ٺهڻ جي عمل کي ڏسو: اسان سڀني کي خبر آهي ته جڏهن پاڻيءَ کي گرم ڪبو ته ٻاڦ ٺهندي آهي، پر ڪيترن ماڻهن کي شايد اها به خبر نه هجي ته ٻاڦ ٺهڻ جو عمل سڄي جو سڄو ڌاڪي به ڏاڪي نه ٿيندو آهي، پر هڪ حد کانپوءِ اهو ”فورن انقلاب“ جو نتيجو هوندو آهي. جڏهن پاڻيءَ کي گرمي پهچائي وڃي ٿي، ته اها ان ۾ جذب ٿيندي رهي ٿي. ڏسڻ ۾ اهو عمل ڌاڪي به ڌاڪي ۽ مانيٽو هوندو آهي پر بنيادي طور ۽ پنهنجي مقصد تي پهچڻ جي سانگي اهو عمل ائين ڪونهي. هڪ خاص نقطي تي پهچڻ کانپوءِ پاڻيءَ ۾ هنگامي ۽ گهمسان جي حالت شروع ٿئي ٿي، جيڪڏهن پاڻيءَ جي ٿانءُ مٿان ڍڪڻ رکيو وڃي ته ٻاڦ ان کي ڌڪي پري ڦٽوڪندي. انهيءَ ڍڪڻ کي ٿانءُ مٿان وري مضبوطيءَ سان ڪپائي رکيو وڃي ته ٿانءُ ٽڪر ٽڪر ٿي پوندو ۽ اهو پنهنجي جاءِ تي هڪ قسم جو ننڍو ”انقلاب“ آهي.

گرميءَ جي پهچڻ کانپوءِ پاڻي هڪ نئين شڪل اختيار

ڪري ٿو. هڪ خاص حد تائين اهو مٿا سٺا جو عمل آهستيگي سان جاري رهي ٿو پر انهيءَ عمل جي لڳاتار جاري رهڻ ڪري، ان لاءِ ٿانءُ جو قيد برداشت ڪرڻ ممڪن ڪونه ٿو رهي ۽ ٿانءُ جي مٿان جيڪڏهن ڍڪڻ رکبو ته اهو عمل ان کي ڌڪي پري ڦٽو ڪندو. جيڪڏهن ٿانءُ جي مٿان ڍڪڻ نه رکبو ته اهو عمل گهڻو ٿڌو وغير متشدد يعني ماڻ مٿ ۾ رهندو. انهيءَ هوندي به کليل ٿانءُ ۾ پاڻيءَ جو اهو اڀرڻ مڪمل طور مائيٽو نه رهندو. فرق ان حالت ۾ رڳو ايترو رهندو ته گڙ پڙ گهٽ رهندي. گڙ پڙ گهڻو ٿڌو ٻاهرين رنڊڪ يا روڪ جو نتيجو ٿئي ٿي. جيڪڏهن رنڊڪ تمام شديد هوندي ته گڙ پڙ به اوتري طاقتور هوندي ۽ جيڪڏهن پوريءَ طرح بند ٿانءُ ۾ پاڻيءَ کي اڀاريو وڃي ته ڌماڪو به ضرور ٿيندو.

مادي دنيا جو اهو قانون انساني سماجي اوسر سان به لاڳو ٿئي ٿو. لڳاتار ترقيءَ ۽ پلائيءَ لاءِ جيڪي تبديليون ضروري آهن، اهي جڏهن هڪ اهڙي نقطي تي پهچي وڃن ٿيون تڏهن انهن جي مخالفت شروع ٿئي ٿي، جيڪڏهن اسين پانيون ته سماجي اوسر انهيءَ جاءِ تي رکجي نه وڃي، ته پوءِ ان جي آڏو آيل رنڊڪ کي پاسيرو ڪرڻ ضروري آهي. انهيءَ رنڊڪ ۽ مخالفت کي هٽائي پاسي ڪرڻ، هڪ زورائتو يا تشدد وارو طريقي ڪار آهن. پر تشدد جي استعمال جي صورت ان جي آڏو آيل رنڊڪ ۽ مخالفت تي منحصر آهي. هتي به ساڳيو عمل آهي، جيڪو اڀرندڙ پاڻيءَ مٿان رکيل ڍڪڻ جو آهي، جنهن کي ٻاڦ جو زور کنيو پر تي اڇلايو ڇڏي. جيڪڏهن اوهان جي اخلاقي ۽ نزاکت پسند طبيعت يا حس، اڀرندڙ پاڻيءَ جي گڙ پڙ کي برداشت نٿي ڪري ته پوءِ اوهان کي ٻاڦ کانسواءِ گذارو ڪرڻو پوندو. انهيءَ صورتحال ۾ ظاهر آهي ته موجوده تمدن جو ڪهڙو حشر ٿيندو؟ انقلابي سلسلي جي مخالفت جو مطلب ٿيو ته سماجي ترقي هڪ خاص حد تائين ٿي سگهي ٿي، پر انهيءَ کان اڳ پرووڪ وڌائي نٿي سگهي. انهيءَ ڪري انقلاب جا مخالف انساني ترقيءَ جا دشمن ليکبا آهن. انقلاب جي مذمت ڪرڻ ڇڻ ته اڀرندڙ پاڻيءَ سان هٿ چراند

ڪرڻ آهي ۽ پوءِ چوڻ ته پاڻي ٻاڦ ۾ متجذّب ڪانپوءِ ڍڪڻ کي اچلي پري چوڻو ڦٽو ڪري!

اهڙن ماڻهو جو تعداد هندستان ۾ تمام ٿورو هوندو، جيڪي چوندا هجن ته هن ملڪ ۾ جيڪي ڪجهه وهي واپري پيو سوسپ نيوڪ آهي ۽ هند واسين کي ڪنهن به تبديليءَ يا ڦير گهير جي ضرورت ڪانهي. تقريبن هر شخص موجوده سرشتي جي ڪانه ڪا اوڻائي ڄاڻي ٿو ۽ ٻڌائي ٿو. مزورن ۽ هارين جي حالت ته ماڳهين وڌيڪ خراب آهي. جيڪڏهن مزور ۽ هاري انهن بدتر حالتن جي خلاف آواز اٿارين ٿا ته ڪي ماڻهو انهيءَ آواز کي شر ۽ فساد خيال ڪن ٿا ۽ انهيءَ خلاف شڪايتون ڪن ٿا. جن ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي هارين جي پيٽ ۾ ڪجهه چڱيرڙي آهي ته اهڙا ماڻهو گوڙ گهمسان ڪونه ٿا ڪن. پر گوڙ گهمسان اهي انسان ڪن ٿا، جن جي لاءِ بڪ برداشت ڪرڻ وس کان ٻاهر آهي. اهي ماڻهو نڪري ٻاهر بيهن ٿا ۽ وڏي اڳتي اچن ٿا. اهڙا ماڻهو سڄي ملڪ جي حالتن جو سنئون سڌو ۽ پترو اظهار هوندا آهن.

انقلاب جو بنيادي اصول هيءَ هوندو آهي ته اهي تيسٽائين رونما نه ٿيندو آهي، جيستائين سماجي چرپر يا هلچل اها گهر نه ڪري ته موجوده سرشتي ۾ مکيه تبديليون آنديون وڃن. سماج جو هڪ طبقو جيڪو باقي سماج جي پيٽ ۾ اهم تبديليءَ جي ضرورت شدت سان محسوس ڪري ٿو، اهو انقلاب جو علمبردار بڻجي اڳتي وڌي ٿو. انهيءَ طبقي جي دلي اڇل باقي سماج جي اڏمي ۽ اڇل جو آئينو هوندي آهي ۽ ان جو مفاد باقي سماج جي گڏيل امنگن مطابق هوندو آهي. انهيءَ ڪري اوهان کي انهن غريبن پورهيتن تي خفا نه ٿيڻ گهرجي، جيڪي پنهنجن هڙتالن جي ڪري، ڪنهن مال (شاهي) روڊ ۾ خلل پيدا ڪرڻ جو ڪارڻ بڻجن ٿا. هو انهيءَ راهه جا پانڌيڙا آهن، جيڪا اوهان سڀني کي طئي ڪرڻي آهي بشرطڪ اوهين به امن ۽ خوشحالي واري حياتي گهارڻ جا خواهشمند هجو. مال روڊ جو محدود امن، ٿي سگهي ٿو ته اوهان مان ڪيترن کي پسند هجي پر

اوهان پنهنجي دل تي هٿ رکي ٻڌايو ته اوهان منجهان ڪيترا اهڙا آهن، جن کي زندگيءَ جي فڪر ۽ فساد کان مڪمل امان ۽ نجات حاصل آهي؟

بهر حال تواريخ اسان کي ٻڌائي ٿي ته جڏهن انقلاب جي نويت اچي ٿي ته پهريائين بلڪل هڪ مختصر گروهه کي انهيءَ جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي ۽ اهي ماڻهو گهڻو ٿڌو ٿڌو ٿي ڇڏن ٿا. هوندا آهن. انهن کي سماج جي ظلم ۽ تشدد جون نشانو بڻجڻو پوندو آهي ۽ کين بد اخلاق، ذليل، خوني ۽ فسادي سمجهيو ويندو آهي.

يسوع مسيح جي پڇاڙي به ٻين انقلابين وانگر ساڳي آهي. ترقيءَ جي سڀني دعوبدارن کي سوريءَ سينگار ٿيڻو پوي ٿو ۽ اهي ”قاهيون“ الڳ الڳ صورتون اختيار ڪن ٿيون. اڄ تائين ڪوبه دعويٰ سان چئي نٿو سگهجي ته انقلابين جو ڪيترو انگ قاهيءَ ڇاڙهيو ويو آهي. سڌريل دنيا ۾ سوريءَ ڇاڙهڻ جا سڌريل طريقا ايجاد ٿي چڪا آهن. يسوع مسيح کي نياس (صليب) تي ڇاڙهيو ويو پر سندس روح امر آهي. رومي شهنشاهيت، جنهن يسوع مسيح کي موت جي سزا ڏني، اها سندس هلايل تحريڪ سان مهاڏي اٽڪائڻ ڪري پرزا پرزا ٿي ويئي. ائين به ٿي سگهي ٿو ته ابتدائي دور ۾ مسيحين جي گهٽ انگ وانگر، اڄ جي انقلابين جو انگ به ٿورو هجي. ائين به ممڪن آهي ته اسان به مختلف طريقن سان قاهي ڇاڙهيا وڃون پر اسين اڄوڪي همت پرڻي دور جا نمائندا آهيون ۽ اها همت ۽ مڙسي، انهن سڀني رنڊڪن جو خاتمو آڻي ڇڏيندي، جيڪي هندستاني عوام جي ترقيءَ ۽ خوشحاليءَ جي راهه ۾ حائل آهن.

ماڻهو سمجهن ٿا ته انقلاب ڪا نئين قسم جي خوفناڪي راند آهي، روسي انقلاب انهيءَ ”شرارت“ جي شروعات آهي ۽ هاڻي ٻين ملڪن جا انقلابي به انهيءَ جي پيروي ڪرڻ ۾ پورا آهن پر جن ماڻهن تواريخ جو ڪجهه اڀياس ڪيو آهي، اهي انهيءَ ”شرارت“ جو منڍ ”انقلاب فرانس“ کي سمجهن ٿا، بهرحال گهڻن ٽٽن ڏاهن جي گڏيل راءِ آهي ته هن مصيبت جي شروعات، ارڙهين صديءَ کان ٿي آهي، انهيءَ

کان اڳ تاريخ سنئين سنواري ۽ سانت واري هئي، جيڪو پنهنجي جاءِ تي تاريخ جو هڪ غلط ويچار آهي. مون کي جيڪڏهن تواريخ جي وصف هڪ فقري ۾ بيان ڪرڻي هجي ته ائين چونڊس ته انساني تواريخ، انقلابن سان سٽي پئي آهي. هن جاءِ تي انقلابن تي پيرائون بحث ڪري نٿو سگهجي پر تواريخ جي چند واقعن جو ذڪر سو ضرور ڪندس ۽ انهن جي قدر ۽ قيمت جو اندازو انهيءَ مان لڳائي سگهجي ٿو ته تواريخ ۾ انهن ئي حقيقتن کي ”انقلاب“ سڏيو ۽ سمجهيو ٿو وڃي.

اچو ته شروعات اسان پنهنجي ملڪ کان ڪريون. اها حقيقت آهي ته ٻين ملڪن جي پيٽ ۾ هندستان ۾ گهٽ انقلاب آيا آهن. هاڻي سوال اٿي ٿو ته انهيءَ صورتحال تي اسان کي فخر کان ڳاٽ اوچو ڪرڻ گهرجي يا شرم کان ڪنڌ جهڪائڻ گهرجي؟ منهنجي آڏو ته اها شرم جهڙي ڳالهه آهي. هيڏو وڏو ملڪ، جيڪو پنهنجي پراڻي تهذيب ۽ تواريخي ورثي تي فخر ڪري، انهيءَ تي ايتريون چڙهايون هجن ۽ بار بار اهو غلام بڻيو هجي، هر انهيءَ ڦورو ۽ آڏو سڀس نوائي، جنهن به ان ۾ پير پاتو هجي! ڇا، اها شرم ۽ ندامت جهڙي ڳالهه ڪانهي؟ اسين هندستان جي گذريل هڪ هزار سالن جي تواريخ جي انهيءَ شرمناڪ پهلوءَ جي باري ۾ ڇا ٿا چئي سگهون! هندستان جا قوم پرست انهيءَ تي جيڪا ٽيڪا ٽپي ڪن ٿا، اها انهن ماڻهن کي مطمئن ڪرڻ کان قاصر آهي، جيڪي تواريخ جو مطالعو هڪ سائنس جي حيثيت سان ڪن ٿا. اهي پنهنجي ملڪ جي انهي تواريخي حيثيت کي اتفاقي حادثن جو هڪ سلسلو ڪونه ٿا سمجهن. پاهرين ڏيک وٺڻ ۾ هندستان جي عظيم الشان عمارت، پاهرين حملن جو ڌڪ انهيءَ ڪري برداشت نه پئي ڪري سگهي، ڇو ته هيءَ عمارت پراڻي ۽ زبون ٿي چڪي هئي. انهيءَ جي رهواسين، عمارت ۾ وقت آهر ردوبدل نه آندي هئي ۽ نه وري سندس مرمت ڪئي هئي.

هندستاني تواريخ ۾ انقلابن جي کوٽ انهيءَ ڳالهه جو ثبوت آهي ته هتي سماجي اوسر جو عمل آزادانه ڪونه ٿيو آهي. انهيءَ عمل

مرڪاوٽ پيدا پئي ٿيندي رهي آهي، جنهن ڪري هتان جي رهواسين جون اهليتون وقت تي ڪم اچي نه سگهيون. پر اهي اهليتون ۽ قابليتون اڃا تائين فنا ڪونه ٿيون آهن ۽ انهن کي ڪارگر بڻائي سگهجي ٿو. اها گڏ ٿيل قوت جيڪا پاڻ کي ڪيترن ئي انقلابن ۾ ظاهر ڪري پئي سگهي، اها هڪ عظيم انقلاب جي شڪل ۾ ظاهر ٿيندي. اهو دنيا جو عظيم انقلاب هوندو. انهيءَ انقلاب کان پوءِ ئي هندستان ترقيءَ ۽ اوسر جي صحيح دڳ تي روانو ٿيندو.

مذهبي انقلاب

هندستان ۾ پهريائين به هڪ عظيم تواريخي انقلاب رونما ٿيو هو. اهو ٻڌ ڌرم جو عروج هو ۽ اهو انقلاب، پراڻي ۽ دنيا جو هڪ وڏو انقلاب هو ۽ ائين چوڻ ۾ هڪ محسوس نه ٿيندي ته انهيءَ انقلاب جي عظمت، وقت جي قيد کان آزاد هئي پر انهيءَ انقلاب کي شڪست ڏني ويئي. ان کانپوءِ هندستان کي جن مصيبتن ۽ بدبختين جو منهن ڏسڻو پيو سو سڀ انهيءَ انقلاب جي ناڪامي ۽ مغلوب ٿيڻ ڪري هو. ان وقت کان اڄ تائين هندستان پنهنجي بزرگن جي ڪيل انهيءَ گناهه جو ڪيتو لوڙي رهيو آهي. انهيءَ گناهه، هندستان جي پاڳ ۾ صدين جي غلامي ۽ ذلالت لکي ڇڏي. هونئن به جيترو وڏو گناهه ڪيو آهي، ته ڪيتو به اوترو لوڙيو آهي. اسان جي هڪ هزار سالن جي غلامي ۽ مصيبت، اسان جي بزرگن جي ڪيل گناهه جي سزا آهي، جن هٿ وٺي ٻڌمت کي تباهه ڪيو پر اها سزا رڳو ڪافي ڪانهي، اسان کي پنهنجن بزرگن جي ڪيل غلطيءَ جو ازالو به ڪرڻو آهي. اهو اهڙيءَ طرح ٿي سگهي ٿو ته اسين پنهنجي ملڪ ۾ اهڙو انقلاب آڻيون، جيڪو تواريخ جو عظيم انقلاب هجي. انهيءَ انقلاب جو مطلب سياسي سرشتي جي بدل سدل ڪانهي. انهيءَ انقلاب آڻڻ لاءِ هندستاني سماج جي سڄيءَ عمارت کي ڊاهي پٽ ڪرڻو آهي ڇو ته اها عمارت مڪمل طور پراڻي ۽ پاڙان ڪاڌل آهي، جنهن ڪري سماج ۾ روحاني ذلت ۽ ذهني پستي پکڙجي رهي آهي. صرف انهيءَ ڀڄتيءَ عمارت جي سڙيل ڍير کي ميڙي، پري ڦٽو ڪرڻ کانپوءِ ئي اسين هندستان ۾ نئون نظام قائم ڪري سگهون ٿا، جنهن ۾ ايتري آزادي هجي، جو هو ٻين ملڪن لاءِ مثال بڻجي سگهي. جيڪڏهن اسين

ٻه فڪري ڪتاب

قديم هند جي انهيءَ انقلاب (ٻڌ انقلاب) مان سبق پرايون، ته اسان کي پنهنجي هن تواريخي ڪم کي اُڪلائڻ ۾ سهوليت ٿيندي.

اُهو رڳو هڪ خواب ڪونهي ۽ نه وري اها ڪا ڊاڙ آهي. پر مان ٻڌائڻ جي ڪوشش ڪندس ته هندستان ۾ انقلاب جو اچڻ ڇو ضروري آهي؟ جيڪو پنهنجيءَ جاءِ تي تواريخ جو عظيم انقلاب گذريل هڪ هزار سالن کان هندستان ۾ خوار خراب ۽ ذليل زندگي بسر ڪري رهيو آهي. جڏهن ته ٻاهرين دنيا ۾ ٽي اچي چڪا آهن، جيڪي پنهنجي ۽ پنهنجيءَ جاءِ تي انساني ترقيءَ جي ٽن منزلن جي نشاندهي ڪن ٿا. جيڪڏهن هندستان کي ترقيءَ جي ميدان ۾ ٻين ملڪن سان گڏوگڏ هلڻو آهي ته کيس انهن ٽنهي انقلابن جي تجربي مان گذرڻو پوندو. ڇا انهن تجربن ڪرڻ ۾ ان کي هزار ورهيه لڳندا؟ جيڪڏهن ائين ٿيو ته پوءِ ان وچ ۾ ٻيا ملڪ ترقيءَ جون ٻيون ڪيئي منزلون طئه ڪري ويندا. ڏٺو وڃي ته ترقيءَ جي رفتار به ڏينهون ڏينهن اڳ کان تڪي ٿيندي پيئي وڃي. انهيءَ ڪري هندستان کي ارتقا جي منزلن ۾ ٻين ملڪن سان وڪ وڪ وجهي هلڻو آهي، ته اهي تجربا هندستان کي چند ورهين ۾ حاصل ڪرڻا پوندا، جيڪي ٻين ملڪن هزار ورهين ۾ حاصل ڪيا آهن.

اسان کي اڃا ته هندستاني سماج کي دقيانوسي سوچڻ ۽ مدي خارج ادارن کان نجات ڏيارڻي آهي، اڃا ته اسان کي پراڻي وقت جي جاگيرداري سماج ۽ پيداوار جي پراڻن طريقن کي ختم ڪرڻو آهي، جيڪي اسان جي اوسر جي دڳ ۾ وڏي رنڊڪ آهن. انهن سڀني مصيبتن کانسواءِ هندستاني پرڄا (عوام) کي غلاميءَ جي جديد ترين ڦر جي طريقن، يعني سرمايه دارانه ڦرلٽ کان نجات ڏيارڻي آهي. اسان کي سرمايه داريءَ جي پيائڪ صورت جي سختيءَ سان مخالفت ڪرڻي آهي، جنهن کي فاشزم (فسطائيت) چئجي ٿو. انهيءَ ڪري اهو انقلاب، جنهن جا اسين دعويٰ دار آهيون، هڪ انقلاب نه پر ته طرفو انقلاب آهي. انهيءَ انقلابي تجربي مان ٻيا ملڪ هڪ هزار سالن ۾ گذريا ته اسان کي اهو ڪم چند ورهين ۾ پورو ڪرڻو آهي. اڄ تائين

انساني سماج جي ڪنهن به حصي کي انهيءَ قسم جي اهم فرض سان واسطو ڪونه پيو آهي. انهيءَ فرض جي عظمت ۽ اهميت جو سچو پڇو اندازو اسان کي تڏهن ٿيندو جڏهن اسان گذريل انقلابن جي تواريخ کي اٽلائي پٽلائي ڏسنداسين ۽ ان جي پڙهڻ سان خبر ٿي پوي ته اسان جي ڏيهه کي ٽن جدا جدا قسمن جي انقلابن مان گذرڻ تمام ضروري آهي.

اسان جو ٽن قسمن جي مختلف مسئلن سان واسطو آهي. انهن مسئلن کي نه الڳ الڳ سمجهي حل ڪرڻو آهي ۽ نه ئي وري انهن مسئلن کي هڪ ٻئي کان جدا ڪري سگهجي ٿو. جدا جدا قسمن هئڻ جي باوجود، انهن مسئلن جي وچ ۾ ڳوڙهو ڳانڍاپو آهي ۽ انهن مسئلن جي حل ڪرڻ جو طريقو ايڏو ته منجهيل آهي جو تواريخ به اسان جي مدد ڪرڻ کان لچار آهي. تواريخ ۾ ايڏي زبردست مونجهاري جو مثال ٿي ڪونه ٿو ملي!

اوهان مان ڪيترا ماڻهو اهو ٻڌي شايد حيران ٿين ته ٻڌ ڌرم هڪ وڏو انقلاب هو. اها هڪ مذهبي تحريڪ هئي پوءِ انهي کي انقلاب جو نالو ڪيئن ڏيئي سگهجي ٿو؟ وڏا مدبر ۽ مها انقلابي به انقلاب کي خالص سياسي شيءِ سمجهن ٿا. بنيادي طرح اهڙن ماڻهن جي اکين تي به سماجي قدرن متعلق غلط ۽ تنگ نظرين جي پٽي پتل آهي. انهن ماڻهن جي بنيادي غلطي اها آهي ته اُهي سماجي قدرن کي تواريخي نقطي نگاهه سان ڏسن ٿي ڪونه ٿا. ان بنيادي غلطيءَ جي ڪري اهڙا ماڻهو تواريخي اوسر جي سلسلي ۾ اهو ڪونه ٿا سمجهن ته ڪنهن دور ۾ مذهب به انقلاب جو وسيلو رهيو آهي، انهيءَ کانسواءِ هڪ مذهب ٻئي جي پيٽ ۾ به وڌيڪ انقلابي ٿئي ٿو. تواريخ ۾ اهڙو به دور ٿي گذريو آهي جنهن ۾ انسان، مذهبي حدن اندر رهي غور ۽ فڪر ڪيو آهي. انهيءَ دور ۾ وڏين سياسي ۽ سماجي قوتن مذهبي تحريڪن جو روپ اختيار ڪيو هو.

زندگيءَ جي هر ڪاٽي ۾ انقلاب ضروري آهي ڇو ته انساني زندگي ڪائنات جو هڪ جزو آهي، جنهن کي پنهنجي مادي عمل جي دوران پنهنجو پاڻ به ڪيترن ئي انيڪ انقلابن جي دورن مان گذرڻو

پوي ٿو. هر انقلاب سمورين انساني سرگرمين تي اثر انداز ٿئي ٿو. اسان جي اڄوڪي دور جا انقلاب، جن جي پيڙهه سائنس ۽ مادي فلسفي تي آهي. انساني زندگيءَ جي روحاني ۽ اخلاقي مول متن تي مڪمل طور اثر وجهن ٿا پر اهڙو وقت به هو، جو هٿرادو وسوسن ۽ وهمن جي مذهب جو انساني ذهن تي مڪمل قبضو هو. پراڻي دور جا انسان به اسان وانگر جيئرا جاڳندا ساهه هئا، پر سندن چوڌراڻي مذهب ۽ ان جي ويساهه، خدائن ۽ ٻين عجيب و غريب هستين وغيره جي وڌيڪ حيثيت هئي. انهيءَ ڪري ان زماني جو هر انقلاب پنهنجي جاءِ تي مذهبي تحريڪ هو. انهيءَ تحريڪ جو مقصد هو ته عقيدن ۽ خيالن ۾ مٽ سٽ آڻجي. ان ريت پراڻي دور جا انقلاب مذهبي تحريڪ جي شڪل اختيار ڪندا هئا پر ائين چوڻ اڃا وڌيڪ مناسب ٿيندو ته دنيا جا سڀئي وڏا مذهب، انقلابن جي پيداوار هئا. ٻڌ ڌرم هڪ انقلاب هو. عيسائيت به هڪ انقلاب هو ۽ اها ساڳي حالت اسلام جي هئي. چين جو مذهب، جنهن اڳتي هلي ڪينفيوشس جي تعليم کي شڪست ڏني، اهو به هڪ انقلاب هو. انهن سڀني مذهبن جي بنيادي جدوجهد جو مکيه ڪارڻ اهو هو ته پراڻن ”فطرتي“ يا فطرت پرست مذهبن جي پيشه ور پوڄارين خلاف بغات ڪئي وڃي. هندو ڌرم به پنهنجي دور جي هڪ اهڙي قديم مذهب جو نالو آهي.

پراڻي دور جي انسان مادي حادثن کي سمجهڻ لاءِ خدائن جي تخليق ڪئي. هر مادي حادثي جو خالق هڪ خدا يا ديوتا کي سمجهيو ويو، جيڪڏهن هڪ ديوتا کي مينهن وسائڻ جو ڪم سونپيل هو ته ٻئي ديوتا کي وري طوفان اٿڻ جو ڪم سپرد ٿيل هو ۽ ٽيون وري سج کي اڀاريندڙ هو. اهڙيءَ ريت هر ڪنهن مادي حادثي سان ڪنهن نه ڪنهن ديوتا جو نالو ڳنڍيو ويو هو.

هن ڌرتيءَ تي اسان جي زندگي پڻ انهن مادي اتفاق يا حادثن جي زبردست آهي. انهيءَ ڪري اهو اتساهه پڻ قدرتي آهي ته اسين انهن حادثن جي حيثيت جي پرک ڪيون ۽ انهن تي ٿورو گهڻو قبضو به حاصل ڪريون. انهيءَ ڪري فطري مذهب پڻ انهيءَ اتساهه جي

پيداوار آهي. هڪ دفعو جيڪڏهن حضرت انسان پنهنجي سهوليت خاطر خدائن کي پيدا ڪيو ته پوءِ انهن تائين پهچ جو ڪونه ڪو وسيلو ڳولڻ ضروري ٿي پيو. هاڻي زمين تي انهن جا گماشتا (ايجنٽ) به ظاهر ٿيا، جن جي دعويٰ هئي ته اهي سڀ ڪنهن کي بچائي سگهن ٿا ۽ خوش رکي سگهن ٿا.

ڪنهن قديم دور ۾، سمجهو ته ڪنهن ڏينهن هڪ طوفان آيو هو. جنهن ۾ سڀ ميوا ۽ فصل ناس ٿي ويا هئا ۽ اهڙا طوفان ايندا پئي رهيا ۽ هاڻي به اچن ٿا. هارين اهوئي خيال ڪيو هوندو ته اها سڄي تباهي، طوفان ديوتا جي رنجش ڪري ٿي هئي. خدائن جي پيدا ٿيڻ کانپوءِ قديم انسان جي لاءِ انهن وٽ رسائي حاصل ڪرڻ ۽ کين خوش ڪرڻ به ضروري ٿي پيو. انهيءَ سان گڏوگڏ هن کي وهم پيدا ٿيو ته انهن وٽ يا انهن مان ڪنهن وٽ رسائي حاصل ڪرڻ لاءِ سندن گماشتن سان رس رکڻ ۽ انهن جي رسائي ڪرڻ ضروري هئي. انهيءَ ڪري انهن کي پيش ڪري سگهڻ جهڙيون سوکڙيون پاڪڙيون، سندن گماشتن کي ڏيڻ ضروري ٿي پيون. انهيءَ رسائيءَ، خدائي گماشتن جي اثر رسوخ ۾ واڌارو آندو. ساڳيءَ ريت ٻئي پاسي ڪجهه ماڻهن کي اڳتي هلي محسوس ٿيڻ لڳو ته خدائن جا گماشتا بڻجي، اهي پوڄاري ۽ پروهت سماج ۾ غير معمولي طور طاقتور ٿيا آهن ۽ پنهنجي طاقت کي برقرار رکڻ لاءِ، اهي (اقتدار جا مالڪ گماشتا) سماج جي ٻين طبقن جي خوشحاليءَ آڏو رنڊڪ بڻيا بيٺا آهن. انهن حالتن ۾ مفلوك الحال ۽ ايڏايل طبقي، انهن پوڄارين کي اقتدار کان محروم ڪرڻ لاءِ جدوجهد شروع ڪئي ۽ انهيءَ جدوجهد جي ڪارڻ، انساني تواريخ جا ڪيئي مکيه انقلاب وجود ۾ آيا.

قديم فطري مذهب جي پوڄارين کي هڪ سماجي ڪم سونپيل هو ۽ اهو انهن لاءِ مخصوص هو. انهيءَ ڪري ان ٽولي يا طبقي جو وجود ۾ اچڻ ضروري ٿيو ۽ ڳچ عرصي تائين اهو اقتدار جو مالڪ رهيو. هر قسم جي ترقيءَ لاءِ ضرورت کان وڌيڪ پيداوار پيدا ڪرڻ ضروري آهي. انساني سماج ترقيءَ جي منزل ڏي تڏهن وڪ وڌائي ٿو.

جڏهن هو پنهنجن گهرجن کان وڌيڪ موڙي (دولت، ناتو) پيدا ڪري ٿو. سماج ۾ هر فرد جي واڌو پيداوار هڪ هنڌ گڏ ٿيڻ ڪري جيڪا شئي وجود ۾ اچي ٿي، انهيءَ کي ”قومي موڙي“ چئجي ٿو. ڀرلڙي زماني ۾ خدائن جا گماشتا (پوڄاري) مختلف فردن جي واڌو آمدنيءَ کي هڪ هنڌ گڏ ڪرڻ جو وسيلو هئا. تواريخ جي مختلف دورن ۾ قومي موڙي مختلف ذريعن سان حاصل ٿيندي رهي آهي. منڍ واري زماني ۾ خدائن کي مليل سوکڙيون ۽ نذر نياز، انهيءَ موڙي جي گڏ ٿيڻ جا ڪارڻ ۽ وسيلو هئا. پوڄاري نه رڳو خدائي گماشتا هئا پر قومي موڙيءَ جا رکوالا به هئا. اها ڀتي حيثيت خدائي پلاوڻن (گماشتن) لاءِ وڏي فائديمند هئي. اهڙيءَ ريت انهن گماشتن وٽ ڀر وٽ موڙي گڏ ڪرڻ شروع ڪئي.

ڪالهه هڪ خدا رنل هو ته اڄ ڀيو خدا ناراض! انهن ديوتائن کي راضي ڪرڻ لاءِ ڪڪڙن، ٻڪرين ۽ ٻين کان وڌيڪ ملهائڻ نذر و نياز جي ضرورت هئي. ڀتي پاسي پوڄاري انهن مڙني نذرانن کي هڪ وقت کائي يا ڪم آڻي ڪونه ڀتي سگهيا، جنهن ڪري موڙي هڪ جاءِ گڏ ٿيڻ لڳي ۽ انهيءَ گڏ ٿيل موڙيءَ (دولت) جي آڌار تي پوڄاري سماج جو حڪمران گروهه يا طبقو ٿي پيو. هاڻي جيڪڏهن پوڄارين کي وعدي پاڙڻ جي وسعت يا سگهه هجي ها ته انهيءَ حالت ۾ اڳتي هلي سندن خلاف نفرت نه اُسري ها. جيڪڏهن واقعي هُو سڌيءَ طرح خدائن کي خوش ڪرڻ ۽ انهن کان پنهنجي ڳالهه مڃائڻ جي لائق هجن ها ته شايد انقلاب جي ضرورت ئي ڪانه پوي ها ۽ نه وري علم نجوم يا ڪي ٻيا علم هن سنسار ۾ وجود ۾ اچن ها. اهڙيءَ صورتحال ۾ انسان اڄ تائين، خدائن ۽ سندن گماشتن جي پوڄا ۽ پوئواريءَ ۾ غلطان هجي ها ۽ جي ائين هجي ها ته انسان سڳورو پولار ۾ اڪيو ڪپائي تارن جي چرپر کي نه جانچي ها ۽ نه وري مينهن واءِ ۽ گجگوڙن جي سوالن تي ويهي غور ڪري ها! پر ڇاڪاڻ ته هٿرادو خدائن کان سڌي رستي پنهنجي ڳالهه مڃرائڻ پوڄارين جي وس کان ٻاهر هئي، انهيءَ ڪري خود انهن لاءِ ۽ ٻين ٻين لاءِ اڳتي وڌڻ ۽ جستجو ڪرڻ اڻ ٿر ٿي پيئي. آهستي آهستي محنت جي قوت پيداوار ۾ واڌ

ٿيڻ لڳي ۽ واڌو پيداوار به وڌڻ لڳي جنهن ڪري هڪ نئين سماجي چرپر شروع ٿي، جنهن کي ”واپار“ سڏيو ويو. انهيءَ ڪري ملڪ جي ڏورانهن حصن ۾ مختلف فردن جي واڌو پيداوار جي وچ ۾ مٿا سٽا ڪرڻ جي ضرورت محسوس ٿيڻ لڳي ۽ ان ڪم جي پوئواري ڪرڻ لاءِ هڪ نئون سماجي عنصر پيدا ٿيڻ لڳو جنهن کي ”واپاري“ سڏيو ويو. واپاري طبقو پنهنجي ذميواريءَ کي نڀائڻ لاءِ سماج ۾ ڪنهن فرض ادا ڪندڙ عنصر جي حيثيت سان ڪونه اُسرڻو هو، پر هو ملڪ جي جدا جدا حصن جي پيداوار جي مٿا سٽا ڪرڻ جي ڪري نفعو ڪمائڻ لڳو. واپارين جي اها خواهش به قدرتي هئي ته جيئن واڌو اڀت ۾ واڌارو ٿيندو، اوتري ئي مٿا سٽا جي چرپر ۾ تڪاڻي پيدا ٿيندي ۽ واپارين جو نفعو به انهيءَ تيزيءَ سان واڌ ڪائيندو پر انهيءَ دور ۾ ملڪ ننڍڙا ننڍڙا هئا ۽ محنت جي قوت پيداوار به گهٽ هئي، اهڙيءَ صورتحال ۾ صاف ظاهر هو ته واڌو اڀت ڪا گهڻي ڪانه پئي ٿي. سگهي ۽ انهيءَ اڀت جو وڏو حصو وري پوچارين وٽ نذر نياز جي شڪل ۾ گڏ ٿيندو پئي ويو. جيڪڏهن نذر نياز جي انهيءَ طريقي کي پنڄو ڏنو وڃي ها ته واڌو اڀت، مٿا سٽا جي ڪم اچي پئي سگهي ۽ اهڙيءَ ريت واپارين جي آمدنيءَ ۾ اضافو ٿي پئي سگهيو. انهيءَ سوچ، واپارين ۽ پوچارين جي وچ ۾ ٽڪر ۽ چڪتاڻ پيدا ڪئي.

اهو سلسلو واپارين جي مفاد خلاف هو ته واڌو اڀت پوچارين جي قبضي ۾ رهي. اها واڌو اڀت پوچارين وٽ ديوتائن جي نذر ۽ نياز جي شڪل ۾ ايندي هئي. انهيءَ ڪري واپارين لاءِ ضروري ٿي پيو ته پنهنجن مفادن جي بچاءُ لاءِ پوچارين جي حيثيت کي پائمال ڪن ۽ سندن خدائن جي وجود کي ختم ڪرڻ جا جتن ڪن. اهو ضروري هو ته خدائن کي ڏن ۽ پليدان ڏيڻ جي انهيءَ طريقي ڪار کي بند ڪيو وڃي.

سماج ۾ واڌو اڀت کي يڪجا/ ڪنو ڪرڻ هڪ ڪارائتو سماجي ڪارج هو، ڇو ته انهيءَ جو ڪجهه حصو بيڪار رهڻ نه گهرجي، پر لاڳيتي نفع مند استعمال ۾ رهڻ گهرجي. اهڙيءَ ريت واپار، موڙيءَ جي ان استعمال جو رستو ڪڍيو ۽ هڪ وسيلو مهيا

ٻه فڪري ڪتاب

ڪيو. اهڙا ماڻهو جيڪي انهيءَ نئين سماج ۾ هڪ نئين حيثيت سان اُسرڻ هئا، انهن لاءِ لازم ٿي پيو ته هو خدائن جي مداخلت کي ختم ڪري، واڌو سماجي اُپت کي پنهنجي هٿ هيٺ آڻين. انهيءَ ڪانسواءِ واپاري، جنهن کان به اُپت حاصل ڪندا هئا ته موت ۾ ڪجهه نه ڪجهه اُن کي ڏيندا به هئا پر جڏهن ته ٻئي پاسي جيڪا به شيءِ خدائن جي نذر ڪئي پئي ويئي، انهيءَ جو عيوضو موت چاهيندڙ کي سواءِ دم دلاسن ۽ خالي ڌڻن ستن جي ڪجهه ڪونه هو. انهيءَ ڪري واپاري طبقي کي اُن معاملي ۾ پوڄارين تي فوقيت حاصل ٿي. نتيجي ۾ واڌو اُپت جو وڏو حصو واپارين جي طبقي ڏانهن وڃڻ لڳو ۽ خدائن جي نذر ۽ نياز ۾ گهٽتائي اچڻ لڳي. پوڄاري قدرتي طور انهيءَ طريقي ڪار کي ناپسند ڪرڻ لڳا ۽ ان ڪري ٻنهي گروهن ۾ چڪتاڻ شروع ٿي ويئي ۽ اُن چڪتاڻ ڪيترن انقلابن کي جنم ڏنو.

واپارين جي جماعت انساني ترقيءَ جي سلسلي ۾ هڪ اهم ذميواري ادا ڪئي. سندن ڪارج جي بنيادي تقاضا هئي ته هوسفر ۾ هجن. سفر ماڻهوءَ جي سوچ ۽ فڪر کي وڌائيندو آهي. ڊگها سفر ۽ اُهي به گهڻو ڪري سامونڊي هجن ته اهڙن سفرن ۾ حادثن جي ڪري فطرت جو مادي نظام سمجهه ۾ اچي ٿو ۽ سفر ڪندڙن جي سوچ ۽ سمجهه وڌي ٿي ۽ وڏي ٿئي ٿي. اهڙن ماڻهن هن سنسار ۾ حقيقي فلسفي (سوچ) کي جنم ڏنو. اها ٻي ڳالهه آهي ته انهيءَ صورتحال جي پيدا ڪرڻ يا ٿيڻ ۾ انهيءَ گروه جي خود غرضي به سمايل هئي، ڇو ته واپاري گروهه پوڄارين جي واڌو اُپت تي قبضو ختم ڪرڻ ۽ خدائن جي وجود کي ميسارڻ جي ڪيو هو. ٻهر حال واپارين جو هن سنسار ۾ پهريون طبقو هو، جنهن فطري حادثن جي مادي طريقن ۽ اصولن معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. سٺين سڌي ڳالهه آهي ته فطري حادثن جي مثالن مينهن، کنوڻ ۽ طوفان متعلق مادي اسبابن جي ڄاڻ حاصل ٿي ته معلوم ٿيو ته انهن حادثن سان ديوتائن جو ڪوبه لڳ لاڳاپو ڪونه هو ۽ اهڙيءَ صورتحال ۾ پوڄارين جي حيثيت غير ضروري بڻجي پيئي. اُن حالت ۾ خدائن کي خوش ڪرڻ واسطي انهن جي گماشتن کي رشوت

۽ رسائي ڏيڻ جي ضرورت ڪانه ٿي رهي ۽ کين ڏن ڏيڻ فُضول خرچيءَ کان وڌيڪ ڪجهه به نه هو.

عقل جي ڪسوٽيءَ تي فطري حادثن جي پرک کانپوءِ جو نتيجو نڪتو، سو هيءُ هو ته پوڄارين جو زور تڏهڻ لڳو ۽ هڪ زبردست ذهني انقلاب رونما ٿيڻ لڳو. ان کانپوءِ تمام گهڻي وقت تائين خدائي گماشتن ۽ پوڄارين خلاف بغاوت سماجي ترقيءَ جو مکيه وسيلو ثابت ٿي پر اڳتي هلي اها بغاوت به هڪ نئين مذهب جي بنياد وجهڻ جو وسيلو ثابت ٿي. ائين ٿيڻ قدر تي پڻ هو. ان زماني جو مادي يا طبعي علم گهڻيءَ حد تائين اڻ پورو هو. فلسفيانه سوچ هوائي يا خالي خولي سوچ کان گهڻي قدر الڳ ٿي نه سگهي، جنهن ڪري مادي مسئلن ۾ خام خيالي يا هٿر آڏو سوچ جي ملاوت به شامل ٿي ويئي.

انسان فطري طور ڳولائو طبيعت جو رهيو آهي. حياتياتي يا جسماني لحاظ کان هڪ پوري سڌريل ذهن رکڻ جي ڪري، هو هميشه غور ۽ فڪر ڪرڻ تي مجبور آهي. انهيءَ ڪري انسان لاءِ ضروري آهي ته هو فطري اٽل پتل يا قدرتي ڦيرين گهيرين، واقعن ۽ حادثن جي چنڊچاڙ ۽ ڇيڊ ڪري، ٻيءَ حالت ۾ سندس عقل زنگجي ويندو ۽ هو ڪند ذهن يا چرياڻ تي پوندو. پراڻي جڳ جا عقل هلائيندڙ يا سوچيندڙ فطري حادثن جا مڪمل اسباب ڳولي لهڻ کان قاصر هئا، جنهن ڪري من جي آند مائڊ کي شانت ڪرڻ لاءِ خيالي ۽ بي بنياد ڳالهين ۽ بيانن کي مڃي وقتي طور ڪڍي ماڻ ڪندا هئا. انهيءَ هوندي به فلسفي جي اوسر ۾ ان ابتدائي محدود فڪر کي به وڏي اهميت حاصل آهي ۽ مذهبي ارتقا انهيءَ محدود فڪر جي استعمال جو هڪ رخ ۽ رستو هو.

اهڙيءَ حالت ۾ قديم، خالص ”فطري“ مذهب جي پوڄارين جي مات ڪاٺ کانپوءِ پراءِ لاءِ هڪ نئين مذهب جو قيام ضروري هو. اهو نئون مذهب هيڪڙائيءَ (توحيد) جو قائل هو. انهي نئين مذهب، پراڻي مذهب جي آسماني توڙي ڌرتيءَ جي خدائن ۽ ديوتائن جي جاءِ تي دنيا مٿان هڪ خدا جو راج قائم ڪيو، جنهن ڪري سڄي سنسار ۾ گهڻن

به فكري ڪتاب

خدائن جي حڪمرانيءَ جي جاءِ تي هڪ عالمگير سرشتو وجود ۾ آيو جنهن جدا جدا ملڪن ۾ ڌار ڌار شڪل اختيار ڪئي. هڪ غير شخصي خدا جي موجودگيءَ ۾ پوڄارين ۽ پروهتن جي سماجي حيثيت پاڻمال ٿي ويئي ۽ پوڄارين جهڙي طاقتور گروهه جي اقتدار جو انهيءَ طرح خاتمو هڪ اهم انقلاب هو.

قديم هند ۾ به خدا (ديوتائون) انساني مشڪلاتن کي پنهنجو ڏيڻ ۾ ناڪام ٿيا هئا. مادي دنيا جي حيثيت ۽ حقيقت کي مڃڻ ۽ مڃائڻ لاءِ ڳولا ڳولا ڪهڻو اڳ شروع ٿي چڪي هئي. ”پنشنڊ“ انهيءَ ڳولا ڳولا ۽ پرک جا دفتر آهن. انهيءَ ڳولا جي آئندو ماڻو ويدڪ ڌرم جي بنيادن ۽ پوڄارين جي اقتدار کي خطرناڪ حد تائين ڌوڏي ۽ ڏاهي وڌو پر واپارين جي جماعت، جيڪا انهيءَ ڳولا ڳولا ۽ پرک جي علمبردار هئي، ان جي حيثيت ڏاڍي ڪمزور هئي.

هندستان جي هميشه کان اها بدبختي رهي آهي ته هر نازڪ دور ۾ هتان جي انقلابي جماعت پنهنجي وٽ ۽ حيثيت ۾ هيٺي رهي آهي ۽ پنهنجو سماجي فرض پوريءَ طرح ادا ڪري نه سگهي آهي. پراڻي دور ۾ انقلابي سوچ ۽ فڪر ڪڏهن ڪڏهن برسر اقتدار پوڄارين جي صنفن مان پٽڪو کائي به نڪرندو هو. انهيءَ پٽڪي ڪري خود پوڄارين جي وچ ۾ چڪتاڻ به شروع ٿي ويندي هئي پر اها ڪشمڪش به پنهنجي آخري ماڳ ماڻڻ کان اڳ ۾ ماني ٿي ويندي هئي، بلڪه ائين سمجهجي ته ناڪام ٿي پوندي هئي.

بهر حال، انهن ابتدائي قسم جي انقلابن ۽ غور فڪر جي تصادم ويدڪ ڌرم جي پيڙهه کي ڌوڏي وڌو ۽ نئين سوچ ۽ فڪر ٻڌ انقلاب کي جنم ڏيڻ ۾ هٿ ڏني. اهو انقلاب پوڄارين جي برسر اقتدار طبقي جي خلاف بغاوت هو. ان ٻڌ انقلاب ته ٻين ملڪن ۾ آيل انقلاب کان اڳتي وڌي ۽ خدا جي هستيءَ کان نابري واري، مذهب جي پاڙ تي ڪهاڙو وهاڻڻ شروع ڪيو. پر اهو حملو وقت کان اڳ هو. اهڙيءَ صورتحال ۾ جنهن ۾ حضرت انسان کي قدرت جي قانون ۽ فطرتي پونچال ۽ هلچل جي مختلف قسمن جي رنگن روپن لاءِ مڪمل ڄاڻ

ڪانه هئي ۽ جنهن ڪري خالي پورن پڄاڻن تان ذهني طور هو هٿ ڪڍڻ لاءِ تيار ڪونه هو. اهڙي وقت مذهب پنهنجي جاءِ تي هُن لاءِ روحاني ۽ سماجي ضرورت هو ۽ اُنهن حالتن ۾ ٻوڏي فلسفي جي اها انتها پسندي هُن لاءِ هاڻيڪار ثابت ٿي. هڪ پاسي اُن انتها پسندي موجود سماج کي تمام سختيءَ سان ڌونڌاڙيو ۽ غيظ ۽ غضب جو نشانو بڻايو ۽ ٻئي پاسي جديد دور جي اوسر لاءِ نئين راهه طور اهو فلسفو ڪا صحيح راهه متعين ڪري نه سگهيو.

واپاري جماعت پنهنجي حيثيت ۾ هيٺي ته هئي، پر پوءِ به اهو گروهه ئي، اُن وقت انقلاب جو ڪرنگهه هو. ٻُڌ ڌرم جي بانيءَ جو واسطو ڪٿري طبقي سان هو ۽ اهو طبقو هونئن به پوڄارين جو مخالف هو. اڳتي هلي اُنهيءَ ڪٿري طبقي ٻُڌ ڌرم جي وڌڻ ويجهڻ جا موقعا فراهم ڪيا پر جن پنڇ سيڪڙو کن ماڻهن سڀ کان اڳ ٻُڌ جي پوئلڳي اختيار ڪئي، اهي سڀ واپاري هئا. ست سئو سالن تائين هندستان ۾ ٻُڌ ڌرم جو تارو چمڪندو رهيو پر اُنهيءَ اوج واري زماني جا اهڃاڻ اڄ ڳوليا به نه ٿا لڳن ڇو ته هندستان ۾ اڳتي هلي جيڪا جوابي انقلاب جي شروعات ٿي، اُن مذهبي موت ۽ اُن جي روپ ۽ رخ، اُنهن اهڃاڻن کي نيسٽ و نابود ڪري ڇڏيو. پر پوءِ به اهو جوابي انقلاب، اُنهيءَ ويدڪ سماج کي ۽ اُن جي مذهبي قدامت کي جيئن جو تيئن بحال نه ڪري سگهيو، جنهن کي وقت جي انقلاب سنڌاڻا ڌڪ هڻي، آرن مان ڪڍي، نگهوسار ڪري وڌو هو، ڇو ته اُنهيءَ انقلاب (ٻُڌ) اصولوڪي قديم فطري مذهب جي گهڻن خدائن جي وجود کي نابود ڪري ۽ جوڻ مٽائڻ واري ڍڪوسلي جي مخالفت ڪري، هلندڙ سرشتي جي اخلاقي بنيادن کي ڊاهي وڌو هو، جنهن کانپوءِ اُنهيءَ سڄي سرشتي جي لڏندڙ عمارت جو ڊهڻ اڻ ٿر هو.

پراڻي سرشتي کي ختم ڪرڻ کانپوءِ ڪٿري ۽ واپاري گروهن گڏجي نئين سماج جي تعمير جو ڪم شروع ڪيو. اُنهيءَ ڪم کي پوري ڪرڻ ۾ کين ضرور ڪاميابي حاصل ٿي هوندي، نه ته ٻيءَ صورت ۾ ٻُڌ ڌرم ايترو وقت جتاءِ ڪري نه سگهي ها. پر پوءِ آهستي

آهستي انقلاب جي ڪمزوري ظاهر ٿيڻ لڳي. ائين سمجهه ۾ اچي ٿو ته ڪتري طبقي وڌيڪ اهميت حاصل ڪري ورتي هئي ۽ واپاري طبقو جيڪو انهيءَ سڄي انقلاب جو روح روان هو تنهن کي پنٿي اڇلائي ڇڏيو ويو. اشوڪ ۽ چندر گپت جون بادشاهيون ته قائم ٿيون، پر ڪترين جو قائم ڪيل سماج نهن کان چوٽيءَ تائين سڄو جاگيردارانه طرز جو هوندو ۽ ڪترين طاقت کي پنهنجي قبضي ۾ رکڻ لاءِ واپار جي آزاد واڌ ۽ اوسر تي پابندي وڌي هوندي.

ويڙهاڪ ڪترين جي اقتدار جو سماج مٿان لاڳيتو گهڻي وقت لاءِ تسلط جو قائم رهيو، ان جو نتيجو اهو نڪتو هوندو ته سماج جي اقتصادي صورتحال ۾ گڏ بڻ پيدا ٿي هوندي ۽ ڪافي حد تائين اها درهم برهم ٿي پيئي هوندي، ڇو ته ڪتري حڪمرانن لاءِ انهن ننڍڙين مڪاني حڪومتن خلاف لڳاتار انقلابي ويڙهاند کي به جاري رکڻ ضروري هو، جيڪي پنهنجيءَ ۾ ۾ قديم برهمڻ ڌرم جون رڪوال هيون. شهنشاه اشوڪ، قديم هند جو نيبولين هو. اشوڪ ٻڌ ڌرم کي هڪ وڏيءَ شهنشاهت جو سرڪاري مذهب بڻايو. انهيءَ سلطنت کي قائم ڪرڻ جي عمل ۾ ٻڌ انقلاب جي سماجي مقصديت ختم ٿي ويئي ۽ لڳاتار لڙاين جي ڪري سماج وڌيڪ ڌٽڙجي ويو، جنهنڪري وڻج واپار جي اوسر به ختم ٿي يارڪجي ويئي. انهيءَ غريبت ۽ افلاس عوام کي مجبور ڪيو ته هو پنهنجو سڪون ۽ ذهني آسودگي هڪ نئين مذهب ۾ ڳولڻ جي ڪوشش ڪن. اهو نئون مذهب ٻڌ انقلاب جي بگڙيل صورت ۾ هو، ڇو ته ٻوڏي رياست خود جاگيردارانه طور طريقي جي هئي ۽ هڪ جاگيردارانه رياست ظاهر آهي ته ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ مذهبي پيشوايءَ جي مدد کانسواءِ ڪانه پئي هلي سگهي. انهيءَ اوڻائيءَ کي پوري ڪرڻ لاءِ ٻڌن جا مٿ قائم ڪيا ويا. هن صورتحال آخر ڪار ٻڌمت جي شڪست جا سبب پيدا ڪيا ۽ ان جا آثار ظاهر ڪيا ۽ ائين برهمڻي جوابي انقلاب لاءِ ميدان تيار ٿي ويو.

قديم زماني جي انقلاب ۾ ۾ لاڙا صاف ظاهر آهن: ٻاهه ڊوهه ۽ نئين سر اڏاوت يعني تخريب ۽ تعمير. هڪ لحاظ کان هر انقلاب لاءِ

ضروري آهي ته پراڻي سرشتي يا نظام جي جاءِ تي، ان جي خاتمي آئيندڙ انقلاب ۽ ترقي پسند اصولن جي بنياد تي، نئين سرشتي جي اهڙي اڏاوت عمل ۾ آڻي، جيڪا وقت جي ضرورت جي خيال کان لازمي ۽ اڻ تر هجي. دراصل اهو وقت جي ضرورت جو امر ئي پراڻي نظام جي خاتمي جو فيصلو صادر ڪري ٿو. جيڪڏهن غور سان ڏٺو وڃي ته تخريب يا ڊاهه ڊوهه، انقلاب جي زورائيتي ۽ هڪدم آمد جو نتيجو آهي، جنهن جو پنهنجي زور ۽ رفتار سبب، نئين سر اڏاوت يا تعمير سان ائين ڏسبو آهي جڻ ڪو واسطو ئي ڪونهي. بنيادي طور، تعمير جو واسطو انقلاب جي انهن عنصرن جي طاقت تي مبني آهي، جيڪي ان انقلاب وسيلي نئين اڏاوت يا جديد نظام جي قيام ۽ تعمير جا دعويدار هوندا آهن.

ٻڌ انقلاب نئين اڏاوت ۽ جوڙجڪ جي ابتڙ، پنهنجي سڄي ابتدائي اڌمي ۾ ڊاهه ڊوهه ۽ تخريب ڏانهن مائل ۽ ان ئي حيثيت ۾ نمايان نظر اچڻ لڳو. ان جي ان رجحان پيدا ٿيڻ جو وڏو سبب ان جي هڪڙي مک حمايتي عنصر يعني ”واپاري طبقي“ جو ڪمزور هئڻ هو. ٻڌ انقلاب پنهنجي ٻئي مک حمايتي سماجي عنصر يعني ”ڪٽري طبقي“ جي تحريڪ هيٺ ويدڪ سماج جي پڻ بنياد کي ته اکوڙي وڌو ۽ برهمڻي اقتدار کي به نيست و نابود ڪري ڇڏيو پر جيئن ئي نئين سماج جي سنوارڻ سينگارڻ جو وقت آيو، ته انقلاب جي اها ڪمزوري ظاهر ٿيڻ لڳي ۽ ان ڪمزوريءَ جي ڪري ئي آيل انقلاب رڳو پراڻي سرشتي کي ڊاهڻ ۾ پورو رهيو. انقلاب آئيندڙ قوتون، بجاءِ انهيءَ جي ته ٻڌمت جي تعميري اصولن کي اڳتي وڌائي، سماج جي تعمير ڪن، ان جي ابتڙ رڳو پراڻي سماج جي تباھ ڪاريءَ ۾ مصروف رهيون. ان لڳاتار تخريب جو نتيجو هيءُ نڪتو ته چوڌاري تباھي ۽ بربادي ڏسي، ڪيترا ته ٻڌمت جا پيروڪار به، تباھ ٿيل سماج جي مسئلن کي هيڪانڊو وڌندو ڏسي، دلشڪسته ٿي پيا ۽ ذهني سڪون حاصل ڪرڻ لاءِ نرواڻ (چوٽڪاري) جي ڳولا ۾ مصروف ٿي ويا. اهو به ممڪن هو ته آخرڪار تعميري لاڙو سماج جي پلائيءَ لاءِ وڪ وڌائي

ها، پر جيئن ئي پنهي لائن، يعني تعمير ۽ تخريب جي وچ ۾ چڪتاڻ شروع ٿي ته ٻڌ سماج جي پنهنجي حيثيت نجهڙڻ لڳي. جوابي انقلاب جيڪو هونئن ته مات کائي ويو هو، پر فنا ڪونه ٿيو هو، تنهن پنهنجو جوابي حملو شروع ڪيو. هوڏانهن ٻڌ سماج اڳي ئي پنهنجي اندروني چڪتاڻ ۾ مبتلا هو، جنهنڪري برهمڻي رجعت پسند حملي آڏو پير ڪوڙي پيهي نه سگهيو.

ٻڌمت کي مات ڏيڻ کانپوءِ ۽ پنهنجي زور ۽ ”ڌرم“ کي ٻيهر قائم دائر رکڻ لاءِ برهمڻن پنهنجي فيلسوفي سوچ وڀجار کي پٺي ۽ پويان اڇلائي ۽ پنهنجي حڪمت ۽ معرفت ڀريل اپنشدن کي ميساري، هزارين ورهيه پراڻن ويدن ۾ وڃي سام ورتي. جيڪڏهن ٻڌ انقلاب جي ڪاميابين جا اهڃاڻ گم آهن، ته هن جوابي انقلاب جي تباهه ڪارڻن ۽ بربادين جي تواريخ به گهڻي قدر نامعلوم آهي.

انقلاب ۽ جوابي انقلاب جي هن خوفناڪ ڪشمڪش معاشري کي هڪ زبردست ڀونچال ۽ بدنظمي ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو. پراڻي دور جو انسان جنهن کي پنهنجي قوت ۽ حيثيت جي ڄاڻ ڪانه هئي، ان لاءِ ضروري ٿي پيو ته هو انهيءَ ڀونچال ۽ بدنظميءَ کان بچڻ لاءِ فوق الفطرت (غيبِي) قوتن جي وڃي سام وٺي ۽ پنهنجي سماجي ۽ ذهني سلامتيءَ ۽ سڪون جو اهمتمام ڪري ۽ ائين ڪين. هن دنيا ۾ يا ٻئي جنم ۾ ڪو سڪ ۽ شانتِي نصيب ٿئي. هيڏي ساري عالمي پولار ۽ دنياڻي آڙاهه ۾ انسان لاءِ نيست و نابود ٿيڻ جي برعڪس آئنده جي دم دلاسن تي خوش رهڻ وڌيڪ چڱو هو. ڇو ته انساني فطرت ۾ زندهه رهڻ جي آس هميشه رهندي آهي ۽ برهمڻن انهيءَ آس جي آڙوڻي پنهنجن وشواسين کي حڪم ڪيو ته ديوتائن جو پوڄا پاڻ وري شروع ڪريو ڇو ته ديوتائون توهان کي مصيبتن ۽ سورن کان نه رڳو هتي بچائيندا، پر جيڪڏهن اوهان ڌرمي ڊگ پلجي نه ويو ته ٻئي جهان ۾ به اوهان کي اجورو ملندو. ڌرم مان برهمڻن جو مول مقصد هو منوءَ جي قائم ڪيل سماجي اصولن جي پابندي ڪرڻ، ڇو ته اهو سڄو طريقي ڪار برهمڻي فوقيت ۽ برتريءَ کي مضبوط ڪرڻ لاءِ ٺاهيو ويو هو.

انساني سماج کي جيئن اڃ آهي، تيئن انهيءَ وقت به سڪون جي ضرورت محسوس ٿي هوندي. انهيءَ سڄي سڪون جو مظهر خدائن (ديوتائن) کي بڻايو ويو ۽ اهڙيءَ ريت انهن جا گماشتا يعني پوڄاري هڪ دفعو وري برسر اقتدار اچي ويا ۽ انهن جو مک اڳواڻ شنڪر آچاريه هو. شنڪر آچاريه کي هندستاني تهذيب ۽ ثقافت جو بهترين نمونو سمجهيو وڃي ٿو. اهو ڪنهن حد تائين درست به هجي، پر سماجي نقط نظر کان شنڪر آچاريه هڪ وڏي مصيبت هو ۽ سندس آشيرواد ۽ اڳواڻيءَ ۾ اهو جوابي انقلاب هندستان لاءِ هڪ آپڊا بڻجي آيو. انهيءَ ٻڌ ڌرم جو خاتمو آڻي ڇڏيو. جنهن وقت ٻڌ ڌرم جو خاتمو آندو ويو ته ان سان گڏوگڏ هندستان ۾ صحتمند معاشرتي اوسر ختم ٿي چڪي هئي ۽ انهيءَ دڪدائڪ حادثي جا اثر اسان وٽ اڄ تائين موجود آهن. تنهن کانپوءِ هندستاني تواريخ تقريبن سڄي، انقلابي تحريڪن کان وانجهيل رهي آهي. ان کانپوءِ ڏٺو وڃي ته هندستان ۾ جيڪا به ٿوري گهڻي ردوبدل ٿيندي آئي آهي اها سڀ ٻاهرين حملن جي ڪري ٿي آهي. خاص طرح گذريل هڪ هزار ورهين ۾ هر ڪا اٿل پٿل ڪنهن نه ڪنهن ٻاهرين حملي جي ڪري ٿي آهي. هندستان جي انهيءَ عجيب و غريب حيثيت جو انهيءَ کانسواءِ ڪوبه جواز ڪونهي ته غير قدرتي اوسر جي ڪري اهڙيون تحريڪون زور وٺي نه سگهيون، جيڪي وقت سر ۽ وقت آهر سماجي ڍانچي کي مٽائي يا پوريءَ طرح بدلائي سگهن. جيڪڏهن ٻاهرين حملن جي ڪري هندستاني سماج ۾ وقت به وقت ڦيرين گهيريون نه اچن ها ته اڄ هي سماج ڪڏهو ڪو دفن ٿي چڪو هجي ها.

هندستان تي پهريون حملو مسلمانن ڪيو. انهي کان انڪار جي گنجائش ڪانهي ته اسلام به خود هڪ انقلاب جي پيداوار هو. آخرڪار اهو انقلاب هندستان به رسي ويو ۽ منڍ ۾ کيس انقلابي قوت جي حيثيت ۾ ئي ڪاميابي حاصل ٿي. چيو وڃي ٿو ته اسلام اچڻ سان هندستانين کي قرآن ۽ تلوار مان ڪنهن به هڪ وڙجي چونڊڻ جي آڇ ڪئي، پر انهيءَ بيان ڪرڻ کان اڳ هن حقيقت کان منهن موڙڻ

جي ضرورت ڪانهي ته هندستانين کي اها وڏي ٺيندي هئي ته قرآن کي مڃڻ کانپوءِ هو هڪ عالمگير برادريءَ جا رڪن بڻجي پئي ويا. انهيءَ برادريءَ ۾ شامل ٿيڻ کانپوءِ ڪنهن لاءِ پيدا ڪونه پئي رهيو. ان حيثيت ۾ اسلام قبول ڪرڻ کي ڇا بزدلي يا شڪست خوردگي چئي سگهجي ٿو؟ ڇا، اسلام انهيءَ دور ۾ چوڻڪاري جي هڪ آڇ ڪونه هو؟ ٻڌمت جي مات ڪاٽڻ کانپوءِ هندستاني عوام برهمڻ رجعت پسنديءَ جي گهاٽي ۾ پيڙجي رهيو هو ۽ انهيءَ ۾ به خاص ڪري هيٺئين طبقي جي حالت ايتري ته خراب ٿي چڪي هئي، جو جڏهن اسلام کين انساني ڀائپي ۾ برابريءَ جي طور طريقن سان رهڻ جي آڇ ڪئي ته انهن خوشيءَ سان ان پيغام کي قبول ڪيو. بنيادي طرح اسلام جي ڪاميابيءَ جو راز اهو هو، نه ته عرب کان آيل چند سئو حمله آور هندستان فتح ڪري ڪونه سگهن ها.

انگريزن جي آمد به ڪجهه اهڙيءَ ريت جي هئي. باقي هن دفعي هندستان کي هنن غير ملڪين اڪيلو پاڻ فتح ڪونه ڪيو هو. پر هندستاني پنهنجي سر غير ملڪين سان گهاٽا ٿيا هئا. جيستائين صورتحال جي اصلي حيثيت کي انهيءَ طريقي سان نه پر ڪوتيسٽائين هندواسين کي برطانوي فتح جي تواريخي قدرن جو سچو پچو رخ سمجهڻ ۾ ڏکيائي ٿيندي. آخر ڏسڻ گهرجي ته اهو ڪهڙو سبب هو جو هندستانين جي هڪ وڏي تعداد، انگريزن کي ملڪ فتح ڪرڻ ۾ مدد ڪئي. ان جو مکيه ڪارڻ هو ته ملڪي حالتون ڪنهن اٽل پٿل جي تقاضا ڪري رهيون هيون. انهيءَ اٽل پٿل کي همٿائڻ واريون طاقتون هندستان اندر نٿل هيون ۽ پنهنجي ڪمزوريءَ جي ڪري انهن هڪ غير ملڪي طاقت سان ٺاهه ڪيو. اهو سڀ ڪجهه انهيءَ ڪري عمل پذير ٿيو، جو ڪمزور طاقتون هندستان جي فردسوده سياسي سرشتي ۽ سڙيل سماجي ادارن کي پنهنجي مقصدن آڏو رنڊڪ سمجهي، نگهو سار ڪرڻ لاءِ جتن ڪري رهيون هيون. هاڻي جن صاحبن به تواريخ کي هڪ سائنس جي حيثيت ۾ پڙهيو آهي، اهي هندستان تي برطانيه جي فتح کي انقلابي واقعو سمجهڻ تي

مجبور آهن، پر اهو به ياد رکڻ گهرجي ته جيڪي به انقلاب ٻاهرينءَ مداخلت سان پيدا ٿيندا آهن يا ڪيا ويندا آهن، ته اُن مداخلت سان انهن مان مناسب نتيجا حاصل ڪري ڪونه سگهبا آهن. انهيءَ ڪري برطانوي چڙهائيءَ هندستان جي فرسوده ادارن کي ختم ته ڪري ڇڏيو، انهن جي ڊاهه ڊوهه ۽ ڊانوان ڊوليءَ جو ڪم ته ڏنو پر نئين سر تعمير جو ڪم اڃا رهيو پيو آهي.

انقلابِ فرانس

انقلابن جي انهيءَ اپتار کانپوءِ جن جي پرورش مذهب جي گود ۾ ٿي، اسين انقلابن جي هڪ ٻئي دور ۾ پهچي چڪا آهيون. قديم تهذيب جي شڪست ۽ خاتمي کانپوءِ نون بنيادن تي هڪ نئون سماج قائم ٿيو، جيڪو هڪ هزار سالن تائين هليو. انهيءَ زماني کي ”وچون دور“ ڪوٺيو وڃي ٿو. انهيءَ زماني کانپوءِ دنيا هڪ نئين دور ۾ داخل ٿي ويئي.

انقلاب فرانس هڪ اتفاقي حادثو نه هو ۽ ساڳئي وقت نه وري پنهنجي قسم جو ڪو پهريون انقلاب هو. اهو انقلابي سلسلو جنهن جي پڄاڻي انقلاب فرانس تي ٿي، ان جي شروعات چوڏهين ۽ صديءَ ۾ ٿي چڪي هئي. اهو وچين شهري (بورژوا) طبقي جو انقلاب هو، جنهن مذهب کي ختم ڪري، جاگيرداريءَ کي نيست و نابود ڪيو، تنهن جي جيوڙن جي پالنا عيسائي خانقاهن ۾ ٿي. پهريائين ڪيترن سئو سالن تائين اهو عمل ماڻ مٺ ۾ جاري رهيو. پر آخرڪار لاوا ڦاٽي نڪتو ۽ اهم تواريخي واقعا ظهور ۾ آيا. عام طور سمجهيو وڃي ٿو ته انقلابي دور جي شروعات انقلاب فرانس کان ٿي آهي پر ان کان اڳ انگلستان ۽ آمريڪا ۾ اهم انقلاب اُسريا هئا. ”ميگنا ڪارٽا“ (”حقن جو وڏو دستاويز“) انگلينڊ ۾ هڪ وڏي سياسي انقلاب جو نتيجو هو. انهيءَ کان سواءِ ٻيا به ڪيترائي انقلابي واقعا، انقلاب فرانس کان اڳ رونما ٿي چڪا هئا، جيئن مثال طور، اطالوي جمهوريت جو قيام جرمنيءَ جي هارين جي لڙائي ۽ ڊچ جمهوريت جو عروج.

انهيءَ ٻئي انقلابي دور جو، يورپ ۾ سونهون به تاجريا واپاري طبقو هو. انهيءَ انقلاب جاگيرداريءَ خلاف جهاد جي صورت اختيار

ڪئي. اها جاگيرداري پن قسمن جي هئي، ديني ۽ دنياڻي جاگيرداري. وچين دور ۾ دنياڻي جاگيردارن جو اقتدار ايترو ته سگهارو ۽ غالب بڻجي ويو جو سماجي اختيار، مذهبي مهندرن جي هٿان نڪري، انهن جي قبضي ۾ اچي ويو. پر تنهن هوندي به مذهبي اڳواڻ انهيءَ اقتدار ۾ وري به ڀاڱي ڀاڱيوار هئا. واپاري طبقو انهن پنهنجي قوتن جي خلاف هو، پر انهيءَ دور ۾ واپاري طبقي ۾ وڏي ڦير گهير اچي چڪي هئي. واپاري طبقو هاڻي ٻين جي تيار ڪيل شين جي مٽاستا تي قناعت ڪونه ڪري رهيو هو، پر هاڻي کيس ماڳهين پيداوار جي عمل سان به دلچسپي ٿي پيئي هئي. اهڙن واپارين جي جماعت هڪ صنعتي (ڪارخانيدار) جماعت بڻجي چڪي هئي ۽ ان پيداوار جي نون طور طريقن کي رائج ڪيو. هي دنيا جو ٻيو انقلابي دور يعني سماجي انقلاب جو دور هو.

سماجي انقلاب جي شروعاتي ڏينهن ۾ زمين پيداوار جو اڪيلو وسيلو هئي ۽ اها انساني آباديءَ جي وڏي حصي لاءِ روزگار جو وسيلو به هئي. پر پيٽ ڀرڻ کانسواءِ ٻيون به انساني گهرجون آهن تنهن ڪري انساني محنت جو ڪجهه حصو ٻين ضرورتن، پوري ڪرڻ ۾ صرف پئي ٿيو. اهڙيءَ ريت صنعتن جي اوسر ٿيڻ لڳي. شروعات ۾ صنعت، زراعت جي ٻانهي هئي، پر اڳتي هلي ٻنهي مان هر هڪ جي منفرد جداگانه حيثيت قائم ٿي.

اهي صنعتون عام استعمال ۾ ايندڙ شين کي مٽاستا لاءِ پيدا ڪنديون هيون، جنهن لاءِ واپاري طبقي جو هٿڻ ضروري هو. آهستي آهستي واپاري طبقي پيداوار جي ذريعن ڏانهن به پنهنجو هٿ وڌايو ۽ انهن تي قبضو ڪرڻ شروع ڪيو. اهڙي ريت واپاري طبقو هڪ نئين گروهه جي حيثيت سان اوسرڻ لڳو، جيڪو وچين دور جي جهونن واپارين کان جداگانه حيثيت ۾ هو ۽ اهي ماڻهو انهيءَ انقلاب جا مهندار ثابت ٿيا، جن اڳتي هلي وچين دور جي تمدن کي فنا ڪري، نئين تهذيب جو بنياد وڌو. اها نئين انقلابي جماعت ڪاريگرن، صنعتي مزدورن، واپارين ۽ ننڍن ڪارخانن جي مالڪن تي مشتمل هئي. اهي

سڀئي عنصر صنعتي پيداوار جي عمل ۾ مصروف هئا.

هن دور جي سماجي ڪشمڪش به اها ئي واڌو پيداوار تي قبضي ڪرڻ جي سلسلي ۾ هئي. هاري، ڏينهن رات پورهيو ڪري رهيا هئا. پر سخت محنت جي باوجود به سندن پيٽ مشڪل ٿي پريو. پيداوار جو گهڻو حصو زمين جي مالڪن جي قبضي ۾ پئي ويو. اهڙيءَ طرح سماج ۾ ماڻهن جو وڏو حصو بدحاليءَ جي حياتي گذاري رهيو هو. پر نوان ڪارخانا نت نئون شيون پيدا ڪري رهيا هئا ۽ انهيءَ لاءِ خريدارن جي ضرورت هئي. جيڪڏهن سماج جو وڏو حصو بدحال هجي ته خريدار ڪٿان ايندا! آخر ڪار جاگيردار سڄي تيار ٿيل مال کي خريد ڪري ته نه پئي سگهيا! جيڪڏهن هارين کي تباهه حاليءَ کان نجات ملي ۽ واڌو پيداوار جو به گهڻو حصو وٺن رهي ته اُهي صنعتي شين جا خريدار بڻجي پئي سگهيا. انهيءَ ڪري واپارين ۽ ڪارخانيدارن، هارين جي خوشحاليءَ لاءِ پاڻ پتوڙڻ شروع ڪيو. سندن انهيءَ پاڻ پتوڙڻ جو وڏو سبب اهو هو ته خود انهيءَ طبقي (صنعتڪارن ۽ واپارين) جو ذاتي مفاد سماج جي مفاد جو هڪ حصو بڻجي چڪو هو. انهيءَ ڪري هو ان انقلاب جا سرواڻ بڻجي ويا، جنهن جو بنيادي مقصد هو ته اهم پيداوار، يعني زميني ملڪيت جي فرسوده ۽ پراڻي سرشتي کي ختم ڪري پيداوار جي جديد طريقن کي فروغ ڏنو وڃي ڇو ته سماجي ترقيءَ لاءِ ائين ٿيڻ ضروري آهي.

هاڻي واڌو پيداوار تي قبضي ڪرڻ يا انهيءَ ۾ ڀاڱي ڀاڱينوار ٿيڻ جو فقط سوال ڪونه هو، پر چڪتاڻ انهيءَ حد تي پهتي ته واڌو پيداوار کي وڌيڪ سماجي ترقي ۽ اوسر جو ذريعو بڻائجي. سڄي ناڻي يا سڄيءَ موٽيءَ جو جيئن ته مُڪَ نقطو محنت آهي، انهيءَ ڪري پيداوار کي وڌائڻ لاءِ ۽ قومي موٽيءَ ۾ واڌ آڻڻ لاءِ، محنت کي هڪ کاتي مان ٻئي کاتي ڏانهن منتقل ڪرڻ ضروري هو. اُهو ٻيو کاتو صنعتي پيداوار جو هو، جنهن جي انهيءَ گهرج، هاريءَ کي صنعتي مزور بنائڻ شروع ڪيو. هونئن ته اهو طريقي ڪار سماج جي گڏيل پلائيءَ لاءِ ضروري هو، پر جيڪڏهن محنت زراعت جي ساڳئي شعبي

هر رهڻ بدران پيداوار جي ڪنهن ٻئي کاتي ۾ منتقل ٿي ته ان مان خاص جاگيردارن کي سخت نقصان پهچڻ جو امڪان هو ڇو ته انهيءَ حالت ۾ قومي دولت تي قبضي ڪرڻ لاءِ زمين جو مالڪ هئڻ ضروري نه هو ۽ ان ريت قومي ناٿويا قومي موڙي جاگيردارن جي تسلط کان ڪسڪي، ڪنهن ٻيءَ جماعت جي قبضي ۾ پيئي ويئي ۽ جيئن جيئن صنعت کي پختگي حاصل ٿيندي ويئي، انهيءَ ريت تاجر ۽ صنعتڪار جماعت جو اثر ۽ رسوخ وڌندو ويو ۽ اهڙيءَ ريت جاگيردارن جي سماج ۾ مٿانهين ۽ طاقتور حيثيت جو خاتمو پئي ٿيو. اهو سڀ ڪجهه ضروري هو ۽ ائين ٿيو ڇو ته انهيءَ ڪانسواءِ سماج جي ترقي ممڪن ڪانه هئي. سماج جي گڏيل پلائيءَ جي تقاضا هئي ته جاگيردارن کي سندن سماجي بالادست حيثيت تان هٽائجي. انهي ڪري هيءُ انقلاب ضروري ۽ اڻ ٿر ٿي پيو.

هن انقلاب جي اوسر يورپ ۾ پندرهنين صدي عيسويءَ ۾ شروع ٿي ۽ سترهين صديءَ تائين جاري رهي. انساني تواريخ ۾ اهو دور جدوجهد ۽ سجاڳيءَ جو دور هو، ڇو ته انهي زماني ۾ يورپ هڪ عظيم الشان تحريڪ کي جنم ڏنو. اها تحريڪ ايتري ته انقلابي ثابت ٿي، جو اها آئنده هميشه لاءِ پُر زور ۽ جوان جملن رهڻي هئي. انهيءَ تحريڪ جي انقلابي حيثيت، وقت ۽ جاءِ جي قيد کان آزاد آهي. هن تحريڪ مان منهنجو مطلب سائنس جي تحريڪ آهي.

يورپ جو وچون شهري (بورژوا) طبقو سائنس جي وڌڻ ۽ زور وٺڻ ڪانسواءِ انقلاب کي ڪامياب بنائي نه پئي سگهيو. اڳين روايتن کي هيءُ ازخود ڇڏي نه پئي سگهيو ۽ انهيءَ جهنجهت مان آزاد ٿيڻ ڪانسواءِ ان لاءِ وسيع انساني آزاديءَ ڏانهن وڪ وڌائڻ محال هو. پراڻي سڀ ڪم سائنس جي وسيلي ٿيا. پهريائين انهيءَ فلسفي (سوچ ويچار) جي تعمير ٿي، جيڪا سڀ کان اڳ سوداگرن (واپارين) ۽ باغي پوچارين شروع ڪئي هئي، پر انهيءَ زماني ۾ گهڻي ڳالهه پڌر پئجي نه سگهي هئي ۽ ڪم جو اڪلاءُ نه ٿي سگهيو هو، ڇو ته مادي يا طبعي ڄاڻ ۽ علم اڻ پورو ۽ ناقص هو. پوءِ ڏاڪي به ڏاڪي ڄاڻ جي اها اڻ

پورائي ۽ ڪمزوري ختم ٿيندي ويئي ۽ ارڙهين صديءَ تائين مادي علم پنهنجي پوري جوڀن سان سنوارجي سينگارجي اُسرِيو. انهيءَ علم جي ڪري جديد انقلابي جماعت جي لاءِ هاڻي رستو کليل هو ته ڏند ڪٽائڻ، اڻ ٿيڻ ۽ غير عقلي قوتن کي رد ڪري، هڪ سچي ۽ حقيقي فلسفي جي پيڙهه جو پيڙ رکي. علم، طاقت جو مرڪز آهي. هاڻي جڏهن سائنسي ڪوجنائن مان انسان پنهنجي بقا ۽ خوشحاليءَ لاءِ فائدا حاصل ڪرڻ لڳو ۽ جديد پيداوار عوام جي زندگيءَ کي ٿورو گهڻو خوشحال بڻايو ته جاگيردارن جي اقتدار ۽ طاقت جو خاتمو اچڻ لڳو.

اوهين جيڪڏهن انقلاب جي سچيءَ تواريخ کي پڙهڻ گهرو ٿا ته اُن لاءِ جديد سائنس جي تواريخ پڙهڻ ضروري آهي. انقلاب جي تواريخ جو ايڏو روشن باب شايد ٻيو ڪونهي. سائنسدان مها انقلابي هئا. جيڪڏهن سائنسدان نه هجن ها ته انقلاب فرانس ڪڏهن به وجود نه اچي ها. مارڪسي فلسفو به نيوتن کان وٺي ڊارون تائين سائنسي ترقي ۽ اوسر جي پيداوار آهي.

انقلابي تواريخ جو هڪ اهم باب مذهب به آهي. جنهن انساني ترقيءَ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. مهاتما ٻڌ، حضرت مسيح ۽ حضرت محمد انقلاب جا عظيم علمبردار هئا. وچين شهري (بورژوا) انقلاب جي پهرئين دور ۾ به مذهب کي مکيه حيثيت حاصل هئي. وچين شهري (بورژوا) طبقي جديد سائنس جي مدد سان جنهن فلسفي کي جنم ڏنو، اهو حد درجي جو انقلابي هو ۽ انهيءَ سوچ ۽ فڪر غير عقلي ۽ غير فطرتي قوتن کي دنياڻي ڪاروبار مان نيڪالي ڏيئي ڇڏي. اهڙيءَ ريت مذهب تي اُن فلسفي ڪهاڙي جو ڪم ڪيو. پر پوءِ به انهيءَ انقلاب جي شروعات ۾ مذهب مکيه فرض ادا ڪيو. هارين ۽ پورهيتن ۾ مذهب اهميت وارو هو ۽ سندن اڻڻي ويهڻي ۽ لڳ لاڳاپو مذهب سان هو. ٿوري گهڻي شهري آبادي، جنهن جو واسطو ڪُن ۽ انجڻين سان هو، تنهن جي سوچ ۾ ڪجهه ٿير ڦار آئي هئي. پر پوءِ به انهن ماڻهن جو انگ گهٽ هو، جيڪي ائين مذهبي روايتن کان ٿورو يا گهڻو آڃا ٿيا هئا. بهرحال، انهيءَ وقت به انساني آباديءَ جو گڏج حصو جديد سائنس جي اثر کان

محروم هو. پوءِ به بورزوا انقلاب جي پهرئين دور ۾ مذهب جي جذبي ۽ تحرڪ هيٺ هارين جي بغاوت اهم آهي. اهڙيءَ ريت انقلاب فرانس جي سوپ به هارين جي مدد کانسواءِ ممڪن ڪانه هئي. هارين جي بغاوت جو مکيه سبب هيءُ به هو ته خود پادرين جي هڪ گروهه ٻئي گروهه جي خلاف اُٿي، اُن بغاوت ۾ اڳواڻي ڪئي هئي. انقلاب جي تواريخ جو اهو ڏاڪو به حد درجي جو حيرت انگيز آهي.

رومي شهنشاهيت جي زوال کانپوءِ عيسائي مڙهيون تعليم جو واحد مرڪز ۽ ملڪ جي اقتصادي زندگيءَ جو به ڳڙهه هيون. انهن مڙهين ۾ گهريلو هنرن جي شروعات ٿي ۽ جديد سائنس جي شروعات به اُتان ٿي. موجوده سائنس جا مهندار ۽ جنم داتا سڀ جا سڀ عيسائي پادري آهن. جيڪڏهن انهيءَ نقطي نگاهه سان ڏٺو وڃي ته مڃڻو پوندو ته انهن مڙهين انقلابي ذميواري ادا ڪئي. اهو به ظاهر هو ته ديولين جا حڪمران ۽ مذهبي پيشوا انهيءَ چرپر کي چڱيءَ نظر سان ڪونه ڏسندا هئا. اُن پادري حڪمران طبقي اهڙيءَ اُٿل پٿل ۽ چرپر کي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، چو ته جيڪي پادري ۽ راهب پڙهڻ ۽ علمي مشاهدن ۽ تجربن ڪرڻ ۾ محو هئا، تن کي اهڙا مسئلا اُٿاريا، جيڪي ڪليساڻي حڪمرانن کي اُگرا لڳا. انهن حاڪمن، مسئلن اُٿاريندڙن سان مرڳو سخت رويو اختيار ڪيو. موت ۾ راهبن ۽ پادرين ڪليساڻي حڪمرانن خلاف بغاوت جو علم اُڀو ڪيو. انهن حق پرستن کي ڪافر ۽ ڌرم-تياڳي يا مرتد سڏيو ويو ۽ کين جسماني عذاب ڏنا ويا.

شروعاتي سائنس جا اُهي شهيد، بورزوا انقلاب جا جنم داتا (باني) هئا، پوءِ اُهي ڪٿي راهب ۽ پادري هئا. انهن هڪ مادي فلسفي جو بنياد وڌو. انهن عظيم انسانن پهريائين خدائن ۽ ديوتائن ۽ پوءِ سڄي وهم ۽ مذهبي خرافات جي موت جو سامان پيدا ڪيو.

انهيءَ تحريڪ جي پٺڀرائي، منلي ۾ هارين ۾ پيدا ٿيندڙ احساس محروميءَ ڪري ٿي. پادرين جي جماعت به هاڻي اڪيلي سر حڪمران ڪانه هئي، پر جاگيردارن سان گڏ اقتدار ۾ ڀاڱي ڀائيوار

هئي. وچين دور ۾ ڪليساٽون ۽ گرجا گهر هونئن به جاگيرداريءَ جا اڏا هئا. وچين دور ۾ ائين ڪٿي سمجهجي ته ڪليسا ۽ گرجا گهر سڀ کان وڏو جاگيردار هو. ان وقت علمي دنيا ۾ اپريل ”ملحدانه“ تحريڪ، دراصل انهن ”روحاني جاگيردارن“ جي خلاف هئي. بورزوا جماعت اڃا وجود ۾ ڪانه آئي هئي پر بورزوا انقلاب جي اها شروعات ٿي چڪي هئي. ان انقلاب باغي پادرين جي اڳواڻيءَ هيٺ هارين جي بغاوت اختيار ڪئي. هڪ اسرندڙ جماعت انقلابي تحريڪن تي پنهنجو اخلاقي اثر رسوخ پهريائين وجهندي آهي ۽ اهواثر رسوخ عجيب و غريب شڪليون اختيار ڪندو آهي. مثال طور، پادرين پنهنجي بغاوت لاءِ هيءَ جواز ڏنو ته ڪليسا ئي حڪمران اقتدار کي پنهنجي مفاد لاءِ ناجائز طريقي سان استعمال ڪري رهيا آهن.

مون کي خبر ڪانهي ته هنن ستن پڙهڻ وارن کي جرمنيءَ ۾ هارين جي بغاوت متعلق ڪيتري ڄاڻ آهي، جنهن تي هزارين ڪتاب لکجي چڪا آهن.

اها هڪ مذهبي تحريڪ هئي، جنهن جا سڀئي اڳواڻ پادري هئا، سندن انتهائين طبقي جو راهنما به هڪ پادري هو. جنهن جو نالو مَنز هو ۽ هي پهريون شخص هو، جنهن ڪميونزم جو پرچار ڪيو. انهيءَ وچ ۾ بورزوا انقلاب هڪ اهڙي صورت اختيار ڪئي، جيڪا ان دور ۾ ان کان به دلڪش هئي. يورپ جي مذهبي سڌارن (Reforms) جي تواريخ جي باري ۾ اوهان کي ڄاڻ هوندي. ظاهري طور انهيءَ تحريڪ جو مول مقصد ڪليسا کي سنوارڻ سڌارڻ هو، پر اصل ۾ اها وچين شهري (بورزوا) انقلاب جي ابتدا هئي.

جيستائين سائنس ايتري ترقي نه ڪئي، جو هڪ مادي فڪر جي تعمير مڪمل ٿئي، تيستائين مذهب ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ انساني دلين مٿان قابض رهيو ۽ هر هڪ شخص لاءِ ضروري هو ته هو ڪنهن نه ڪنهن اڻڌڻيءَ طاقت جي ڏيک وٺي. پر انساني فطرت ۾ سمائل آهي ته هو پنهنجي خدا کي پنهنجي خواهشن ۽ مرضي مطابق خاص قالب ۾ گهڙيندو آهي. رومي ڪليساٽن جو خدا جاگيرداريءَ جو

نگهبان هو. ٻئي پاسي باغين کي وري اهڙو خدا پاڻءَ کونه پئي پيو. باغين جو گذارو به خدا کان سواءِ کونه ٿي پئي سگهيو تنهن ڪري باغين خدا ۽ ڪليساٿن جي سنوارڻ جو ڏمو ڪٺيو. ترقي پسند هئڻ ڪري هو ترقي پسند خدا جي ڳولا ۾ هئا پر پراڻي خدا جا گماشتا روم ۾ برسر اقتدار هئا ۽ سڄو يورپ مقدس سلطنت روما جي ماتحت هو. جيستائين يورپ جو ڪوبه حڪمران خدا جي اُن گماشتي (يعني پوپ) آڏو ڪنڌ نه جهڪائيندو هو، تيستائين هو پنهنجي مٿي تي تاج پهري نه ٿي سگهيو.

مذهب سنوارڻ يا ديني اصلاح جي تحريڪ اصل ۾ پوپ جي اقتدار کي ختم ڪرڻ جي تحريڪ هئي. هاري ۽ پورهيت خدا ۾ ويساهه رکندڙ هئا، جيڪڏهن کين چيو وڃي ها ته خدا غلطيءَ تي آهي ته هُو قطعي طور ويساهه کونه ڪن ها. انهيءَ ڪري کين ٻڌايو ويو ته خدا ته ٺيڪ آهي پر سندس گماشتا گندا آهن ۽ انهن کي ختم ڪيو وڃي.

نئون دور

گهڻو ڪري اهو سمجهيو ويندو آهي ته انگلستان هڪ اهڙو ملڪ آهي، جتي ترقي نهايت پرامن ۽ آئيني طريقي سان ٿي آهي ۽ ثبوت طور انگلستان جي تواريخ کي پيش ڪيو ويندو آهي. انهيءَ ڪري اسان کي انگلستان جي پيروي ڪرڻ لاءِ چيو ويندو آهي ۽ ٻڌايو ويندو آهي ته هندستاني نوجوانن جو چڱو خاصو تعداد انگلستان جي يونيورسٽين مان تعليم ۽ تربيت حاصل ڪري اچي، ته هندستان انقلاب کانسواءِ به ترقيءَ جي راهه تي گامزن ٿيندو. اهڙيءَ حالت ۾، جيڪڏهن هندستان انقلاب کانسواءِ سچ پچ ترقي حاصل ڪري سگهي ته ڪنهن کي به اعتراض ڪونه ٿيندو. هر شخص جي چاهنا هوندي آهي ته سندس خراب ڏند بغير ڪنهن ايڏاءِ جي ڪڍيا وڃن. پر اهو چوڻ نسورو غلط آهي ته انگلستان ۾ انقلاب ڪونه آيا آهن بلڪه اهو مڃڻو پوندو ته انگلستان جي تواريخ لڳاتار انقلابن جي تواريخ آهي. انگلستان ۾ انقلاب فرانس کان اڳ هڪ خونريز انقلاب اچي چڪو هو. انگريز اڳ ۾ ئي هڪ بادشاهه جو ڪنڌ ڪپي چڪا هئا، ”وحشي“ فرينچن ته انهيءَ ڪم جي رڳو پيروي ڪئي هئي. انهن حقيقتن کي پنيءَ پويان شايد انهيءَ ڪري اڇلائڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي جو انگلستان جو انقلاب بنيادي طور هڪ مذهبي تحريڪ هئي. هيءَ تحريڪ ڪليسا کي سڌارڻ واري تحريڪ جو هڪ جز هئي ڇو ته مذهبي ماڻهو ئي ان انقلابي تحريڪ جا مهندار هئا، جيڪي پراڻين مسيحي خوين کي نئين سر اجاگر ڪرڻ جا خواهشمند هئا. ان زماني جا پادري ڀرپور عياشيءَ واري حياتي گذاري رهيا هئا ۽ عوام جيڪو انهيءَ عياشيءَ جي لاءِ رڳو ٻارڻ وانگر

استعمال ٿي رهيو هو. سو سخت مسڪيني ۽ ڪسمپريءَ جي حالت ۾ گهاري رهيو هو. هوڏانهن گهٽ حيثيت وارن پادرين کي ته ڪليسا جي ان ”جنگ مڙسائپ“ ۾ ڀاڱي ڀائيوار ٿيڻ جو حق به حاصل ڪونه هو. انهيءَ ڪري گهٽ حيثيت وارن پادرين، وڏن درجن وارن پادرين خلاف بغاوت ڪئي ته اهي ماڻهو مسيحي مذهب جي خوين کان عاري آهن. باغين مطالبو ڪيو ته پادرين کي مسيح وانگر غربت واري حياتي گهارڻ گهرجي. انهيءَ گهر جو بنيادي مقصد هيءُ هو ته سڀن پادرين کي عوام آڏو خوار خراب ڪجي، پر جڏهن هارين جي انهيءَ ڪاوڙ وڌي بغاوت جي صورت اختيار ڪئي، ته انهيءَ کي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي. انهيءَ رک رکاءَ ۽ هپڪ جو مکيه ڪارڻ هيءُ هو ته هاري پنهنجي حد کي اورانگهڻ جي ڪوشش نه ڪن، ته مٿان زمين ماڻ مٿ ۾ وڏن پادرين جي هٿان ڪسڪي وچين شهري (بورزوا) طبقي جي قبضي ۾ هلي نه وڃي! انهيءَ ڪري خدائي گماشتن جي خود ان ئينءَ اصلاحي جماعت، هارين کي وڌيڪ گڙبڙ ڪرڻ کان روڪيو. پر انهيءَ حيلي سان به اها سندن ڳالهه ڪانه بڻي ”ڪرامويل“ سندن طاقتور اڳواڻ جي اٿڻ کان اڳ ئي تحريڪ تشدد آميز ۽ وڙهڻ لاءِ تيار ٿي ويئي. انگلستان ۾ هن وچين شهري (بورزوا) انقلاب جي شروعات دراصل خود سندن بادشاهه هينري اٺين ڪئي هئي، جنهن ڪليسا جي ملڪيت کي ضبط ڪيو هو ۽ اهو تواريخ جو اتفاق يا حادثو (جيڪو فقط سطحي طور ڏسڻ سان حادثو ٿولڳي) انگلستان ۾ وچين شهري (بورزوا) طبقي جي انقلابي جماعت جي قيام جو باعث بڻيو.

جيڪڏهن انهن تواريخي واقعن تي نظر وجهجي ٿي ته سوال اٿي ٿو ته جيڪڏهن انهيءَ ريت انقلاب اڻ ٿر رهي ٿو ته پوءِ حڪمران جماعت، ٽولي يا طبقي خلاف ايڏي تشدد ڪرڻ مان ڪهڙو فائدو؟ انهيءَ سوال جو جواب به تواريخ ۾ موجود آهي. جابر بادشاهن کي آخر چو قتل ڪيو ويو؟ ڪنهن خاص فرد کي قتل ڪرڻ جي سٺا، ڪنهن به انقلاب جو حصو نه هئي. مثال طور انگلستان جي بادشاهه کي تخت تان اڳ ۾ ئي لاٿو ويو هو ۽ کيس ايڏا يا عذاب ڏيڻ ڪنهن جو به مقصد

ڪونه هو. هو جيڪڏهن چاهي ها ته پُرامن زندگي گهاري سگهي ها، پر بادشاهه سلامت اُن لاءِ ذهني طور تيار ڪونه هو. سندس من جي مراد هئي ته ڪنهن به نموني ملڪ مان ڪسڪي نڪري وڃي، جيئن ٻاهر وڃي، مدد حاصل ڪري ۽ وري پنهنجي وطن تي چڙهائي ڪري سگهي. انهيءَ ڪري سندس انت ٿيو. جنهن وقت بادشاهه سلامت کي پارليامينٽ جي آڏو آندو ويو ته سندس سڙا تي وڏو بحث مباحثو ٿيو ۽ ڪيترائي انتهائين ڪيس ڪرڻ جي خلاف هئا، پر ٻين جي راءِ هئي ته بادشاهه پنهنجي جاءِ تي هڪ فرد ڪونهي، پر هڪ سرشتي جو مکيه پرزو آهي. جيستائين بادشاهه جيئرو آهي، تيستائين انهيءَ نظام کي بحال ڪرڻ وارا سڌڙيا ان جي چوگرد پيا لامارا ڏيندا ۽ بادشاهه کي پنهنجي حيثيت بحال ڪرڻ لاءِ سڀني انقلاب دشمن قوتن کي گڏ ڪري ٻين ملڪن جي مدد سان انگلستان تي چڙهائي ڪرڻ جو وجهه ملي ويندو، انهيءَ ڪري بادشاهه سلامت جو مرڻ نهايت ضروري ٿي پيو.

انقلاب فرانس ۾ به ڪجهه اهڙيءَ ريت ٿيو، پر پوءِ فرانس وارا پنهنجي معزول حڪمران سان مائيتي نموني پيش آيا. انهن کيس ”شهري“ جو لقب ڏنو ۽ معزول حڪمران هڪ شهريءَ جي حيثيت سان امن امان ۽ سڪون واريون گهڙيون گهاري پئي سگهيو، پر هن به ملڪ مان ڀڄڻ جي ڪوشش ڪئي. پئرس ۾ ته هو ڄڻ پاڻ کي قيدي سمجهي رهيو هو پر ٻاهر وڃي مدد حاصل ڪري پئي سگهيو ۽ انهي امداد سان انقلاب فرانس کي پائمال ڪري سگهي ها. ظاهر آهي ته اهڙيءَ صورتحال ۾ بادشاهه سڳوري جو وجود انقلاب لاءِ زبردست خطرو هو. اهو هڪ جراحيءَ (چيرقاڙ) جو عمل هو. جيئن هڪ بيمار عضوو سڄيءَ انساني جان ۾ زهر پکيڙڻ لڳندو آهي، ته انهيءَ کي وڍي ڦٽو ڪبو آهي. جيڪو اهو عمل ڏسڻ ۾ سخت تشدد ۽ ڏاڍو وارو عمل هوندو آهي، پر پوءِ به ڪو ماڻهو اهڙي ڏاڍ ڪرڻ واري کي ملامت لائق ڪونه سمجهندو آهي ۽ اُن تي ملامت نه ڪندو آهي. انقلاب به انساني جسم لاءِ اهڙي جراحيءَ يا طبعي وڍ ڪٽ جو عمل آهي. هيءُ وڍ ڪٽ جو

عمل تڏهن ڪيو ويندو آهي، جڏهن ان کانسواءِ سماجي سرشتي جي اڏاوت يا تعمير ناممڪن ٿي پوندي آهي. انت ته اهو وڌيڪت جو ٿي عمل آهي، تنهن ڪري ان ۾ تڪليف واقع ٿيڻ اڻ ٿر آهي.

جيڪڏهن اڀرندڙ پاڻيءَ مٿان ڪو مضبوط يڪڻ نه هوندو ته باقي بچڻ جو عمل پُرامن طريقي سان جاري رهندو. ساڳي ريت جيڪڏهن سماجي ردوبدل جي رستي ۾ ڪا به رڪاوٽ پيدا نه ٿئي ته تشدد يا ڏاڍا جي نويت ڪانه ايندي. دراصل انقلاب جو عمل گڄ وقت تائين پُرامن طريقي سان ئي جاري رهندو آهي، پر پوءِ مروج نظام جا طور طريقا انقلاب جي راهه ۾ رنڊڪ بڻبا آهن ۽ پوءِ ٽڪراءُ لازمي ٿيندو آهي. انقلابن جي تواريخ کي جيڪڏهن انهيءَ نظر سان پڙهيو ۽ پرکيو وڃي ته خبر پوندي ته تشدد جو استعمال دراصل انقلاب جي مخالفن ڪيو آهي. جڏهن به انقلابي قوتن جي وڌڻ تي حڪمران ٽولي جي مت ڪسجي ويندي آهي ته اهو تشدد ذريعي انقلاب کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. اُن حالت ۾ جيڪڏهن انقلابي عنصر به تشدد جو استعمال ڪن ته اُن کي اُنهن جي طرفان ذاتي بچاءُ سمجهڻ گهرجي ۽ اهو بچاءُ جو عمل قدرتي آهي، پر بدقسمتيءَ سان انقلابن جي تواريخ درست نموني ڪانه لکي ويئي آهي، جنهن ڪري انهيءَ موضوع تي اڃا تائين ڪيتريون غلط فهميون موجود آهن.

موجوده وقت ۾ اسين انقلاب جي هڪ تازي تواني دور ۾ داخل ٿيا آهيون. ان انقلاب جي تضادن کي مختلف نمونن سان بيان ڪيو ويو آهي. مثال طور جماعتن جو تضاد، ظالم ۽ مظلوم جو تضاد، سامراج ۽ محڪوم جو تضاد، پر مان موجوده دور جي انقلابي تضاد کي هڪ ٻئي طريقي سان پيش ڪرڻ چاهيان ٿو.

موجوده سائنس، وچين شهري (بورژوا) طبقي جي تخليق آهي ۽ اها هڪ ڪارائتو هٿيار آهي. جنهن نه رڳو اسان جي رهڻي ڪهڻيءَ کي بدلائي ڇڏيو، پر اسان جي فڪر ۽ سوچ ۾ به تبديلي آڻي ڇڏي. انقلاب جو سڀ کان وڏو هٿيار سائنسي ڄاڻ جي پرچار ڪرڻ آهي. سائنس انسان جي ترقيءَ ۽ خوشحاليءَ لاءِ لامحدود ذريعا خلقي

چڏيا آهن. پوءِ اها به حقيقت آهي ته دنيا بڪ، افلاس ۽ ٻين عذابن ۾ وڪوڙي پيئي آهي. سائنس جي ترقيءَ ڪري دنيا وٽ اڄ جيڪي مشيني وسيلو ۽ جيڪا صنعتي مشينري موجود آهي، جيڪڏهن ان مان پورو لاڀ حاصل ڪيو وڃي ته انسان ذات جي مڙني ضرورتن کي پورو ڪري سگهجي ٿو ۽ پوءِ ڪنهن به جوان جماعت شخص کي روزانو چئن ڪلاڪن کان وڌيڪ ڪم ڪرڻ جي ضرورت ڪانه پوندي. هاڻي ته انسان ڏهن کان پندرهن ڪلاڪ روزانو ڳهي رهيا آهن ۽ حالت اها ٻڌي آهي جو بڪ ۽ افلاس ختم ٿيڻ جو نالو ٿي ڪونه ٿي وئي.

اهو چوڻو ٿئي؟ انسان جي ذهين دماغ ترقيءَ جو ڊگ ڳولي لڌو آهي ۽ اڄ انسان ايترو طاقتور آهي جو دنيا کي پنهنجي طاقت سان سنواري سينگاري سگهي ٿو. پر پوءِ به انسان پنهنجي طاقت جو آزادانه استعمال ڪري نه ٿو سگهي. اسان جي زماني جو بنيادي تضاد آهي ته انسان ايڏيءَ طاقت جي مالڪ هئڻ کانپوءِ به مجبور آهي. ماڻهو پورهئي ۽ سرمايه داريءَ جي ڳالهه ڪن ٿا، محسوس ائين ٿئي ٿو ته جن ”انقلابي“ ڪن خودغرضن جو جڻو آهن، جيڪي چند ڏوڪڙن حاصل ڪرڻ جي پويان آهن، پر هڪ سچو انقلابي وڏي واڪي چئي سگهي ٿو ته هو پگهار، مزوريءَ يا معاوضي جي واڌاري لاءِ جنگ ڪونه ڪري رهيو آهي، پر هو ته گڏيل پلائيءَ جي جدوجهد ۾ رڌل آهي ۽ انهيءَ گڏيل پلائيءَ ۾ انقلاب دشمن جي به چڱائي آهي. آخر اسين سڀ هن سماج جو حصو ٿي ته آهيون. اڄ جو انقلابي سڄي انساني سماج جي آزاديءَ لاءِ وڙهي رهيو آهي. اسان جي انقلاب جو مقصد سڄي انسانيت جي روحاني آزادي آهي.

جيڪڏهن انقلاب جي چٽي پٽي ۽ روشن صورت کي انسان ذات جي آڏو پيش ڪيو وڃي، ته اهو ڪهڙو انسان هوندو جيڪو پڙهيل ڳڙهيل ۽ مهذب هئڻ جي دعويٰ ڪرڻ کانپوءِ به، انقلاب دوست هئڻ کان انڪار ڪري سگهي؟ ڇا، انهيءَ انڪار کان ڪيس شرم محسوس نه ٿيندو؟ اڄ ڪوبه شريف، اخلاق وارو انسان، انقلاب پسند هئڻ کان انڪار ڪري نه ٿو سگهي. صرف اهي ماڻهو ان کان اڪيون

ڦيري سگهن ٿا، جيڪي حد درجي جا ڄڻ ۽ چسا آهن ۽ انقلاب کان ڊڄن ٿا. اڄ انقلاب رڳو ٿورڙن، ڪن خاص ماڻهن جو فرض ڪونهي، پر سڄي انساني سماج جي ذميواري آهي.

فطرت تي فتح حاصل ڪرڻ کانپوءِ انسان انهيءَ لائق ٿي ويو آهي، جو هو جديد دنيا جي تعمير ڪري سگهي. اها طاقت ۽ اهو اقتدار ڪيس صدين جي محنت کان پوءِ حاصل ٿيو آهي ۽ اهو سڀ ڪجهه ترقي ۽ آزاديءَ جي لاءِ، هن جي پاڻ پتوڙ جو نتيجو آهي. اهو اقتدار اسان سڀني جي گڏيل ملڪيت آهي. هاڻي اهو ئي سڄي سنسار جي موجوده بيهڪ ۽ بناوٽ کي بدلائڻ وارو آهي. انهيءَ ڪري اسين سڀ انقلابي آهيون. پر ڪوبه شخص انهيءَ انساني ورثي جو حقدار تڏهن ٿي سگهي ٿو، جڏهن هو اڳتي وڌي چئي سگهي ته مان محسوس ڪريان ٿو ته دنيا کي بدلجڻ گهرجي ۽ دنيا کي بدلائڻ انسان جي وس ۾ آهي. تنهن ڪري اچو ته جرئت ۽ جوان مرديءَ کان ڪم وٺي، انهي ذميواريءَ کي توڙسايون. انهيءَ تڪميل کانپوءِ انسان جي لاءِ لامحدود ترقي ۽ آزاديءَ جون راهون کلي پونديون. انقلاب جي تواريخ پڙهڻ سان اسان جي ارادن کي هماليه جي اوچائي ۽ اڏولتا حاصل ٿي سگهي ٿي.

ضمیمو

هي ٻئي فکري ڪتابچا ان دور جا ساڪي آهن جڏهن پي
مهاڀاري لڙائي کان پوءِ برطانوي شهنشاهيت جي جهنڊي تان سڄ لهي
رهيو هو ۽ اڀڪنڊ ۾ آزاديءَ جي تحريڪ پنهنجي مڪمل جوهر ۽ جمال
سان هلي رهي هئي ۽ برطانوي شهنشاهيت جي موڪلاڻي جو دور
دوران هو. عالمي سطح تي ٻه سپر پاور يونائيٽڊ اسٽيٽس آف آمريڪا
(يو ايس اي) ۽ يونين آف سوشلسٽ سوويت ريپبلڪس آف رشيا (يو
ايس ايس آر) هڪ ٻئي جي سامهون بيٺل هئا. سماجي سائنس جا
عالم ۽ ودوان ان دور کي ”سرد جنگ جو زمانو“ ليکين ٿا. ان ساڳئي دور
۾ ايشيا، آفريڪا ۽ لاطيني آمريڪا جون قومون آزادي ماڻي مابعد
بينڪيت (Postcolonialism) جي عهد ۾ داخل ٿي رهيون هيون.
عالمي سطح تي آزاد ٿيندڙ ملڪن ۽ قومن جي اڪثريت جو لاڙو يا
دوستانه تعلقات سوويت يونين ڏانهن هو. ڇاڪاڻ ته ان جي برعڪس
يونائيٽڊ اسٽيٽس/رياست هاءِ متحده آمريڪا جمهوريت ۽ آزاد
اقتصاديات جو برڪ پر جهلو بڻجي پنهنجي تواريخي تابع بندي جي
حوالي سان قومن جي آزادي جي تحريڪن کي ثانوي حيثيت ڏئي
رهيو هو ۽ دنيا ۾ خاص ڪري آفريڪا ۽ ايشيا ۾ عوام مخالف معاهدن
تحت ملڪن کي پنهنجي دائري ۾ آڻي رهيو هو ۽ ان لاءِ جمهوريت ۽
فرد جي آزادي ٻه اهم سڪا آمريڪا وٽ آڇ لاءِ موجود هئا. پر آزادي
ماڻيندڙ ملڪن ۾ حڪمران جمهوريت سان واسطو رکندڙ هئا يا نه اهو
سندن لاءِ ثانوي مسئلو هو. اصل ۾ عالمي سپر پاور اوائلي دور کان وٺي
مستقل دوست ۽ ساٿي رکڻ کي به مفادن جي حڪمت عملي جي زير بار
رڪندا ايندا آهن ۽ اڄن پيا.

هوڏانهن سوويت يونين عالمي سطح تي مظلوم ۽ محڪوم قومن جو طرفدار ۽ دعويٰ دار بڻجي اڀري آيو هو، ان جي حڪمت عملي جمهوريت، جنهن لاءِ سندن راءِ هئي ته سرمايه داران/پونجي واد سماج جي بچاءَ ۽ ڦهلاءَ جو سڀ کان وڏو هٿيار آهي، ان ڪري سندن لاءِ جمهوريت کان وڌيڪ غير طبقاتي معاشرو يا پورهيتن جي آمريت/ڊڪٽيٽرشپ قائم ڪرڻ اهم هو.

انهن پنهنجي عالمي لائن يعني لڇڪدار مارڪيٽ جي اقتصاديات (آزاد اقتصاديات) ۽ رياست جي تابع اقتصاديات/غير لڇڪدار کان سواءِ آزاد اقتصاديات جي سنگم مان هڪ نئون اقتصادي فارمولو معرض وجود ۾ آيو جنهن کي ڀارت جي مرهيات وزيراعظم جواهر لال نهرو (وفات 1964ع) جي نالي سان نهروان اقتصاديات (Nehrwan Economy) چيو ويو. ان لاءِ سياسي طور غير جانبدار تحريڪ جو بنياد بنڊوگ ڪانفرنس انڊونيشيا ۾ رکيو ويو. انهي ميلاپ اڳتي هلي ٽين دنيا جي شڪل اختيار ڪئي ۽ مٿي ڄاڻايل ٻن سپر ڀاورن کان سواءِ ٽين دنيا جو اصطلاح وجود ۾ آيو ۽ ٽين دنيا جو لاڙو به سامراج مخالف ڪئمپ ڏانهن هو.

پاڪستان جو قيام جيئن ته مسلم ليگ جي سرن، خانبهادرن، نوابن ۽ جاگيردارن جي اڪثريت تي مشتمل پارٽي جي ڪوشش جو نتيجو هو تنهنڪري اڻندي ئي جمهوريت ۽ جمهوري ادارن کي سگهارو ڪرڻ جي برعڪس عوام کي شخصيت پرستي جي سحر ۽ جادوئگري ۾ ڦاسايو ويو ۽ ان سلسلي ۾ اهم نانءُ قائداعظم محمد علي جناح (1948ع) هو ۽ سندس وفات کانپوءِ جاگيردارن، نوابن سان گڏ انگريز ڌوڙ جي ڪامورا شاهي ملڪي ڪارونھوار کي سنڀاليو ۽ اهو سلسلو اڄ تائين هلندو اچي پيو. پاڪستان غير جانبداران ڪئمپ ۾ داخل ٿيڻ جي بجاءِ آمريڪي چپر چاٽو ۾ رهڻ کي اوليت ڏني. ان زماني ۾ آمريڪي حڪمت عملي جي دائري ۾ ڪميونزم سان مقابلو ۽ محاذ آرائي ڪرڻ اهم ايجنڊا هئي. پاڪستان، جاگرافيائي بيھڪ ۽ ستاءُ جي ڏس ۾ اهم جاءِ تي هو ۽

آهي. ان ڪري پاڪستان جيئن ته آمريڪي لابي ۾ شامل ٿيڻ جي حامي ڀري ٿي، تنهنڪري اڻندي ئي معاهدو بغداد ۽ پوءِ سیتو ۽ سينٽو جي معاهدن ۾ شامل ٿي سامراجي ڪئمپ جو حصو بڻجي ويو. ان سان گڏوگڏ پاڪستان ۾ جمهوري سرشتي جي اوسر ۽ واڌ ۾ آمريڪا جي دلچسپي به نالي ماتر هئي ۽ سندس مفادن لاءِ سهڪاري طور پاڪستان جي حيثيت هئي. پاڪستان ۾ فوج کي مضبوط ۽ سگهارو بڻائڻ جي حڪمت عملي کي مٿانهين درجي ۾ رکيو ويو ۽ ڪشمير جي مسئلي تي ملڪ ۾ ڊپ ۽ خوف جي ڪيفيت پيدا ڪئي وئي. ايئن پاڪستان هڪ فلاحي رياست بڻجڻ جي ابتڙ قومي تحفظ جي رياست ٿي ويو ۽ ان حڪمت عملي تحت اڄ به ملڪ هلي چلي رهيو آهي. مطلب ته پاڪستان ۾ فوجي مارشل لاءن ۽ جمهوريت جي نالي ۾ سياسي سجاده نشيني جو سلسلو شروع ٿي ويو. ڇو ته ملڪ ۾ سياسي سماجي ردوبدل ڏانهن ڌيان ڏيڻ جي برعڪس مذهب جي نالي کي ڪتب آڻڻ جو دروازو کوليو ويو. هوڏانهن ملڪ ۾ قوم پرست، ترقي پسند ۽ روشن خيال ڌريون چڙوچڙ هوندي به متحرڪ هيون ته جيئن ملڪ کي جمهوري ۽ انسان دوست عمل ڏانهن وٺي وڃجي پر ملڪ جي استيبلشمينٽ اهڙي ڪنهن به تحريڪ جي اپڙاسي ۽ اوسر کي قبول ڪرڻ لاءِ تيار ڪانه هئي. ان لاءِ ترقي پسند، قوم پرست ۽ روشن خيال تحريڪن کي چيپاٽڻ جو سلسلو بنا ڪنهن رنڊڪ جي جاري رهيو. ساڳئي وقت قوم پرست، ترقي پسند روشن خيال تحريڪن جو سرسري جائزو وٺنداسين ته ان ۾ سگهاري اڳيڙائي ۽ ردوبدل لاءِ ذريعو بڻجڻ جي اٿاهه سگهه ۽ ساڃاهه سانڀيل هئي ۽ لاشڪ فوجي مارشل لاءن ۽ سولين مهم جوڻي جي سامهون سينو ساھي بيٺل هئي. ان مهم جوڻي جو اهم مثال راولپنڊي سازش ڪيس هو. انهيءَ مهم جوڻي وسيلي فوج ۽ شهرين جي مدد سان انقلاب آڻڻ جي ڪوشش ڪئي وئي، پر ذهن نشين ڪرڻ گهرجي ته دنيا ۾ عالمي تحريڪن کان وٺي مقامي تحريڪن تائين مروج حالتن مطابق تورٽڪ ۽ نظر ثاني جي هر وقت ضرورت رهي ٿي. ان ڪارج مند اصول تي قومي ۽ طبقاتي تحريڪن

ڪار بند رهڻ ۽ ڇنڊ ڇاڻ ڪرڻ جي ابتڙ رومان پرستي ۽ عقيدتي پرستي تي زور ڏنو. ان عقيدت پرستي جي نتيجي ۾ نظرين، آدرشن ۽ اصولن کي نئين دؤر جي تقاضائن جي روشنيءَ ۾ نئين حڪمت عمليون طئي ڪرڻ بدران وري به شخصيت پرستي کي فروغ ڏنو ويو جنهن جا اڳتي هلي هاجيڪار نتيجا سامهون آيا. ڇو ته قوم پرست يا ترقي پسند تحريڪون چٽواڳي ۽ پاڇ جي دائري ۾ اچي ويون. ائين اهو ڪاروهنوار هلندو رهيو ۽ سوويت يونين جيڪو پنهنجي سوچ ۽ فڪر جي حوالي سان دنيا ۾ قوم پرستن ۽ ترقي پسندن جو پيرجهلو هو سو پنهنجي اندروني خلفشار ۽ توسيع پسندي جي خفت ۽ سوء سبب پڇ ڊاهه جو ڪاڇ ٿي ويو ۽ خاص ڪري افغانستان جي مهم جوڻي سوويت يونين لاءِ سورن جو سڳڙو ثابت ٿي. ائين ڏسندي وائسندي دنيا جي گولي تي قائم پورهيتن جي پهرين سرڪار سياسي ۽ اقتصادي واچوڙي ۾ ڊهي وڃي پٽ پئي. ان هيڏي ساري ڊاهه ڊوهه جو جائزو ويڪايو هيل (Vaclav Havel) هيٺين نموني ورتو آهي:

”ڪميونسٽ سلطنت جو ڊهي پٽ پوڻ ايڏو ته وڏو حادثو آهي جنهن جي اڄ جا تواريخ دان رومن سلطنت جي پڇي پورا ٿيڻ سان پيٽ ڪري رهيا آهن.“

انهي نئين صورتحال ۾ عالمي سطح تي گڏيل رياستن (U.S.A) ڇاتي تي ڌڪ هڻي دنيا ۾ واحد سپر پاور هئڻ جي دعويٰ ڪرڻ لڳو. ان کان سواءِ آمريڪي حڪمت عملي جا دانشور ۽ سماجي سائنس جا ماهر پنهنجن لکڻين وسيلي پڻ نئون تاثر ڏيڻ لاءِ اظهار ڪرڻ شروع ڪيو ته دنيا ۾ تواريخ جي پڇاڻي (۴) يا دنيا هڪ نئين دور ۾ داخل ٿي وئي آهي جنهن ۾ سرسي جمهوريت ۽ مارڪيٽ اقتصاديات کي حاصل ٿي آهي پر ڇا واقعي به دنيا پنهنجي بيهڪ ۽ جوهر ۾ هڪ سپر پاور جي چانوري هيٺ يڪسانيت جي جڪڙ ۾ اچي وئي آهي ۽ چوڏس چوڌاري ڪير ۽ ماڪي جا واهڙو هي پيا؟

هڪ مڃيل اصول آهي ته عالمي سطح تي اڀرندڙ پاور لاءِ پاڻ کي مستحڪم ۽ بالادست رکڻ لاءِ مختلف حيلن بهانا ۽ عذر درڪار

هوندا آهن. ماضيءَ ۾ رانجو وڏو مثال 712ع ۾ عربن جو سنڌ تي حملو ۽ 1843ع ۾ انگريزن جو سنڌ تي حملو ۽ قبضا شمار ڪري سگهجن ٿا.

آمريڪا افغانستان ۾ سوويت يونين جي شڪست کان پوءِ ٽيڙ ويڙهي ملڪ ڇڙواڳي ۽ اناڪي جي حوالي ڪري ويو ۽ نام نهاد مجاهدن، ڊاڪٽر نجيب جي سرڪار کي برطرف ڪري طالبان جي چاڀ سان افغانستان تي قبضو ڪيو. ۽ اهو ڏيک ڏنو ويو ته افغانستان ۾ اسلامي نظام جي نالي ۾ نظام عدل ۽ خلافت راشده جي دور ڏانهن وٺي وڃڻ لاءِ طالبان سرڪار ڪاروهنوار جي واڳ هٿن ۾ کڻي آهي، پر دنيا ڄاڻي ٿي ته اهي طالبان، آمريڪا جي پاڙي تي افغانستان ۾ روسي فوج خلاف ويڙهاند ڪندڙ مجاهدن جي پهريوي شڪل هئا. انهي نام نهاد اسلامي جهاد ۽ اسلامي حڪومت جي قيام خاطر دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ مذهبي قدامت پرستن جا ٽولا سرگرم ٿي ويا. پر انهن ۾ اثراتو ۽ ڪارگر گروه جنهن جو چار جديد سائنسي بنيادن تي پڪڙيل هو. ان تنظيم جو نالو القاعده ۽ سربراھ اسامه بن لادن هو. اسامه بن لادن پڻ سوويت يونين خلاف آمريڪي حڪمت عملي جو افغانستان ۾ اهم مهرو ۽ ساٿي رهيو هو. بهرحال افغانستان ۾ ڇڙواڳي ۽ گروهه ٿڙائي جو هڪ اڻ ڪٽندڙ سلسلو شروع ٿي ويو. پاڪستان ۾ جمهوريت ۽ جمهوري ادارن جي ڪاٺ ڪڍاري ڏينهن ڏينهن جهيٽي ۽ ڪمزور پوڻ لڳي. عالمي سطح تي ڪميونسٽ يا سوشلسٽ تحريڪ جو پاور پرزا پرزا ٿيڻ لڳو ۽ عالمي تواريخ ۾ هڪ پاسي سوويت يونين اندروني خلفشار جي ڪري ٽٽڪڻ لڳو جيڪو پنهنجي منطقي انجام تائين پهچي تواريخي عجائب گهر جو سينگار ٿي ويو. ان کان سواءِ ديوار برلن جي ڊھڻ سان ثابت ٿي ويو ته قومي سڃاڻپ ۽ ساڃاهه ڪيڏو نه سگهارواسم آهي ۽ اهڙي طرح دنيا ۾ هڪ نئين صف بندي ٿيڻ لڳي جنهن ۾ آمريڪا جي سامهون هڪ نئين اقتصادي طاقت طور چين اڀري رهيو هو ته هوڏانهن لاطيني آمريڪا ۾ جمهوري هلچل وسيلي عوام دوست سرڪارون وجود ۾ اچي رهيون هيون.

ماضيءَ ۾ ملڪي سياست جو بئراميتر وسيع تر بنيادن تي

قوم پرست، روشن خيال ۽ ترقي پسند سوچ رکندڙ مورچو هو ان جو نالو نئشنل عوامي پارٽي هئي پر جيئن ته حڪمران طبقات اڳواٽ ئي آمريڪي حڪمت عملي جا طرفدار بڻجي ويل هئا، ان ڪري اڳتي لاءِ ڪنهن به اهڙي سياسي پارٽي ۽ سوچ جي بيخ ڪني ڪرڻ سندن ايجنڊا ۾ شامل هو. مطلب ته پاڪستان ۾ ملڪي سطح تي سوچ ۽ ساڃاهه جا ٻه لاڙا چٽا ٿي نظر آيا؛ هڪ قدامت پرست لاڙو جنهن جي نظر ۾ اسلام پاڪستان ۽ اردو جي نه اهم نالو نظريو هو. جڏهن ته معروضي حقيقتون ان جي برعڪس هيون يعني قومي سڃاڻپ ۽ بيهڪ جو لاڳاپو جديد بنيادن تي تواريخ، جاگرافي، ڪلچر ۽ ٻولي سان هو. نيٺ پاڪستان جي تواريخ ۾ ڀنگلا ديش جو واقعو 1971ع ۾ پيش آيو. يعني ته اڪثريت، اقليت کان جان چڙائي وئي. نئين پاڪستان ۾ حڪمران طبقن/استيبلشمينٽ وقتي طور هيٺاهين اختيار ڪئي. پر جيئن ئي کين محسوس ٿيو ته ملڪ ۾ ڪنهن به جمهوري عمل جو روان دوان رهڻ سندن مفادن جي خلاف آهي ته سڀ کان اڳ نئشنل عوامي پارٽي تي بندش لاڳو ڪئي وئي. ان کان پوءِ ٿوري وقت ۾ پيپلز پارٽي جي چونڊيل سرڪار کي برطرف ڪري مارشل لاسلط ڪئي وئي.

پاڪستان ۾ فوجي آمریت خلاف ايم آر ڊي جي شڪل ۾ 1983ع ۾ پڙڪيدار تحريڪ شروعاتي جنهن فوجي مارشل لا شاهي جي ديوارن ۾ ڌار وجهي ڇڏيا. انهي تحريڪ جو مرڪز سنڌ هئي. ايم آر ڊي بيٺي پير منطقي نتيجا حاصل ڪري نه سگهي ڇو ته ان جي سربراهي ان طبقي وٽ هئي جيڪو جمهوريت کي محض اقتدار ۽ پنهنجي طبقاتي مفادن جي جنگ لاءِ ڌال طور استعمال ڪندو اچي پيو. ايئن پاڪستان ۾ قبضه ڪير جمهوريت جو سلسلو شروع ڪيو ويو ۽ بنيادي ردوبدل ڏانهن ڪنهن به ڌيان ڪونه ڏنو. انت ته ايشيا جو رول ماڊل ڊڪٽيٽر جنرل ضياءُ الحق 17 آگسٽ 1988ع ۾ ٻين ساٿين سميت هوائي حادثي ۾ عدم ڏانهن روانو ٿي ويو ۽ عالمي سطح تي افغانستان ۾ سوويت يونين جي شڪست کان پوءِ جمهوريت لاءِ ماحول

ٻه فڪري ڪتاب

سازگار ٿيڻ لڳو. هوڏانهن پاڪستان ۾ فوجي مهم جوڻي جو به سچ لهڻ لڳو پر فوج هڪ مضبوط سياسي اداري جي به حيثيت حاصل ڪري ورتي هئي. انت 1988ع ۾ عارضي سرڪار جي نگهباني هيٺ چونڊون ڪرايون ويون. ان ۾ ڪوبه وهم گمان ڪونهي ته اسٽيبلشمينٽ، 1970 جي چونڊ نتيجن کان پوءِ اندروني مداخلت ڪرڻ ۽ اقتدار تي ڪاربنڊ رهڻ جي حڪمت عملي اختيار ڪئي. ان سلسلي ۾ ٻه ڀيرا پ پ ۽ مسلم ليگ (ن) کي اقتدار ۾ آندو ويو.

هوڏانهن سنڌ ۾ قومي شعور ۽ جاڳرتا کي روڪڻ لاءِ اسٽيبلشمينٽ جي سهڪار سان لساني بنيادن تي مهاجر قومي مومينٽ (موجوده متحده قومي مومينٽ کي ٺاهي اڳتي آندو ويو). ان لاءِ جاگيردارانه ۽ فسطائي طور طريقن کي هٿي ڏني وئي. سنڌ جي ٻهراڙين ۾ پوتارن معرفت ڌاڙيل فٽڪٽر کي هٿي ڏيئي، واپار ۽ صنعت کي وڌڻ ويجهڻ نه ڏنو ويو. جنهن ڪري سماجي اؤسر منظم راهون ۽ رستا وٺڻ بدران چٽواڳيءَ جي ور چڙهي وئي. قومي تحريڪ رومان پرستي ۽ قدامت پرستي جي دائري ۾ گهيريل هئڻ ڪري مثبت نتيجا ڏيڻ کان عاجز بڻجي چڪي هئي، جنهن ڪري قوم پرست تحريڪ ۾ گروهه بندي ۽ انتشار جو عمل چوٽ چڙهي ويو.

اڄ جڏهن قومپرست، ترقي پسند ۽ روشن خيال سياسي سوچ ۽ فڪر گروهه بندي ۽ انتشار جي گهيري ۾ آهي ۽ سياسي پارٽيون محدوديت جي دائري ۾ شخصيتن جي سحر ۾ ڦاٿل آهن ته ان منظرنامي کي قوم پرست ۽ ترقي پسند سوچ جا قدامت پرست روا ۽ سياڻپ ڄڻي سگهجي ٿو.

هي ٻئي ڪتابچا ٻن اهم نقطن ڏانهن ڌيان ڇڪائن ٿا:

ماضي مان سبق پرائڻ، پر ان کي چنڊڙي پوڻ کان پاسو ڪرڻ
مهم جوڻي ۽ رومان پرستي کان اڳتي وڌڻ، اقتصادي ۽ سياسي حالتن جو غور سان اڀياس ڪرڻ کانپوءِ سماجي حالتن سان
ٺهڪندڙ حڪمت عمليون طئي ڪري، انهن کي عملي جامو
پهرائڻ لاءِ جدوجهد ڪرڻ

اسان ڏسنداسين ته غدري سورما ۽ پنڊي سازش کيس مهر جوئي جا به اهم واقعا آهن. جيتريقدر فرد يا ماڻهو جي تواريخ ۽ جدوجهد ۾ حصو پتي جو مامرو آهي ته ماڻهو جي شموليت کان سواءِ ردوبدل اچڻ اجائي ۽ عبث آهي، ڇو ته ڪارل مارڪس جي چواڻي:

”ماڻهو تواريخ جا اڏيندڙ هجن ٿا پر سندن وس ۾ ڪونهي ته ان کي پنهنجي مرضي ۽ منشا سان ٺاهي سگهن.“

پر اڄ ايڪويهين صديءَ ۾ اسان ائين چوڻ ۾ ڪنهن حد تائين حق بجانب آهيون ته تواريخ کي پنهنجي مرضي ۽ منشا سان جوڙڻ لاءِ به پيش رفت ڪري سگهجي ٿي. پر اڄ جي دور ۾ آدرش ۽ ادارن جي ضرورت ۽ اهميت آهي. اسان کي نئين سنڌ جي اڏاوت ۽ جوڙجڪ لاءِ شخصيتن/ماڻهن جي اهميت کان انڪار ڪرڻ نه گهرجي. پر اها به هڪ ڪڙي حقيقت آهي ته ادارن مٿان شخصيتن جو چانورو جڏهن مقدس شڪل اختيار ڪري وٺي ۽ راءِ جي اظهار جي آزادي خطرن هيٺ اچي وڃي ته اهڙي صورتحال ادارن توڙي تنظيمن جي تخليقي صلاحيتن جي موت جو ڪارڻ بڻجي ٿي، جيڪا صورتحال مورچو ڪنهن به سماجي/سياسي ردوبدل آڏو بند ٻڌڻ برابر آهي. ان حوالي سان هي ٻئي ڪتابچا ماضي مان سبق پرائڻ ۽ حال ۾ حالتن پٽاندڙ جدوجهد جو ڏس ۽ اتساهه بخشين ٿا ۽ ڇا اڄوڪين حالتن ۾ به ردوبدل ڏانهن پيش رفت جي اهم ايجنڊا کي اڳتي وڌائي سگهجي ٿو؟ اهو سوال ئي اسان جي سوچ ۽ ساڃاهه ۾ ردوبدل آڻڻ جو ڪارڻ بڻجي سگهي ٿو.

امان الله شيخ
ڪراچي سنڌ

17 آڪٽوبر 2013ع

ليڪ جا اصلوڪا ڇپيل ڪتاب

- ڏاهپ جا ڏيئا (يورپ جا چونڊ ڏاها)

سند اڪيڊمي ڪراچي، سنڌ، 1999ع

- رهجي ويا ڳڻ (اهم سياسي شخصيتن جا خاڪا)

ساگر پبلشنگ هائوس ڪراچي، سنڌ، 2010ع

- جئن جئن ٽپي ڏينهن (سياسي ۽ سماجي تقريرون)

مهراڻ پبلشرز ڪراچي، سنڌ 2011ع

ليڪ جا ترجمو ڪيل ڪتاب

- انقلابن جي تاريخ ايمر اين راءِ

روشن پبلڪيشن ڪنڊيارو، 1984ع

- غدري سورما (ڏونگر نيٽ ڏرن) اڃي ڪمار گهوش

سڳنڌ پبلڪيشن لاڙڪاڻو، 1985ع

- دارا شڪوه قاضي ستار

سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، 2005ع

- اسلام جو تواريخي ڪردار ايمر اين راءِ

سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، 2009ع

- فيض احمد فيض ۽ پاڪستاني ثقافت شيرما مجيد ۽ مرزا ظفر حسن

ثقافت کاتو، سنڌ سرڪار، 2011ع

ليڪ جا ايندڙ ڪتاب

- پنڌ ۽ پيچرا (ڪالم ۽ مضمون)

- اينمري شمل (حياتي، فڪر ۽ فلسفو)

- سنڌ بچايو، براعظم بچايو: محمد ابراهيم جويو (ترجمو ڪيل)

- سنڌ ۽ بلوچستان جو سياسي منظر نامو

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ٻرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پڻ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پڻ به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پڻن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پڻن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پڻ The Reading Generation

پَننَ کي گليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَسَ پتاندڙ وڌ
 کان وَڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليگڱن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رُڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ،
 پُڪارَ سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارودَ
 جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيتَ به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي منجهه پهڙ چُپن ٿا؛

... ..

ڪالهه هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
 گيتَ به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيتُ اٿي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٿين، جيڪي به ڪٿين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرقُ نه آ، هي بيتُ به بمَ جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏَ ۽ چمَ جو ساٿي آ -

ان حسابَ سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته

”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه

وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر کڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَنَ سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پيءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل . پَنَ The Reading Generation